

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

Erkameay pandkhtut'iw n i Hapēshstan

Timot'ēos
Sap'rich'ean

OL 45675.29

Harvard College Library

FROM

...Armenian Womens Well.
Assoc.
.....
.....

ԵՐԿՍՄԵԱՅ

ՊԱՆԴԻՍՈՒԹԻԻՆ

Ի ՀԱՊԷՇՍՏԱՆ

ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵՆԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

1871

56

Stich u. Druck v. Weger, Leipzig

Գ. Մահակ կաթողիկոս .
Isaac, Evêque.

Տիմոթեոս Ծ. Վ. .
P. Timothée.

Deux ans de Séjour
En
Abyssinie
Երկու տարի ապրիս Եթովպիայի
Ի ԶԱՊԵՇԱՆՆԻ

Stich u. Druck v. Weger, Leipzig

Jérusalem

Typographie Arménienne du couvent de St. Jacques

1871.

Ե Ր Կ Ա Մ Ե Ա Յ

Պ Ա Ն Դ Ի Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի Հ Ա Պ Է Շ Ս Ա Ն

ԵՐԿԱՄԵԱՅ
ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԻՒՆ
Ի ՀԱՊԷՇՍՏԱՆ

ԿԱՄ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ
ՎԱՐՔ ՀԱՊԷՇԻՑ

ՅՕՐԻՆԵՑ

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՓՐԻՉԵԱՆ
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ
Ի ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆԵ Ս. ԵՐՈՒՍԱԶԵՄԻ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՅԵՐՈՒՍԱԶԷՄ

Ի ՅՊԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՒՈՅ Ս. ՅԱԿՈՎԱԲԵԱՆՑ

1871

OL 45625.09

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Տ. Տ. Գ Է Ո Ր Գ Ա Յ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Հ Բ Ա Մ Ա Ն Ա Ի

ՊԱՏՐԻԱՐԻՒՄ ՍՐԲՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Տ. Ե Ս Ա Յ Ե Ա Յ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ե Ի Ի ՊԱՏՐԻԱՐԻՒՄ ԵՆԻՍՏԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՑ

Տ. Մ Կ Ր Տ Չ Ի

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Տեղի և Ժամանակի Կարգով

Գ. Սահակ եպիսկոպոս .

Isaac. Evêque

Տիմոթեոս Ծ. Վ. .

P. Timothée.

ԱՌ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

Վ Ի Կ Տ Ո Ր Ի Ա

ԹԱԳՈՒՀԻ ՄԵՇԻՆ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ

Ե Ի ԴՈՒՆՏԻՈՅ

ՆՈՒՐԻՆ

ԽՈՐԻՆ ՄԵՇԱՐԱՆՕՐ ԶԱՅՈ ԵՐԿԱՍԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԽԱՆԻ

ՍՏԱՆԲՆԱԿԱՆ ԱԹՈՒՈՅ ԶԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱԿԻՄԻ

Գ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Գ

ԵՍԱՅԻ ԱՐԿԵԳԵՍԿԱԳՈՍ

FOREIGN OFFICE

JANUARY 6th 1871

Sir,

In reply to your Depatch marked Separate, of the 8th ultimo, I am directed by Earl Granville to desire that you will acquaint His Eminence the Armenian Patriarch of Jerusalem, that Her Majesty the Queen will be happy to accept the Dedication of the Work on Abyssinia, which the Bishop Sahak and the Priest Timotheus are about to publish, containing a narrative of their journey and Adventures in that country.

I am,

Sir,

Your Most obedient
Humble Servant

(Signed)

ARTHUR OTWAY.

N. T. MOORE Esqre.
Her Majesty's Consul
Jerusalem.

6 Յունուարի 1871

Տէր

Ի պատասխանի Ձեր անցեալ ամսոյ Ցին գրած նամակին, հրաման ստացայ կոմս կրանվիլէն ըսել ձեզ, թէ կը փափաքի նա որ իմացնէք Ն. Ամենապատուութեան կըրուսաղէմի Հայոց Պատրիարքին, որ Նորին Վեհափառութիւնը Թագուհին բարեբալդ պիտի լինի՝ Խահակ արքեպիսկոպոսի և Տիմոթէոս վարդապետի Հապէշտանի վրայ հրատարակելու եղած աշխատասիրութեան Ուղերձն ընդունելու՝, յորում կը պարունակի իրենց ուղէգնացուցութիւնը նոյն երկրին մէջ և կրած դէպքերը:

Ս՛նամ, Տէր

Ամենահնազանդ
և խոնարհ ծառայ
ԱՐԹԻՒՐ ՕԹՈՒԷՅ

ՊԱՐՈՆ

Ն. Դ. ՄՈՒՐ.

Հիւ պատոս Ն. Վ. Թագուհւոյն
յերուսաղէմ:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Պ Ե Շ աղգը արդէն ծանօթ էր մեզ անոնց երկրին մէջ պանդխտելէն յառաջ . ըստ որում Արուստղէմայ մէջ բաւական Հապէշներ կը գտնուին աղօթաւորաց կարգէն, որոնք, ինչպէս Ասորիք և Խալտիք, 'ի վաղուց անտի մեր սուրբ Աթոռոյն իրաւասութեան ներքեւ են, և մասնաւոր խնամքներ վայելած են և կը վա-յելեն ամէն օր սուրբ Տանս և Ազգիս շնորհիւր : Ուստի եւ մենք անոնց ողորմելի վիճակը, խոնարհ կերպարանքը, աղօթակեցութիւնը եւ չափազանց կրօնասիրութիւնը տեսնելով, երանութիւն կուտա-յինք եւ գթութեան արժանի կը համարէինք զի-րենք : Բայց երբ անձամբ գնալով իրենց բուն երկիրը՝ 'ի մօտոյ նկատեցինք զիրենք, բոլորովին տարբեր գը-տանք մեր ըմբռնած կարծիքները, ինչպէս պիտի տես-նեն ընթերցողք առաջիկայ գրքիս մէջ : Սենք իբրեւ կրօնակից մեզ և իբրեւ երախտաւորեալ ժողովուրդ մը՝ կը յուսայինք փոխադարձ համակրութիւն գտնել ա-նոնցմէ, և իբրեւ հատուցումն բազմադարեան շնոր-հաց և խնամնց՝ փոխարէն հիւրասիրութիւն և մարդա-սիրութիւն ընդունել . բայց անոնց հակառակը պա-տահեցաւ գրեթէ . և այս ըսածներս հասարակ ժողո-վրդոց նկատմամբ պէտք է իմանալ առաւելապէս : Ա-րոնց այն յատկութիւնները զոր սուրբ Բաղաքիս մէջ եղող Հապէշներուն վերայ իբրեւ մէկ մէկ առաքինու-թիւններ կը նկատէինք, իրենց բուն հայրենեացը մէջ տեսանք զանոնք մէկ մէկ մոլութիւններ, և արտաքին խաբէական ցոյցեր ըլլալը հոն նշմարեցինք : Եւ զարմա-

նայինք մենք մեզի թէ ինչպէս միամտաբար խարուած են մեր սուրբ Աթոռոյն երջանկայիշատակ նախահայրերը, և չափազանց մարդասիրութիւն ցոյց տարով պաշտպանած և օգնած են իրենց՝ ամեն պարագայից մէջ իբրեւ կրօնակից ազգ մը համարելով, առանց փոքրիկ ակնկալութիւն մը ունենալու անոնցմէ :

Ս) Ենք բաւական ժամանակ Հապէշու երկրին մէջ պանդխտելով պատեհ առիթ ունեցանք, ինչպէս ըսինք, ՚ի մօտոյ նկատել այս ազգը, և ամենայն ճշտութեամբ գրի առնուլ թէ մեր ճանապարհորդութիւնը և թէ նոյն երկրին բարոյական կրօնական և քաղաքական պատմութիւնը: Ս ասն որոյ երկու հատորի բաժնեցիկնք թոյնաշխատասիրութիւնս . առաջին հատորը ԵՐԿԱՄԵԱՅ ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՊԵՇՍԱՆ կոչեցինք, որուն մէջ լոկ մեր ճանապարհորդութեան և պանդխտութեան մէջ կրածներն ու տեսածները կը պատմուին : Իսկ երկրորդ հատորին՝ ԵԿԱՐԱԳԻՐ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԿՐՕՆԱԿԱՆ և ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿԵՆԱՅ ՀԱՊԵՇԻՑ անուն գրինք, որուն մէջ կը նկարագրուին Հապէշ ժողովրդոց բարոյական կեանքը, անոնց քաղաքական ու կրօնական սովորութիւններն ու արարողութիւնները հանդերձ ուրիշ հետաքրքրաշարժ ճիշտ տեղեկութիւններով : Ղիշտ լսի, որովհետեւ ազգի մը և ժողովրդեան բնաւորութեանը լաւ տեղեկանալու համար դրամական միջոցներն ու բարձր գրից մէջ ըլլալը օգուտ մը չունի, ինչպէս են Եւրոպացի բարձրաստիճան ճանապարհորդք . ըստ որում այնպիսի անձինք կարող չեն ըլլար թափանցել անոնց ներքին հանգամանացը, գաղափարներուն և բարքերնուն, մանաւանդ Հապէշից նման կեղծաւոր ազգի մը, որ խիստ գաղտնասէս է օտարի մը առջեւ : Իսկ մեր դիրքը աւելի ժողովրդային ըլլալով, դիւրամերձ էինք ամենուն, և շատ սրագայից և դէպքերու ենթակայ գտնուելով, իբրև բուն տեղացի ծանօթացանք անոնց ամեն բնաւորութեանցը, զոր անհնարին է իմանալ արծաթի ուժով համբորդութիւն ընող անձանց, որոնց մինչեւ ցայժմ թագուն մնացած են շատ տեղեկութիւններ :

Երկրորդ հատորին մէջ տուած մեր ծանօթութիւնն
ները Ամարա երկրին մէջ Թափառած ժամանակնիս ստա-
ցած և շատերու համաձայն վկայութեամբ և մեր հետա-
քքիւր հետազոտութեամբ ստուգած, և պատմածնուս
մեծ մասն ալ մեր անձին փորձովը իմացած, և այնպէս
ի գիր արձանացուցած եմք, ինչպէս պիտի տեսնեն
մեր սիրելի ընթերցողները: Այսու ամենայնիւ շատ
բաներ և դէպքեր եւս գիտութեամբ զանց ըրած եմք,
կամ անոր համար որ բացակայ երկիրներու ժողովրդոց
վրայօք էր, զորոնք ստուգելը դժուար էր մեզ և առաւ-
պելաց կարգ պիտի համարուէր. և կամ անոր համար
որ մեր անձին չէին պատկաներ գրի առնելու, ծանր
ըլայով Թէ խօսիլը և Թէ լսելը, Թէպէտ և այսպիսի
պարագաներէն քանի մը բան ակամայ ստիպուեցանք
պատմել միշտ գրիչնիս ամփոփելով ամօթխածութեամբ,
որոց համար կանխաւ ներողութիւն կը խնդրեմք ըն-
թերցողներէն:

Կը յուսամք որ սոյն մեր դուզնաքեայ աշխատասի-
րութիւնն որ երկամեայ պանդխտութեանս արդիւնքն
է, իբրեւ միակ իւր տեսակին մէջ՝ ընդունելի կ'ըլլայ
մեր սիրելի ազգայնոց և օտար ազգաց իսկ, որոնց ջերմ
ընդունելութիւնը և մեր այս ջնչին աշխատութեանը
ցոյց տուած համակրութիւննին բաւական փոխարի-
նութիւն կը համարիմք մեզ:

ՊԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՊԵՇՍԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ճանապարհորդութեան նպատակը : Երուսաղէմէ մեկնելիս : Ե-
գիպտոսի մէջ Անգղիոյ ընդհանուր Հիւպատոսին հետ տեսութիւն
մը : Սուէիշի պանդուխտ Հայերը . և Չատիի սօնը և Գաղղիական
Լեպուլ հիւպատոսին բարեսրտութիւնը : Ճիտակ : և Մալեղեան տօք-
թօք Ֆրանկիոյ էֆէնիին :

ՍԵՐ ընթերցողաց արդէն յայտնի է սոյն վեճմ'նը
պատակը , որու համար Գեք . Իսահակ եպիսկոպոսը
Իաքերդցի և էս Կ . Պօլսեցի Սաիթիչեան նուաստ Տէ-
մոթէոս վարդապետս՝ յանձնառու եղանք դէպ ի Հա-
պէշասան ուղեւորելու , սոյն երկիրը՝ ուր ռադարականի
մը համար ամեն տեսակ վտանգ ու զրկանք և մինչեւ
մահ պատրաստ է , կամ այնպէս կը կարծուէր : Իայց
որովհետեւ գրաւոր պատմութիւնն աւելի թալաղայից
համար է քան թէ ներկայ մարդկութեան , վասն որոյ
հարկ կը համարիմ ի սկզբանա հարեւանցի տեղեկու-
թիւն մի տալ մեր նպատակին վրայ :

Հապէշու Թէոդորոս Թագաւորը Սուսավայի անգ-
ղիական Հիւպատոսին համարձակ ու քիչ մը կծու խօս-
քերտուն չկարենալով համբերել , որ իւր անձնասիրու-
թիւնը կը վիրաւորէր և Թագաւորական պատիւը կ'ա-
կարդուէր , Սակտելա անառիկ և սեպագեալ լեռան
մէջ զինքը կ'արգիլէ քանի մը լոկերնեճովը : որոնք երեք
չորս տարիի չափ հոն մնացին : Անգղիոյ Տէրութիւնը

Թէպէտ շատ Ըանք բրաւ , Թէ քաղցրութեամբ և Թէ ուրիշ զանազան միջոցներ ի գործ դնելով , այսու ամենայնիւ չկրցաւ Թէոդորոսի անողոքելի սիրտը քաղցրացնելով Բանտարգելոց ազատութիւնը ձեռք բերել : Պիտոյ անգղիական դեսպան Վսեմապայլ | արտ | էօնզ , իմանալով Թէ սուրբ Լորուսաղէմ բնակող Հայէջները Հայոց Պատրիարքին իրաւասութեան տակ կը գտնուէին , ազգային Վարչութեան և Պատրիարքարանի միջոցաւ կը խնդրէ Լմենապատիւ Լսայի պատրիարքէն որ իւր կողմէն պատգամաւորութիւն մը յուղարկէ առ Թէոդորոս և Լնգղոյ հիւպատոսին և անոր ընկերաց ազատութիւնը խնդրէ : Սրբազան Հայրը առանց վայրկեան մի վարանելու , իւր Տնօրէն Խորհուրդը կաղմել տալով կ'որոշուի մէկ եպիսկոպոս և մէկ վարդապետ խրկելու : Լսյ խորհրդոցս և ընտրութեան Թէ Վեր . Իսահակ եպիսկոպոսը և Թէ նուաստս ի պատիւ Լնգղոյ Տէրութեան և ի պարծանս Լգգիս և սուրբ Լթուռոյս՝ ամենայն հպատակութեամբ յանձնառու ըլլալով , ոչ վտանգ և ոչ որ և իցէ մարդկային նկատմունք արգել կ'ըլլային մեզ պատրաստուելու այս երկար ու տաժանակիր ճանապարհորդութեան , ուր կը կոչէր զմեզ մարդամիրական ու նուիրական պարտաւորութիւնը :

Սրբազան Պատրիարքը իւր հայրական օրհնութեանց հետ յանձնեց մեզի նաեւ յատուկ կոնդակներ Թէ օրհնութեան և Թէ աղերսանաց , և ըստ բաւականին Թանկապին ընծաներ Թէոդորոս Թագաւորին մատուցանելիք :

Լհաւասիկ օրհնութեան կոնդակին օրինակը .

Եստ Լորբեպիսկոպոս և շնորհիւն Լտոուծոյ Պատրիարք Հայոց Լորուսաղէմի , և աթոռակալ սուրբ Լռաքելոյն (Յակովբայ , մատուցանեմ զողջոյն անաքելական՝ վեհափառ Կայսերոյ , և աղաչեմ զԼստուած զի հեղցէ ի վերայ ձեր առատօրէն զօրհնութիւնս և զշնորհս սրբոյ քաղաքիս Լորուսաղէմի , Լաղարէթի , Իեթլէէ

մի, Յորդանանու, ամենասուրբ Վերեզմանին տեսան մերոյ Աստուծոյ Քրիստոսի, Ղոզդոթայի, սրբոյ լերինն Համբարձման, Վերնատան Արամի, և ամենայն սուրբ և փառաւորեալ Տեղեաց, յորս կատարեցան խորհուրդք մարդեղութեան Աստուածորդւոյն, և առաքելական Լիկեղեցւոյ սրբոյն Յակովբայ Տեառնեղօր : Հա՛ ճեցի Տէր ընդունել զաղօթն մեր զոր մատուցանեմք նմա վասն բարեյաջողութեան Կայսերութեանդ, սրբուեալ տարածեցէ լիւրի զամենայն երկնաւոր բարխան իւր ի վերայ Վեհափառութեան Չերում, օգոստաւ փառ Վերդաստանիդ և ի վերայ ամենայն երկրի որ կառաքարի ի ձեռն հզոր պետութեան Չերոյ, ամէն :

Ինչ երկնապարգեւ օրհնութեանց սուրբ Տեղեացրա՛ յայտ առնեմք նաեւ Վեհափառութեան Չերում մարդասիրի, զփափաքանս երջանկայիշատակ նախորդաց իմոց, զոր փափաքեցին հաստատել անկեղծ յարաբերութիւնս քրիստոնէական պարզ սիրոյ ընդ տէրութեան Չերում, այլ դժուարութիւնք ճանապարհաց խոչընդոտն եղեն նոցա ի գործադրութիւն : Այն իլծք և զմեզ խրախուսէին՝ յերկուց ամաց անտի յորմէ հետէ բարձրացեալս եմք յաթառ սուրբ Առաքելոյն Յակովբայ, առաքել զնուիրակունս մեր յոռս մեծի Աթուոցդ, սակայն արդեւրաք ցարդ յերկիւղէ վտանգաց ճառապարհին : Ինամքն աստուածեղէն հաճեցաւ հուսկ յետոյ շնորհել մեզ զառիթ բարեդէպ առ ի կարող լինել զերկուցանել ամենաբարեպաշտ Վեհափառութեաւ նրդ այսու կոնդակաւ մերով, զանկեղծաւոր սրտի մերոյ զտենջ և զիղձս որ լինեն ամենայն ակնածութեամբք և մեծարանօք, զորս նուիրեմք Չերդ Վեհափառութեան : Եւ առ զգալի եւս առնել զհաւաստիս մեծագոյն յարգանաց մերոց, խորհեցաք առաջի առնել զայնոսիկ ամենաբարեպաշտ Վեհափառութեանդ, ի ձեռքն փոխանորդի մերում Վեր. Իսահակ Արքեպիսկոպոսի, և Արթ. Տիմոթէոս վարդապետի անդամոյ Տէնօրէն ժողովոյ առաքելական Աթուոցոյ, սիրեցեալք և պատուեալք ի մէնջ երկոցին եւս : Եանձնեցաք նոցա

նաեւ մատուցանել Վեհափառութեան Չերում խաչ
 ոսկի և ականակոռ, ունեցող յիւրեան մասն ի Փայ-
 աէն կենաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր
 խնդրեմք ընդունիլ մարդասիրապէս, և կրել ի պարտ-
 նոցի սրպէս զարդ շքոյ արժանաւոր թաղաւորի բրիւ-
 տանէի :

Տէր, վերջինն երջանկայիշատակ նախորդաց խնոց
 Յովհաննէս Ե. արդարեւ երջանիկ դաւա և փառաւո-
 ըեցաւ ի հիւրասիրել անդ զՎարձր, պաշտօնեաց Վե-
 հափառութեան Չերում զԱսպլաֆի Քանդիվա, որ
 յամի 1858 Վենարարին մերոյ եկն յուխտ սրբազան Տե-
 ղեացոյ : Վիտայ նա ի մօտոյ աեսանել զհամակրութիւն
 զոր ունիմք առ Չերգ Վեհափառութիւն, և զսէրն բը-
 րիստոնէական զոր արդեամբք իսկ ցուցանեմք բարե-
 պաշտ կրօնաւորացն Աթովպացւոց որք գտանին Արու-
 սաղէմ, և կան յանցիշատակ ժամանակաց հետէ ընդ
 հովանաւորութեամբ առաքելական Աթոռոյ : Օան-
 եայք և մեք, այո, զբարեսրտութիւն և զաստուածա-
 սէր զգացմունս Աորին Բարձրութեան, զոր համարիմք
 առանց երկբայութեան ներշնչեալ յամենաբարեպաշտ
 Վեհափառութեանէդ, և զանձն իսկ նորին՝ արժանա-
 ւոր ընծայեցուցիչ անդին բարեմասնութեանց վեհա-
 փառ Անձինդ :

Հաճեալիք, Տէր Աբբայ, մարդասիրութեամբ ըն-
 դունել զխոնարհ ծառայսդ գերկոսին զՎեր. Իսահակ
 Աբբեպիսկոպոսն և զԱրժ. Տիմոթէոս վարդապետն,
 և արժանի արարեք զնոսա հանել ի տեսութիւն Չեր
 ի մասնաւորի, և շնորհել նոցա զբարձրապոյն պաշտ-
 պանութիւն ցորչափ այգբ կան, մինչեւ հաճեսցի տե-
 րութիւն Չեր տալ նոցա հրաման դառնալոյ : Խաղա-
 զութիւնն և շնորհք Տեառն Աստուծոյ մերոյ եղիցի
 ընդ Չերգ. ամէն :

Տուաւ Առաքելական Աթոռս Ս. Յակովբայ, Ա-
 րուսաղէմ, յՅ0 մարտի 1867 ամի Փրկչին մերոյ :

Ապաւանի խնդրագրոյն օրինակը :

Ես ձեռնով Վրաստանի Վրաստանի, և Հարհօքն Աւստրալիայի Երբեմնեանց և Վասիւրաբ Հայոց Երուսաղէմի և վերատեսուչ սուրբ Տեղեաց, ընդ աստուածեղէն սրհմուտեանց և Հնորհաց սրբոյ Քաղաքին՝ մաքուր ցանկեմ և զանաքեղական ողջն մեր ամենաբարեպաշտ Վեհափառութեան Չերուժ Կայսերոյ Լթովսից և Վրն Երկրաւորին և ինամբ աստուածեղէն Կաթախնամուտեան եղիցին միշտ ի վերայ Լնձին Վեհափառիդ և արքայազուն Կերդաստանիդ և ի վերայ ամենայն զեծակի կատաւարելոյ ի հզօր պետութենէդ :

Դանաչեմք, Տեր Երբայ, զբարձր խոհականութիւն և զարդարասիրութիւնն, որ ասանձին ձիրք են Վեհափառ Կայսերոյ և իւր աստուել սքանչանամբ տեսանելով յօգոտափառ Լնձին Չերուժ զճշմարիտ տխար թուգուհոյն, զորոյ զգոյլասանութիւնն է տեսանել ի սուրբ Վիրս, որ զպատեան էր իմաստութեան արքային Սաղոմոնի : Եյն արիւնն է տնչուշտ որ ընթանայ յերակա Չեր, նոյն արդարասիրութիւնն է Սաղովմոնի, որ ի Չեր արծարծի, ձիրք թանկագինք փայլեալ յօգոտափառ Լնձին Չերուժ, որք խրախուսեցին զմեզ դնել յօտս բարձրագոյն Լթողոյդ զամենախոնարհ հայցուածս մեր : Լին ունիմք փտահութեամբ եթէ ամենողորմած Վեհափառութիւն Չեր ընկալցի առ սեր Վրաստանի Վրաստանի որ ետ մեզ զանձն իւր օրինակ խոնարհութեան և հեղութեան, և պատուիրեաց եւս այց ասնել որոց կան ի տառապանս և զբրկեալ են յարատութենէ իւրեանց, որ նախապատիւ է բան զամենայն ինչս աշխարհի :

Եյն զգացմունքն են ի մեզ աւետարանին, որ քաջաբերեցին հայցել յամենողորմած Կայսերէդ Հնորհս ստանել Հիւպատոսին Լնգղոյ և ընկերաց նորին, և ներել ամենայն յանցանաց զորս գործեալ իցէ նոցա երբէք : Լթէ ընդունելի եղիցին հայցուածք մեր ի գլխութեանէ Չերսէ, որպէս հաւատամք, անչափս Հնոր

հապարտ եղիցուք առաջի Չեր, և աշխարհ ամենայն
 սքանչացի ընդ մեզ ընդ ներողամտութիւնն, զոր բա-
 րեհաճեալիք շնորհել տարաբաղդից: Այսու մարդասի-
 րական գործով բազմացի աներկբայ թիւ աղօթաւո-
 րաց Չերոյ, սրբ խնդրեն զբարեբաստութիւն թագա-
 ւորութեանդ և զպահպանութիւն անգին կենաց Օ-
 գոտափառ Անձին Չերում: Խաղաղութիւնն և շնորհք
 տեառն Ատուծոյ մերոյ եղիցին միշտ ընդ Չեզ. ամէն:

Տուաւ Առաքելական Աթոռս Ս. Յակովբայ, Այ-
 րուսաղէմ, յ30 Մարտի 1867 ամի Կենարարին մերոյ:

Այրիւ ամսոյ առաջին օրը՝ կէս օրէն ետքը մեկնեցանք
 սուրբ քաղաքէն, յանձնելով զմեզ միաբան սուրբ Հարց
 և Աղբարց աղօթիցը: Աւղեկից էր մեզ նաեւ Գեր,
 Իսահակ Եպիսկոպոսի մէկ սպասաւորը՝ Ղուբուպէլենկի
 Աղեկիէլ պատանին:

Նոյն գիշերը ուշ ժամանակ հասանք ի Յոսպէ, և
 իջանք մեր վանքը սուրբ Աիկողայոսի. և հետեւեալ
 օրը Աստիխական Այտի ընկերութեան շոգենաւը ճամ-
 բու ելնելու վերայ ըլլալով, մտանք մէջը, և 29 ժա-
 մուն հասանք ուղղակի Աղէքսանդրիա: Հոն թալասցի
 մեծապատիւ Աշըբեան Յակովբ աղային մարդասեր
 խնամքները երկու օր վայելելէն յետոյ, և պէտք եղած
 ընծայացունները գնելով նոյն ամսոյն 6 ին երկաթուղով
 անցանք Ադիսպատս և իջեցանեցանք Արապկերցի մե-
 ճապատիւ Պօղոս Էֆէնտիին տունը, որ երկաթուղուց
 կայարանին մօտ է: Մեծ պատուով և հիւրասիրքու-
 թեամբ ընդունեց մեզի յիշեալ բարեպաշտ Էֆէնտին:
 Հետեւեալ կիրակի օրը սուրբ պատարագէն զկնի Անգ-
 ղիոյ Րնդհ. Հիւպատոսին կողմէն կոչուած ըլլալով,
 գնացինք այցելութիւն տալու Պօղոս Էֆէնտիին հետ:
 Սոյն առթիւ մատուցինք իրեն Այրուսաղէմի՝ Նօել Իէմ
 պըլ Սօր անգղիական հիւպատոսին Պօղոս Իեսարանէն
 եկած յանձնարարական գիրը, որու մէջ կը յայտնէր
 Իեսարանը մեր սուր և ինչ նպատակի համար ուղեւո-
 րիլը, և սոյն ուղեւորութեան հարկաւոր գիւրութեանց

և հոգատարութեան վայ մտածելն ու անորինքը ա նոր կը յանձնէր :

Ինչհ. Հիւպատոս Սթանթան հաղարտութար յար գութեամբ մեզի ընդունելով և մեր ուղեւորութեան վերայ խօսելով (Ղէկ կ'ըլայ, կ'ըտէր, որ Մտենի վրա յօք երթար Լնգղիոյ պատերազմական նաւով, և ուղ զակի Սուսավա հասնէր : Գեր. Իասհակ եպիսկոպոսը ինացուց անոր որ՝ Թէոզորոս Թագաւորը խորամանկ մէկն ըլլալով, կրնայ լռտեսներ աւնենայ այն կողմերը, և անգղիական նաւով երթալնիս ընելով՝ կրնայ մեր նը պտտակին վնաս մը հասնիլ և մեր վնայօք կասկած տալ անոր : Լ յս առարկութեան վերայ համոզուելով ընդհ. Հիւպատոսը, միանգամայն և իմանալով խպաւոց կող մէ մեր ունեցած կասկածները, վերջապէս մեր որոշ ման թողուց Սեվազինի վնայօք երթալու իբրեւ ծրագ տեալ. Թէպէտ և ինքը աւելի Սուսավայի ճամբայով երթալնիս կը ցանկար չեմք գիտեր ինչ Թագուն նպա տակաւ, զոր չէր ուղեր յայանել մեզ : Չորս օր պարսպ տեղ սպասեցինք Լզիպտոսի մէջ շոգենաւուց պատճա աւ : Հիւպատոսին մեզ խօսք տուած մէկ անօրէնու թեան համար, յետոյ սախպուեցանք իմացընել իրեն թէ՛ մեր Սրբազան Պատրիարքին հրահանն է օր մը յա առջ մեր ուղղեալ նպատակին հասնիլ. վասն որոյ Հիւ պատոսոսց տրուելիք յանձնարարական թղթերը ինդը բերով և ընդունելով իրմէ, Լպրիլ 11 ին Լւազ երեք շաբթի օր առաւօտուն մտանք շոգեկառք ու երեկոյին մօտ հասանք Սուեիլ :

Գաղղիական Պանդոկի մը մէջ մեծկակ տենեակ մը վարձեցինք օրը կէս լուիճի ոսկիով. և հետեւեալ ա ուաւօտ ժամագրեաղ պահուն ներկայացանք Լնգղիոյ հիւպատոս պարոն Քորձ Վէտին և իւր անուան ուղ զեալ յանձնարարական գիրը մատուցինք : Սեճ պատ ւով զմեզ ընդունելով և մեզի հարկաւսը եղած տնօ բէնու թիւնները կատարելու պատրաստ ըլլալը յայտնե լով, անմիջապէս իւր ծառան շոգենաւուց դարձակա ըն իրկեց տեղեկութիւն ստանալու, և լուր բերաւ

մեզի թէ՛ չողենաւ ը՛րեք որ է որ մեկնած է , և գեռ
 12 որ կ'ուզէ հետագայ չողենաւին երևերուն : Այսչոր
 որ յապագեքը մեզի համար Վամանակի մեծ կորուստ լը-
 լալը գիտնալով , ետանձեղք գնացի գործակալին՝ մտր
 ճիշտ տեղեկութիւն վր տտանալու : Պատասխանեց մե-
 զի գործակալը թէ՛ գործակալն է հոս Այքքի ուխտու
 ւորաց համար պատրաստի երկու չողենաւ : Կոչ , բաց
 առանց Ագիտոսի հաւատարու թեան հրամանին կա-
 ընել չէ ճամբայ հանել : Դ՛ , յո անյաջող լուրերը ինչպէս
 մեր՝ նոյնպէս և բարետիրտ Հիւպատոսին սրտին ջաւ
 կ'ըլլային , որուն առաջարկեցինք՝ որ եթէ հարելի է յԱ-
 գիպտոս ընդէ . Հիւպատոսին հեռագրութեամբ լուր
 տրուի , և խնդրուի իրմէ որ հրաման տանու : Կարա-
 վարութենէն չողենաւ մի դնելու մեր հրամանացներ
 բեւ . վասն զի մեր հոս յապագելնիս ոչ միայն մեր Ար-
 բաղան Պատրիարքին , այլ և Պոլսոյ Վսեմ : Վեպանին
 կամաց դէմ է , որոնք մեր որ յառաջ Հապէշտան հաս-
 նելնիս կը ցանկանա : Հիւպատոսը հաճեցաւ սոյն մտոր
 հեռագրել Ագիտոս , ուրից բացասական պատու
 խան եկաւ , իմացընելով ընդէ . Հիւպատոսին բացա-
 կայութիւնը և Եդիթ փոշային բանակի պատրաս-
 տութիւն տեսնելը : Ստիպուեցանք համբերել գիւր
 նալով որ սոյն յապագումը չորս որ Վահրէի մէջ պայտազ
 տեղը մնալէն յառաջ եկաւ : Բաց այս ալ պետք է խու
 տովանիք որ այն յապագումնս մէջ Վստուծոյ գաղտնի
 տնօրէնութիւնը կար :

Սուէիչի մէջ հարիւրի չափ պանգուխտ Հայեր կա-
 յին , որոնք ջրանցքին բացման համար աշխատելու ե-
 կած էին . առնցմէ 65 հոգին , որ Այքքի էին , Բար-
 լուք կը գտնուէին , որ Սուէիչին 4 ժամ հեռուէ .
 որոնք սուրբ Օսակի օրերը առանց եկեղեցւոյ և խու
 տովանութեան , և սուրբ հազորդութենէ զուրկ գրու
 նուելով : Վստուծոյ կը խնդրէին կարգաւոր մը : Ասոնց
 խնդրութիւնը և հոգեւոր մտիմարութիւններէ զուրկ
 ըլլալը տեսնելով ետ կեցանք մեր խորհուրդէն զոր ու-
 նէիք Ագիտոս գառնարու և հոն կատարելու Պատ-

կական տօնը : Բայց այս անինամ ժողովուրդը տեսնելէս ետքը՝ մեր խղճին դէմ էր զանոնք թողուլ երթալ : Կան որոյ ստիպուեցանք հոն մնալ և զանոնք հռչակեալս մսիթարել : Իսկ որովհետեւ եկեղեցի չըկայ հոն , Բաղդոյ Հիւպատոսին տեսութեան գացած ատեննիս յիշած էինք եկեղեցի չունենալին , և ժողովուրդը խոստովանեցրնելու և հաղորդեցնելու համար սրբազան տեղոյ մը պէտք ունենալին : Հիւպատոսը որ աշխոյժ , բարեսիրտ և լուսաւորեալ երիտասարդ մ' էր , ըսաւ . « Իրաւի մեզի կ'ընկնայ մեր ջրանցքին գործոյն համար աշխատող ձեր ժողովուրդին Օատկական սուրբ խորհուրդը կատարելու համար տեղ մը պատրաստել : Երթամ անգամ մը մեր կրօնաւորներուն և վանահօրքով , առաջարկեմ անոնց ձեր պէտքը , և աշխատիմ տեղ մը պատրաստել տալու ձեզի համար : Թէ որ անոնք չընդունին , իմ տունս պատրաստ է : » Իեր . Իսահակ եպիսկոպոսը թէպէտ և իրենց կրօնաւորաց մոլեւանդութեան ոգին լաւ ճանննալով , իմացուց որ անկարելի է որ իր խնդիրք ընդունին , բայց բարեսիրտ անձը իբր Հիւպատոս առաջարկելով ընդունուելուն մեծ յոյս ունենալով , կ'երթայ անոնց մօտ . բայց իւր առաջարկութիւնը կը մերժուի : Ցաւօք սրտի յայտնելով մեզի մեր արդէն գուշակածը , ըստ իւր խոստման իւր սենեակը մեզի յանձնեց . որ և պատիւ և փառք կը համարէր մեր Օատկական խորհուրդնիս հոն կատարելը :

Հետեւեալ առաւօտ , որ էր Աւագ շաբաթ օր , ԸարլուՖ յատուկ մարդ խրկելով նամակաւ հոն գրտնուող բոլոր ժողովուրդը Սուէիչ կանչել տուինք սրբազան խորհրդոյն ներկայ գտնուելու համար : Աւստի մեր սենեակը պատրաստեցինք և հոն Սուէիչ պատրաստ գտնուող ժողովուրդը հրաւիրեցինք որ գան խոստովանին : ԸարլուՖ եղող գործաւորք լսելով և մեր գրած նամակէն ալ իմանալով , անոնք որ կարողութիւն ունէին , չափոզանց ուրախանալով անմիջապէս փութացին հետզհետէ Սուէիչ գալու գիշերանց , վասն

որոյ մինչեւ գիշերը ժամը 6 ին հասիւ լրացուցինք խոստովանեցրնեկը :

Դաւաւանուն շիւպատոսին մեզ համար պատրաստած ու զարդարած տունը երթալով, Օլատիական խորհրդոյ ժամերգութիւնները ի ներկայութեան նորին կատարեցինք, և ճաշու շաւառամբի աղօթքէն ետքը մեր քով պատրաստի եղած սրբազան Խորհրդոյն հալորդեց Վեր. Իոահակ պաշազան հայրը բոլոր ժողովուրդը, և համառօտ ատենախօսութենէ մը յետոյ օրհնեց զանոնք, և զպարոն Խառւ. շիւպատոսը, գովելով անոր բարեսրտութիւնը և ճշմարիտ քրիստոնէական սէրը, նոյնպէս անոր ազնիւ ընտանեացը համար բարեմաղթութիւններ ըրաւ :

Դոպովուրդը արձակուելէն ետքը մեր խորին շնորհակալութիւնը և երախտագիտական զգացմունքը յայտնեցինք անոր ի գիմաց Լճեն. Արբազան Պատրիարքին և ընդհանուր ազգիս, և իւր լուսանկար կենդանադիւրը խնդրելով սրբազան Պատրիարքին խրկեցինք և մեր յատուկ նամակաւ ծանուցինք նորին Լրժանապատուութեան առ մեզ ցոյց տուած համակրական սէրը :

Եղն Օլատի երեկոյին ես առանձին Շարլուֆ գընացի, ուր 30 ի չափ շայ տկար ու աշխատութենէ յոգնած անձինք կային, որոնք չէին կարողացեր գալու, զանոնք եւս խոստովանեցրնելով հաղորդեցի կենարար Խորհրդոյն : Եւ յետոյ անմիջապէս բոլոր ժողովրդով գնացինք Լատինաց գերեզմանատունը, ուր չորս կրօրիճ շայք թաղուած կային առանց վերջին օրհնութեան և թաղման կարգի⁽¹⁾, որոնք թէպէտ և իրենց կենացը վերջին պահուն Լատին կարգաւորէն խնդրած են խոստովանիլ և հաղորդուիլ, բայց նա մերժած է քրիստոնէի մը վերջին պէտքն ու յաւիտենական թողալը մատակարարելու :

Շարլուֆի մէջ Խարբերդցի շայ երիտասարդ մը պարտքի համար բանտարկուած ըլլալը լսելով, անմի-

(1) Լատինաց մեքք եղած յիշեալ գերեզմանատունը Գաղղից կենդանապատին ձեռք եզրիտոսի կառավարութենէ խնդրած ու ձրի ընդունած են Քրիստոնէի համար աշխատող քրիստոնէացի առանց խորութեան կրօնի :

ջափէս պէտք եղած մարդոց քով գիմնցի, և խիստ մեծ գժուարութեամբ կարողացայ անոր ազատութիւնը ձեռք բերել: Այս պարտաւորութիւնները առանց պարծանաց՝ ի գործ դնելով խեղճ ժողովրդոց մեծ ուրախութիւն և մխիթարութիւն կ'ըլլային. այլ պղտի պարագայ մը միայն անոնց սիրտը և խղճահարութիւնը թերեւս քիչ մը յուզեց, այն է իրենց բարեպաշտութեան նուէրները չընդունելնիս, զոր յօժարութեամբ կը մատուցանէին մեզ իբր ծախս և կամ վարձք իրենց համար մեր կրած աշխատութեանցը:

Յիշեալ գաղթականք խիստ կը ցաւէին Նգիպտոսէն իրենց հոգեւոր պիտոյից համար կարգաւոր մը չը խորհելնիս, և կ'ազգէին որ իրենց բողոքը քաղիւրներու մէջ չոցաւ ազգին հաղորդեն, փութացինք մենք զիրենք համոզել ըսելով թէ, «Նգիպտոսի հոգեւոր տեսչութիւնը սուրբ Աթոռոյն իրաւատութեան տակն ըլլալով այդ պարտքը կատարելը անոր կը վերաբերի. ուստի ահա այսօր զձեզ մխիթարող և ձեր հոգեւոր պիտոյքն հոգացողը սուրբ Աթոռն է. ուրեմն իրաւունք չունիք բանգատելու Նգիպտոսի մէջ գտնուող պանդուխտ կարգաւորները, որոնք վարձկան են և ոչ տէր:

Պաղղոյ շիւպատտար ականատես ըլլալով մերազնեայ ժողովրդոց հոգեկան պիտոյից կողմէ քաշած խեղճութեան, մեր վերջին տեսութեան մէջ ապահովուց զձեզ ըսելով թէ, «Իբերին է ձեզ այս տեղ ազգային եկեղեցի և յատուկ գերեզմանատուն մը ունենալ. բաւական է որ ձեր Սրբազան Պատրիարքը Նգիպտոսի կառավարութենէն խնդրէ: Սանաւանդ, յաւելցուց նա, ունիք ձեզ ազգային Նուպար փաշայն, որու ձեռք ամեն ինչ հնարաւոր է ստանալ: Անցեալները ուրիշ գերեզմանատան համար խնդիրք մը մատուցինք երիպտական Նառավարութեան, իսկոյն բաւականի չափ ձեր գետին մը տուաւ:» շիւպատտոսին առաջարկութիւնները մտերմական էին, ուստի գործադրութեան մասին բարեպատեհ առիթ մը պէտք է, պարտապանելով բաւականացանք:

Սուէիշի մէջ սրբան նր երկարեցաւ մեր յանգարումքն ։
 նոյնչափ ալ աւելցաւ մեք սրտի մեղքովք մեր և անհանգ
 գտնու թիւեր օրին գէշութեան պարտաւար և Կու
 ըիշ Հատ կողմերէ եւս անհանգիստ էինք ։ այլ և արդ
 ըուտտի քողմէ կրնեզամայինք , ըստ որում խիտ թանկ
 քու թիւք կր տիրեր ։ վասն որոյ կր ջանկայինք ժամ մը
 յանաջ անկէ մեկնելու ։ Բարդը յաջողեց մեզ , անը
 դիական չողենաւ մի սխառահեցաւ , որ Զօրիկ վաճա
 ռականաց կր վերաբերէր , ու Տաճկաց ախաւորը բե
 ըած էր Ղիստէ ։ և կրիին տիրտի դառնար նոյն ուխտա
 ւորները առնելու ։ Ստանք հոն աժան արծարով , և եր
 կու օր Սուէիշի առջեւ կենալէն դիտի , հրեչտակի
 Տեառն աւաջնորդութեամբ , ապաւինելով ելանք ճա
 նապարհ Ալլոբիէ 28 ին ուրաժմ արաւ օտ , և հինգե
 ըորդ օրը յաջող նաւարկութեամբ հասանք Ղիստէի
 նաւահանգիստը , և նոյն գիշերը նաւին մէջ մնացինք ։

Ղիստէի նաւահանգիստը Ալլոբանդրից նաւահան
 գիստէն աւելի խիթալի ու վտանգաւոր է . վասն զի
 ջրին սակը ծածկուած քարացեալ պաղեղէ ժայռեր
 կան , և անոնց մէջտեղէն միայն անցնելու ոլորունեղ
 ճամբայ մը ունի , ուրիկց անջնար և ապահով անցնե
 լը համար երկու տեղ դեմ առ դեմ ծալէն հինգ կան
 գուն քարձր բոլորակաձեւ քարեղէն աշտարակ մը շե
 նուած է , իբրեւ նշան նաւապետաց ։ Այսու ամենայ
 նիւ դարձեալ իւրաքանչիւր նաւ անցնելու ժամանակ
 Արտաղ աւաջնորդ մը կ'ունենայ Արտիկը ծովու ջրե
 լուն համար ։

Առաջոտուն , որ էր Սայիա Յ . քարանձինայի կող
 մէն չողենաւին իրական տեսնելու համար մէկն ե
 կաւ ։ Ատիկա էր Պարեցի Սայեղեան Սէճ . իրան
 կիւլ էֆէնտին , բժիշկ և անդամ տեղացն առողջացա
 հու թեան ժողովքին ի կողմանէ Բ . Պրտան . Իւր աղբու
 սիրութիւնը ու բարուց քաղցրութիւնը անմիջապէս
 գրանեց մեր սիրտը ։ ու այնչափ քաղցր եկաւ մեզ ա
 նոր հոն ներկայութիւնը , ինչպէս որ քաղցր է Սահարա
 յի անապատներուն մէջ քալող ճամբարդի մը տկանա

կեսարացի-րախը : Ուստի փոք թաղցնը անմիջապէս դուրս
էլանը շոգ էնաւ էն Սէժ . Դժարկիւն է քէնտինն հետ .
ուրեւնեքը մարտապուեր թողով գնացնը Շէրիֆի (1)
մեծ վերապէն հիւստակողը վերի յարկէն սենեակ մը
վարձեցնը յոսար դահեկան օրակալով :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Մուսուլայնն Հապէշտանն երթալը ճամապարհին դոց ըսալը : Ախ
տէր Անգղիոյ հիւստաոր : Սեվադինի նեղուցը . բառանորդարանը :
Բեքրաքի Յոյն վաճառականը . Միւմդաա Չէշ : Փոթորիկ Վեռլախա
վաճա Բանսեօթ : Ուղտապանաց սահարկութիւնը և շէխը : Աթարա
գեթնն աղցնեքին : Կատարիֆ . Պալմապատ : Յափեփ և Ճրֆի : Էէի
Ճիւսեփն հետ տեսութիւնը : Կապապատ Հապէշտանը . շէխն ապրեկան
տուրը : Հապէշտանն մտնելն :

Շէրիֆի մեծ վերապէն յարկին մէջ տեղաւորուելէն
զինի գնացնը : Մեղքիւն Վերքիւն Սենտիան հիւստաոր
տական տեղապահին ըսով, և իրեն ազգուած յանձնա-
րարտական նախալը տեսութիւնը ընելնիս և որը մատուցնը
իրեն : Արաւհէ տեւ տառիկերէն լեզուերաւ արիտեր, սկանը
հետը նոյն լեզուով խօսիլ մեր ճամապարտութեանը վաւ
յօք : Հոն Ղիստտէ Հապէշ ճամապարտ մը լուծ էինը
Սուսաւայնի : Հապէշտանի հոցը մտնելով Թէտգորտ
Թաքաւորին ըսով երթալու ճանապարհներուն գոց ըլլալը
սպաստուեալք մէջ ըլլալն : Անվարիկի փոքիւն զարի ճամապարտ
կարապատ երթալը և նոյն ճամապարտ լեզուաւ որին ըսով
հասնելնիս հարկը ըլլանը : Այս բալի ճիւստապարտն պատ
մելով, սպաստուեանեց յանգ թէ ճիւստապարտն արեւելս
հարկէ մտնելն որ Սեվադինի կտուսիս արեւ ազգեալ
յանձնաբարտական փոքուս հրապանակալը մը առնուելը
տեղ ոյս բարեխէն և արաւհետեւ անխալը հիսնա Սե
տիկն կը արտնայի : հարկը լեզ, շաքալեկ մը կ'ընդունինը
հրամանագիրը, և նոյն ընդամենն արեւելից ալ Սեվադին

(1) Սեվադինի շէրիֆին իրեն իրեն քէնտինն :

երթալու չողենաւը ճամբաց կ'երէնէ ասփէ : խիստ լաւ կ'ըլլար և մեծ ազդեցութիւն կ'ունենար, յաւերջուց բարեօրոտ և քաղցրաբարոյ Հիւպատոսը, թէ որ Լեւոնտա կան կառավարութեան կողմէն Սեւազինի կառավարչին ուղղեալ հրամանագիր մը առած ըլլայիք, վասն զի Սեւազին հիմայ Լեւոնտոսի իշխանութեան անցած է : Բայց հոգ չէ, կրկնեց, յիշեալ քաղաքին կառավարիչը մարդասէր ու քաղցրաբարոյ անձ մ'է, և իմ ալ բարեկամն, ես ալ յանձնարարութիւն կ'ընեմ, որ թէ և Բոքելին տալիք հրամանագրին չափ օգուտ կ'ընէ, բայց դարձեալ անոր գիրը օրէնք է որ հետեւեմիդ ունենայ : Կ'Հիւպատոսին մեր երթալիք ճամբուն հանգստութեանը և ապահովութեանը համար ցոյց տուած ջանքերուն, որոնց՝ իբրեւ իւր պաշտօնական դորձբերուն վրայ կը մտածէր, մեր խորին շնորհակալութիւնը յայտնելով բաժնուեցանք իրմէ :

Հետեւեալ առաւօտուն իր առաջին թարգման Հուստեան պարոն Բօլը⁽¹⁾ խրկած էր որ իմացնէ մեզ Բոքելին ինդրուելիք հրամանագրին համար թուղթ գրուիլը, որ և ութ օրէն յետոյ ստացանք. նոյնպէս առանձին գրեր ինչպէս որ խոստացած էր Հիւպատոսը, ընդունեցինք թէ իրմէն և թէ Բոքելին տեղապահէն որ Ղիստէ կը նստի :

Տասներկու օր մնացինք Ղիստէի մէջ մինչեւ շոգեւնաւուն գալը, և երեքտասաներորդ օրը մեր ճամբորդութեան վրայօք նամակ գրելով Արտուսաղէմ առ սրբազան Փատրիարքն, ճամբայ ելանք Սեւազին երթալու՝ փարսիներով Լստուծոյ օգնութեանը : Քառն և եօթ ժամուն մտանք Սեւազինի նեղուցին մէջ, որուն դժուարութիւնն ու վտանգաւորութիւնը Ղիստէի նաւահանգստէն պակաս չէր : Արտուն անցք մըն էր այս ալ, ո՛ւ խիստ նեղ, ուր ստիբարաքար Լքրոս մը կ'առաջնորդէր : Երկու տեղ քարաչէն նշաններ ունէր շոգեւնաւերուն ապահովութեանը համար շինուած :

(1) Յիշեալ թարգմանը հռոմէական հայագէտ է :

Մյն երեկոյն շոգենաւին մէջ մնացինք պատրաստ
 տեղ չըլլալուն համար քառասնօրեայ զգուշութեան
 հինգ օրը հանելու. և հետեւեալ օրը մեզնէ առաջ Օլաժ
 պոխէն եկող շոգենաւին ճամբորդները արտօնիչը լրա-
 ցնելով դուրս ելան, և մենք անոնց տեղը փոխադրուե-
 ցանք վրաններու տակ: Այս քառասնօրեայ զգուշու-
 թիւնները Ղիտտէէն եկող ուխտաւորաց համար սահ-
 մանուած են բոլոր Լւրուպական տէրութեանց և Ռ. Մրան
 հրամանովը, որպէս զի արեւմտեան մահառիթ ախար, որ 1865
 ին աշխարհիս մեծ մասը տարածուեցաւ, և որուն սկիզբ
 և պատճառ համարուած է Սէքքէի ուխտաւորութիւնը,
 այսուհետեւ ալ չըլլայ: Գահութիւն Աստուծոյ այս
 սարսափելի ախտէն ազատ ըլլալով երկիրը, այն սաւ-
 տիկ տօթերուն ժամանակ խաղաղութեամբ ու հան-
 դստութեամբ անցուցինք զգուշութեան հինգ օրերը.
 բայց մեր հետն եղող Սեւերուն մէջ ծաղկի հիւան
 դութիւն պատահելուն՝ որքան որ մէկ օր աւելի մնա-
 լու հարկ եղաւ, սակայն ՚ի պատիւ երեսաց մերոց հը-
 րաման եղաւ մեզ արտօնիչի տեսուչէն՝ որ հին-
 գերորդ աւուր երեկոյն դուրս ելնենք: Բեղրաքի ա-
 նուն ազգաւ Յոյն բարեսէր վաճառականը Ղիտտէի
 հիւպատոսէն յանձնարարական դիրը ընդունած ըլլա-
 լով, մեծ հիւրասիրութեամբ առաւ զմեզ իւր տունը
 տարաւ, և իւր քաղցր ընդունելութեամբը արդարեւ
 շնորհապարտ բրաւ զմեզ:

Հետեւեալ առաւօտուն գնացինք տեղւոյն կառա-
 վարչին Սիւմգաս պէյին քով և մատուցինք իրեն յանձ-
 նարարական գրերը: Վաղցրերես և մարդասէր և քը-
 ռիստոնէից հետ մեծ յարգանք ու սիրով վարուող մէ-
 կըն ըլլալը վկայեցին մեզի տեղւոյն գտնուած քրիստո-
 նեայք, որու համար մենք ալ փորձով նոյնը կը վկայենք
 և կը հաստատենք որ Օսմանեան տէրութեան պատիւ
 և պարծանք եղող՝ այսպիսի անձինքն են, որոնք անոր
 ժողովրդասէր և արդարասէր կառավարութիւնը կը
 ներկայացընեն մինչեւ տէրութեան խիստ հեռաւոր
 ծայրերը:

Տեղութիւն ընելէն, պահպանուէս երբք կանգնէլ տր
 ւաւ մեր, երթալիք ճանապարհին շէկը, որուն զմեզ
 յանձնեց, և մեր անձանց ապահովութեանը երաշխա
 ւոր ըլլալէն յետոյ՝ Քեսեյա տանելը համար պէտք է
 զած ուզտերը արտորաստելու հոգը կը մնար :

Քարանթինին տեղը խիստ փոքրիկ ու սպառուական
 կղզեակ մըն է, որուն բոլորտիրը գետածեւ կը շրջապա
 տէ ծովն ջուրը, աջ կողմը Սեվագին գիւղաքաղաքը
 կ'ընկնի, ուր կը նստի Սիւտիւրը : այն պլ սոյնպէս փոք
 րիկ կղզի մըն է : ջուրը աղէհամ ըլլալով խմելու հա
 մար ց ժամ հեռու տեղաց մը տիկերով կը բերեն բա
 րեհամ ջուր : օդն ալ շատ արէկ չէ : Ասկէ փոքրիկ նա
 ւակաւ կողմնակի երթալով ցամաք երկիրը կ'ելուի,
 ուսկէց է դէպ ի Հապէշտան երթալիք ճանապարհը :

Սեվագինի նաւահանգիստը բաւական բանուկ է վա
 ճառականութեան կողմէ . ուր կ'իջնայ Արաբիյ խէժը,
 որու ծագերէն խիստ շատ կան կատարիթ գիւղաքա
 քին մօտ. նաեւ Տօժ ըսուած պողոզը, որուն կուտը
 հաճիթ կը շինեն, և ասոր ծառերը կը գտնուին Քեսե
 լայի ճամբան, և կերակուր կ'ըլան թէ ուղտապաննե
 րուն և թէ ուզտերուն :

Չորս օրէն հազիւ պատրաստուեցան ուզտերը, երեք
 հատ մեզ համար հեծանեղք, և չքս հատ քեռներու :
 Պէտք եղած գրութիւնները հոգացուելէն զկէի անցանք
 նաւակով դէպ ի ցամաքը : Քեսեյայի Սիւտիւրի տրուելը
 յանձնարարական նամակը առնելով յատուկ զալիիէի
 աւաջնորդութեամբ Սայիս շէին սուրբ Համբարձ
 ման առաւօտուն ճամբայ ելանք դէպ ի Քեսեյա : Այս
 քաղաքը երթալու համար հինգ ճանապարհ ունի : ա
 ռաջնորդնիս մեզ Արտը-լէնկէպ ըսուած ճանապարհէն
 տարաւ, ուր թէպէտ և խմելու ջուրը նուազ է, ըսաւ,
 բայց ուղտերու մօտին հանգիստ ըլլալով, օրը քանի մը
 մղոն աւելի կրնանք ճանապարհ առնել : Այս ճանա
 պարհին երկու կողմէն բրդածէ լեռանց գօտիներու շար
 քով պատած են, աջ կողմինը Շանգարա, ձախ կողմն
 քը Շապա կը կոչուին արաբերէն լեզուով : Մաւական

ճանապարհ քալելէն զկնի, կէս օրուան սաստիկ սոթե-
րուն ժամանակ բարձր լերան մը ներքեւ անցուցինք :
(Պր պարզ էր և արեւուն տաքութիւնը քիչ մը մեղ-
մանալուն ելանք ճանապարհ : Յանկարծ փոթորիկ մըն
է փրձաւ . ամպերը գետնին բարակ աւազներովն ու
փոշիով ծածկուեցան, և օդը մթադնեցաւ . կայծակնե-
րը երկաթագործին սալին վրայէն արձակուած կայծե-
րուն պէս չորս կողմերնիս կը թափէին . խոշոր անձրեւ
մը ակաւ տեղալ . կարծես թէ երկինքն ու երկիր ու
տարերք իրարու հետ կը կռուէին : Բնութեան այս
ահագին ու սարսափելի խռովութեան երեսէն անհնա-
րին եղաւ մեզ ուղտերուն վրայ մնալ ու զանոնք քալե-
ցնել, որոնք ձախ կողմէն փչած բունն քամիէն ու
փոթորկին երեսէն քիչ մնաց որ չըլէին : Վասն որոյ ըւ
տիպուեցանք վար իջնալ, ու ջրերուն և յորդեալ գետե-
րուն մէջէն ուղտերուն ներքեւէն հետիոտն քալելու
հազիւ թէ կը կարողանայինք, և կը ջանայինք շուտով
բլուրի մը վրայ հասնելու՝ բռնի քալեցնելով ուղտերը,
և Լստուծոյ օգնութիւնը կը խնդրէինք բնութեան ըւ
պառնալիքներէն մեզի ազատելու : Վասն զի ճամբուն
վրայ տեղ տեղ դերեզմաններ ցոյց տուին մեզի խեղճ
ճամբորդներու, որ այս կերպ փորձանքներու հանդիպե-
լով մահուան մատնուած են : Եւսպէս ուրեմն մէկ ժա-
մու մօտ քալելէն զկնի՝ անցան հեռացան փոթորիկները
ու կայծակները, և անձրեւը դագարեցաւ, և մենք հա-
սանք բարձր տեղ մը . փառք ու գոհութիւն մատուցինք
մեզի ազատող ու պահպանող Տիրոջն՝ ըսելով՝ Եաւթի
հետ . « Ենցաք միք ընդ հուր և ընդ ջուր, և հաներ
զմեզ ի հանգիստ : » Իջեվանած տեղերնուս գետինը
բարրովին չոր էր, և արեւը իւր ջերմ ճառագայթները
տարածեր էր . ուր տեղ փռեցինք մենք ալ մեր վրայի
հանդերձները չորնալու համար, և հարկադրեցանք հե-
տեւեալ օրն ալ հոն մնալու, որպէս զի մեր շորեղէննե-
րը ցամքեցնենք, վասն զի անձրեւը բարր զգեստնէս
անցնելէն ետքը՝ մարմիննուս վրայէն կը սահէր վար
կ'իջնար : Տասնևչորս աւուր մէջ ողջութեամբ հասանք

Վեսելա գիւղաքաղաքը, որը 10 կամ 12 ժամ ճամբաց քայլերով և կէս օրին հանգիստ առնելով, և եթէ Աթմուր ըսուած ընդարձակ դաշտին մէջ երեք անգամ ճամբէն չմոլորուէինք, տասնևմէկ օրին պիտի հասնէինք Վեսելա, որ սովորաբար քրան առուր ճանապարհ է, վասն որոյ մեր շուտ հասնելնու թէ կառավարիչն և թէ բոլոր բնակիչք զարմայան :

Սեփագինէն մէկ օրուան ճանապարհ քայլէն զկնի կրկսին տեսակ մը փշայից տուներ : ասոնք որքան որ ճամբորդներուն քիչ մը նեղութիւն կուտան, այսու ամենայնիւ կարծես թէ վերին Վախախնամութիւնը խորհրդով ստեղծած է զանոնք, որոնց հովանիին տակ վրանաձեւ հովանոցներու նման՝ ճամբորդները հանգիստ կ'առնուն :

Աթմուր դաշտն ալ անանկ արգաւանդ և արգասաւոր հող մը ունի, որ Ագիպոտսի երկրին բարեբերութեանը կը հաւասարի և կը գերազանցէ ալ քայց անոր այնպէս անգործ և անվար մնալը շատ ցաւ էր եղած Սեփագինի կառավարչին, որ մինչեւ անգամ երկաթուղի մը շինել տալու մեծ խորհուրդը մտքէն կ'անցընէր. արդէն հեռագրախան գիծ հաստատուած էր մինչեւ Վեսելա, բայց տեղւոյն ապստամբ Սեւերը Վեսելա գտնուած եգիպտահան զօրաց հետ միանալով կտորտած էին թերրը, ու քաղաքն ալ կողոպտած էին երկու ամիս յառաջ. ուստի բանակ մը զօրք կը խրկուէին հոն ապստամբութիւնը զօգելու և անոր պարագլուխները ձեռք ձգելու : Այբեմն կ'ըլլայ որ ապստամբ Հապէշներ ալ կը յարձակին այս երկիրը աւերելու և կողոպտելու համար :

Վեսելայի մէջ հավաճա Ռանահօթիի տուներ իջանք, որ 26 օր յառաջ վախճանած էր, որուն հայրն ու եղբայրը սիրով բնդուենցին մեզի հավաճա Ռեդրաքիին յանձնարարական գրութեամբը : Այն օրը ներկայաւ ջանք տեղւոյն կառավարչին, և իրեն օւղղեալ յանձնարարութեան նամակը մատուցինք. քաղցրութեամբ հիւրասիրեց մեզի, և խօսք առաւ մինչեւ կատարի՞

հանգիստ կերպիւ հասցրնելու, ուստի մեր երթալիք ճամբուն շէխը կանչել տարով ինչ որ պէտք էր մեզ հա մար՝ խօսուեցաւ : Վանի մը օր քչեց ուղտապանաց հետ վարձքերուն սակարկութիւնը մինչեւ յարմարելնիս, վա սըն զի մէկը կ'երթար՝ ուրիշը կուգար : Ղամբուն շէ խը, որ պատասխանատու է ճամբորդաց անվտանգ իրենց տեղը հասցրնելուն, իբրեւ երաշխաւորութեան գին ամեն մէկ ուղտի գլուխ տասնեւհինգական դահեկան կանխիկ կ'ընդունի ճամբորդներէն, և բոլոր բեռները գրի առնելով կը կնքէ ապահովութեան համար : Այն օրինակ գիր մըն ալ մենք իրեն տուինք, որու համեմատ եթէ կորուստ մը կամ վնաս մը պատահի, պարտաւոր է ինքը տուժելու :

Այս ուղտապանները, ինչպէս և նոյն կողմի բոլոր գիւղացիք, առանձին լեզու մը ունին որ Պետեւիներուն լեզուին մօտ է : Բնաւորութիւննին է իրենց գործքը երկարաձգել. երկար բարակ խօսիլը կը սիրեն, անոր հա մար վարձքի սակարկութիւնը մինչեւ երեկոյ քչեց . այս պէս եղաւ նաեւ Սեվաքինէն մեկնելու ժամանակնիս :

Այն երեկոյն (Յունիս 11, ժամը 12ին ճամբայ ե լանք Վեսեւրայէն երկու անկանսն զօրաց առաջնորդու թեամբ. և գիշերը ժամը մէկուկէսին խաթմիէ ըսուած գիւղը իջանք : Այն գիշերը հոն մնալով, հետեւեալ օրը կէս օրէն ետեւ մեկնեցանք, և երկու ժամ քալելէն զկնի իջանք կառավարչին օրոշած տեղը, ուր տեղ կա յին անկանսն զօրքեր : Այս տեղէս կրակսի շէխին ե ռաշխաւորութիւնը, ըսա որում ճանապարհները վտան գաւոր են մինչեւ կատարիք : Հետեւեալ առաւօտ նոյն տեղւոյն պահապան զօրքերը և շէխերուն կողմէն եկող ձիաւոր լրագները մեզի հետ գարււ պատրաս տուեցան, և ժամ ու կէս ճանապարհ թանձր ու խիտ անտառներու մէջէ անվտանգ անցնելու համար մեզի ընկերացան :

Երբորդ օրը լ'թպարա ըսուած յորդահաս գետին եզերքը հասանք, որ Նեղոսին մէկ ձիւղն է, որու հա մար Հապէշստանի թէկրի երկրին թէքկէզե կոչուած

գետէն կը հոսի կ'ըսեն, ոմանք ալ Խարթումի (1) երկրէն կը կարծեն. և հաւանական է որ Թէ՛ Թէքլէզէի գետէն և Թէ Խարթումէն եկած հոսանքներէն խառնուող մը եղած ըլլայ. իսկ մեր հոն հասած ժամանակի յորդու-
 Թիւնը աւելի Խարթումի կողմերը եկած անձրեւնե-
 րէն էր: Ուղտապանք փորձ մը ըրին դիմացի եզերքը
 անցնելու, բայց չյաջողեցան, ըստ որում ուղտերուն
 բարձրութեանը կը հաւասարէր ջուրը և լայնութիւնը
 քարրնկէց մը կար: (Ն որովհետեւ սաստիկ անձրեւնե-
 րուն ժամանակը չէր տակաւին, վասն որոյ ատեն ատեն
 կը բարձրանար ու կը նուազէր ջուրը, և մեր հասած
 ժամանակը դէպ ի նուազիլ սկսած ըլլալով, հարկ եղաւ
 այն օրը սպասել. Թէպէտեւ ուրիշ ճանապարհ ունէր,
 բայց հինգ օր ետ կը զարնէր մեր ուղեւորութիւնը:
 Հետեւեալ օրը դարձեալ փորձ մը ըրին, բայց անօ-
 գուտ: գետեզերքով չորս ժամ դէպ յառաջ գնացինք,
 և գիւղի մը հանդիպելով հոն իջանք: Վիւղացիք իրենց
 վարժուած ուղտին մէկը փորձի համար գետին մէջ սրու-
 ցուցին, սրուն քամակին ծայրը հազիւ կը տեսնուէր.
 այն փորձն ալ չյաջողեց, ուստի այն օրն ալ հոն սպասե-
 ցինք: Մաւաւտ կանուխ փորձը կրկնուեցաւ և առաջի
 օրուան հետ հաւասար էր, բայց հետզհետէ բարձրա-
 նալուն կասկած ըլլալով, առաւօտուն աճուպարեցինք
 որ և իցէ կերպիւ միւս երեսն անցնիլ Մստուծոյ ապա-
 ւինելով: Վարժուած ուղտերը մէկալ ուղտերուն ա-
 ռաջը կապելով հեծցուցին մեզի անոնց վրայ. և նոյն
 գիւղացիք և լողագէտ ուղտապանները ուռեցած տիւ-
 կերը կուրճերնուն կապած՝ ուղտերուն չորս կողմերը
 պատելով մտանք գետին մէջ դէպ ի հոտանքն ի վար
 շեղ երթալով: Մստուծոյ պահպանող զօրութեամբ և
 մեր սրբազան Հարց ալօթից օժանդակութեամբ խա-
 ղաղութեամբ ու անվնաս միւս կողմը անցանք առանց
 զգալու մեր առաջն եղած մահաբեր վտանգները, և
 մեր սրտերը ուրախութեան զգացմամբք զեղեալ պագ-

(1) Խարթումի գաւառը զատ կուսակալութիւն է Եգիպտոսի Իշխանութեան տակ:

նուեցանք մեր ուղեկից ընկերաց հետ, ըսելով այսօր մեռանք ու կենդանացանք, գահութիւն ազատողին լ'ստուծոյ :

Այն օրը հոն հանգիստ աւինք, և երեկոցեան դէմ երկու ժամ գնալով և բացօթեայ տեղ մը իջնելով հոն քնացանք : Եւ երկու օրէն ետքը գիշերուան ժամը մէկին հազիւ հասանք կատարիֆ գիւղաքաղաքը սաստիկ անձրեւով և փոթորիկներով . և իջանք հավաճա Ռանսեօթի եղբօրը տունը, որոնց բարեկամութիւնը արդէն ստացած էինք Վեսելայի մէջ : Եւս քաղաքէն մինչեւ կատարիֆ թէպէտ և հինգ աւուր ճանապարհ է, բայց մենք գետին յորգութեան պատճառաւ ութ աւուր մէջ հասանք :

Հետեւեալ օրը գնացինք գիւղին Սիւտիրին քով, որ Սաղ-Վօլ աղասի է, և իրեն ուղղեալ գրութիւնը ները տուինք, և իրմէ ուրիշ յանձնարարական թուղթ առնելով հետեւեալ օրը լ'սար ըսուած գիւղը լ'լի-Վէշիֆ պայրախտարին գացինք երեք ժամու մէջ տաճիկ (հէճին) ուղտերով և երկու կանոնաւոր զօրքով : Արով հետեւ լ'սար գիւղը խարթումի կուսակալութեան կը վերաբերի, նոյնպէս և մեր երթալը կալըսպատ գիւղաքաղաքը նոյն կուսակալութեան տակ ըլլալով, հարկ էր որ լ'սար գիւղի լ'լի-Վէշիֆէն յանձնարարական հրամանագիր առնունք, անոր համար հարկադրեցանք ճամբէն խստորելով հոն երթալ և կրկին վերադառնալ կատարիֆ, ուրիշ երկու անկանոն զօրքով և ազդու հրամանագիրներով :

Յունիս ՅՅ ին ճամբայ ելանք կատարիֆէն, և գիւշերը երեք ժամու մէջ հասանք Վագի գիւղը, որուն օդը լ'սար գիւղի օդին կը հաւասարէր իւր լաւութեամբը, և գրեթէ կատարիֆէն սկսած կը փոխուէր օդերը, և Հապէշու ձմերնային եղանակները կը փոխանակէին տեսչ ստէպ անձրեւներով, որոնք սովորաբար կէս օրէն քիչ մը ետքը կըսկսին և հասարակօրէն մինչեւ երեկոյ կը տեւեն : Վագի գիւղէն մինչեւ կալըսպատ՝ որ հապէշերէն Սէդէմմա կը կոչուի, չորս օրին հասանք, հան

գիտտ աննելով Ճանապարհին Ուտր-Ալլազ, Ուի, Սե-
տակ, Ղա'աֆր և Խոր-Այա'այիս գիւղերը : Սոյն վեր-
ջին գիւղին ժողովուրդը ըստ մեծի մասին Թագրուրի
ըսուած սեւագոյն ցեղէն են :

Կալլապատ, ինչպէս ըսինք, սահմանագլուխ է Այ-
գիպտոսի և Հապէշտանի երկրին : Այլ քաղաքին իշ-
խանութիւնը Թագրուրի ցեղէն շէխերու ձեռք է, ու
րոնք որդուոց որդի կը նստին երկու կառավարութեանց
կողմէն : Հոն հասնելուս Հապէշ Յովսէփ ու Խապտի
Ղիրձիս անուն վաճառականաց տունը իջանք, որոնց
համար յանձնարարութիւն ունեցինք . և նոյն օրը Շէխը,
որ Ղիւմա կը կոչուի, հարբեալ ըլլալով, ինչպէս բոլոր
Թագրուրիներուն հասարակ մոլութիւնն է, չը կրցինք
իրեն ներկայանալ . բայց իր դրան երեւելիները փու-
թացին մեր տեսութեան դալու : Առաւօտուն կանուխ
Շէխին կողմէն լուր գալով գնացինք քովը, և իրենց
սովորութեան համեմատ իրարու ուս համբուրելէն
զկնի, ձեռք ձեռքի բռնած ժամանակ կը խոնարհի Շէ-
խը ու Իսահակ սրբազան Հօր աջը կը համբուրէ (1) : Այ-
սնպէս ձեռք ձեռքէ չբաժնած՝ երեք անգամ կը կրթե-
նեն Շէփիս, շէտիս, շէտիս . Օէյսք, գէյսք, գէ-
յսք և այլն, որ կը նշանակեն՝ առողջես, ինչպէս ես .
և ուրիշ ասոնց նման երեք անգամ կրկնելով որպիսու-
թիւն հարցընելու կերպեր ունին : Այս օրինակ կրկնա-
բանութեամբ հարցումներ Հապէշներն ալ ունին, գու-
ցէ Արաբացւոցմէ սորված ըլլան : Յետ այնորիկ յանձ-
նարարական հրամանագիրը կարդալ տալով՝ իմացա-
մեր Ճանապարհորդութեան նպատակը : Կազմութիւն
մարդկան հետզհետէ հաւաքեցան հոն իւր քովը, և
ամենքն ալ խօսքի մտնելով Ճանապարհներու վրայօք խօ-
սակցութիւն մը սկսուեցաւ . մէկը մէկ կերպ և միւսը

(1) Իրենց սովորութիւնն է՝ երկու հասակակից և պատուակից բարե-
կամներ իրարու պատահած ժամանակին, ձեռք ձեռքի տալով իրարու աջ
կը համբուրեն . իսկ թէոր մէկը հասակաւ կամ պատուով քան զմեկաք
ստոր է, ստորը մեծին ձեռքը կը պագնէ, և մեծն ալ պզտիկին որպիսու-
թիւնը կը հարցնէ :

ուրիշ կերպ դատումներ կ'ընէր . և Շէյն Ղիւմա ա
նոնց խօսքերուն կ'ամ իրաւունք ու հաւանութիւն յոյց
կուտար , և կ'ամ ինքն ալ իր առանձին խորհուրդը ու
դատումը կը յայտնէր : Լյութը իր փոխանորդը , որ ա
րապերէն և հապեշէրէն գիտէր , և ստորին անգամ մը
Հապեշից թագաւորին մօտ երթալովք քիչ շատ ծանօ
թացած էր անոնց բնաւորութեանը , դարձաւ ըսաւ
մեզի թէ , «Թէ ոչորոս թագաւորը հիմայ ներքին պա
տերազմ ունի , և ձեր գնալիք ճանապարհին վրայ ե
ղղ բոլոր բնակիչները միացած անոր դէմ կուռի ելած
են , այս պատճառաւ ճամբաները գոյուած են , անկէ
ի զատ ապստամբ գոյերու երկիւղ ալ կայ , ուստի չէնք
ուզեր մենք որ ձեզի միաս մը գայ : Թէ որ կ'ուզէք ,
մեր սահմանին մօտ գտնուող Հապեշ իշխաններուն
մարդ խրկենք հասկրնանք , եթէ բաց ու անվտանգ
ճամբայ մը կայ , իրենց քով ուղարկենք ձեզի ապահով
մնալու . թագաւորն ալ Լիւրպի-Թափօր ըլլալովք քիչ մը
անսր ալ կը մօտենաք , և իշխանները շուտով լուր կու
տան անոր ձեր հասնիլը , և կ'ամ դուք ուղղակի անոր
գիր կ'ուղարկէք : Կաեւ այս տեղիս օդը ծանր ըլլալով
անձրեւներուն ժամանակ այն տեղուանքը հանգիստ
կ'անցընէք : Իսկ թէ որ ճամբաները գոց ըլլան , մեր
քովը երկու ամօյ չափ իբրեւ հիւր կը մնաք , ետքը
մեր մեծը տարեկան տուրքը վճարելու համար Թէո
դորոսի քով անձամբ գացած ժամանակ ձեզի ալ հետը
կը տանի ու անոր կը ներկայացընէ : Աւստի հիմակու
հիմայ հարկ կ'ըլլայ ձեզի շաքաթ մը սպասել մինչեւ որ
ըսած իշխաններէս հաստատ պատասխան մը գայ : »
Փոխանորդին այս առաջարկութեանց մեր հաճութիւ
նը տալով , ըստ որում ուրիշ կերպ չէինք կրնար բան
մը ըսել , դարձանք մեր ասպնջականներուն քով :

(Յուլիս և) գոտոս ամիսներուն մէջ անձրեւնե
րուն խիստ սաստկացած եղանակներն ըլլալով , կալա
պատ գտնուող բոլոր վաճառականները կը հեռանան
անկէ , ոմանք կատարիֆ և ոմանք Լյութ երթալու , և այն
եղանակները հոն կ'անցնեն . ուստի Յովսէփ և Ղըրձիս

վաճառականներն ալ, որոնց տունը իջած էինք, մեկնելու ստիպուած ըլլալով, հարկ եղաւ մեզի որ Շէխին գիտութեամբն իրեն մօտ ուրիշ ապահով տեղ մը փոխադրուինք, որ փութաց առ 'ի պատիւ' այժմը, տիկ մը մեղը և կուժ մը մեղրագինի խրկել մեզի, և ապրապրեց նաեւ մէկու մը՝ որ մեր ամենօրուան պէտք եղած ուտելիքը հոգայ :

Քեաներայէն ինչուան այս կողմերը եղած գիւղերուն տուները և բնակարաններուն ձեւերը գրեթէ բոլոր Հապէշտանի երկրի տուներուն նման են, որոնց վրայ ետքէն պիտի խօսինք : Կալսապատի հասարակ ժողովուրդը Սահմետական են, և բնիկ Հապէշ քանի մը տուն միայն հազիւ կը գտնուին, անոր համար չունին ոչ եկեղեցի և ոչ կարգաւոր : Սեր գացած ժամանակները ներքին խռովութեանց պատճառաւ 300 ի չափ փախըստական Հապէշ քրիստոնեայք եկած էին, խեղճ ու աղքատ մարդիկ, կանայք իրենց ապրուստը համետութեան դէմ եղած միջոցներով կը հոգային, և անտէր տղայք Սահմետական կրօնքը ընդունելով հացերնին կը հանէին : Առաջին անգամ տեսնելով Հապէշ ազգը Կալսապատի մէջ, կը խղճայինք ու կը ցաւէինք անոնց կացութեանը և բարոյական վիճակին վրայ, բայց Հապէշտանի հողը ոտք կոխելնէս ետքը հասկըցանք անոնց քրիստոնէութեան ինչ նշանակութիւն ունենալը. որուն վրայ ետքէն պիտի խօսինք :

Կալսապատի Շէխը, որ ինչպէ՞ս ըսինք, երկու կառավարութեանց կողմէ կը նստի հոն, 2000 թալէրի տարեկան տուրք մը ունի, որ սուրբ խաչի ատենները անձամբ երթալով Հապէշի թագաւորին կը հատուցանէ հանդերձ շատ մը ընծաներով. և Լլգիպտոսի կառավարութեան վճարած տարեկան տուրքն ալ կարծեօք 8000 թալէրի չափ է. Հապէշու թագաւորը Լլգիպտական իշխանութեան կողմէն դրուած այս Շէխը ուզէ կրնայ փոխել, և նոյն թագաւորի ցեղէն ուրիշ Շէխ մը գնել. բայց ոչ երբէք Հապէշ մը. իր կողմէն միայն մաքսապետներ կը խրկուին ազգաւ Հապէշ, որ իր երկրէն

հոն գացած ապրանքներուն մաքսը կ'առնուէն, ինչպէս
 Լիզիպոտոսին իշխած երկրէն եկածներուն մաքսը Լիզիպ-
 տական կառավարութեան կողմէն կ'առնուի : Լրեք-
 շաբթի և չորեքշաբթի օրերը տօնավաճառ կ'ըլլայ բա-
 ցօթեայ տեղմը, և նոյն օրերը առ ու ծախք կ'ըլլայ
 բոլոր շաբթուան համար :

Շէխ Ղիւմայի փոխանորդին իւր ըսած Հապէշ իշ-
 խաններէն լուր մը ստանալու համար խոստացած ժա-
 մանակը հասած ըլլալով, անձամբ գնացինք Շէխ Ղիւ-
 մայի և փոխանորդին քով, որոնք ճանապարհի մասին
 անվտանգ և ապահով ըլլալը իմացուցին, և խոստացան
 ձամբայ դնել մեզի . բայց դարձեալ մասնաւոր ապրա-
 տամբ գողերէ ազատ ըլլալու համար, Թագուն ճա-
 նաարահներէ խրկել ուղեցին : Աւստի Եռւլիսի վեցե-
 րորդ օրը ուղտեր պատրաստել տուաւ մեզի ձրի տա-
 նելու . ինքն ալ պաշտօնական հագուստը հագնելով
 կէս ժամու տեղ ընկերացաւ մեզի Ղըլիայի նահանգին
 իշխող մեծերուն յանձնելու համար : Այնքի հետ գա-
 լու համար տաննապետով մը տասը անկանոն զօրք դը-
 րաւ, և Թագաւորին ներկայացնելու համար ալ յա-
 տուկ յանձնարարական գրով ամենախեղճ մարդ մը ո-
 րոշեց որ Արապերէն և Հապէշերէն լեզուն կը հաւ-
 կրնար : Ղամբայ ելանք այս մարդուս հետ անկանոն զօ-
 րաց առաջնորդութեամբ, և ինկանք Հապէշու երկրին
 անելանելի լաբիւրինդոսին մէջ, վայրենի ու գազաւ
 նարարոյ ժողովրդեան մը ձեռքը, ուսկէց Տէրը միայն
 կրնայ ազատել :

Ո՛հնիկն էլնէնէս յետոյ պատահած վտանգները : Ճիւրմտաւ և Գապր—
Մարեամ հասնելնիս Ըսար—Սմգայի իշխանէն հրաւիրակ գալը . հա-
ցի նեղութիւնը . հրաշքը : Պիթանիա—Ետուս գիւղը : Վտանգաւոր
գետէ անցնելու ժամանակ խղզուելէ ազատելնիս : Վտանգէ գիւղը-
հոն քաշած նեղութիւննիս : Եղեկէլէլի հիւանդութիւնն ու մահը : Ա-
լիսա գիւղը և անկէ Ըսար—Ամգա հասնելնիս : հոն եղած ընդունե-
լութիւնը : Իշխանին տեսութիւնը : Երկու Նազարէթիքը :

Այն ԶԻՐԵԻԱՅԻՆ եղանակները ըլլալով գրեթէ ամեն օր
զկնի կէս աւուր կը հարկադրէինք հանդիպած տեղեր-
նիս ուր որ ալ ըլլար՝ իջեվանելու : Այսպէսով երեք
օրէն հասանք Անտոկայ մեծ գետին մօտ , ուրկէց անց-
նիլը անկարելի է կ'ըսէին Այլըսպատի մարգիկ . բայց
նոյն տարին անձրեւները քիչ մը թեթեւ և ետ մնա-
ցած ըլլալով ջուրը նուազ էր , այսինքն՝ ուղտերուն
ծնկերէն վեր հագիւ թէ կը հասնէր , ուստի աներկիւղ
անցանք : Հետեւեալ օրը հասանք Ո՛հնի գեղանքը ,
զորոնք երեք ամիս յառաջ Թէսոգորոսէն ապստամբեալ
Թըրսո—Արվաղիի զօրքերը յանկարծ գալով կողոպտեր
ու այրեր էին , և եղեգնեայ խրճիթները անմարդաբը-
նակ կը մնային : Այլըսպատի մեր հետն եղող զօրքերը
հետագայ օրը արքունի ճանապարհաւ երթալու կը վախ-
նային , նախ՝ ուղտերուն մնաս մը չգալու . երկրորդ՝
գող ապստամբներուն պատահելով՝ մեր գլխուն վտանգ
մը չհասնելու համար . ուստի անկէց սկսեալ հարկ ե-
ղաւ ուրիշ գողունի ճանապարհով (Վապր—)Մարեամի
Շէխին տանիլ հասցընելու մեզի , և ասոր ձեռք ալ Ս-
սար—Սմգայի իշխանին քով հասնելու , այն պայմանաւ
որ՝ եթէ Վապր—Մարեամի Շէխն ալ ճանապարհներուն
վրայ վստահելով ընդունելու ըլլայ :

Այնք Ո՛հնիէն , և ինկանք անտուռախիտ ու անկոխ
լեռներու ու ձորերու մէջ , զորոնք կարծես թէ մահը
իւր սոսկալի ստուերովը ծածկեր էր : Անտուռային ու
առաւիխտ տեղէ մը անցնելու ժամանակնիս , թէպէտ

և մեծ զգուշութիւնը ձեռքէ չէինք թողուցած, երբ
 մէջ մը այս դիտմէջ մը անդին ուղտերուն վրայ ծռու-
 ելով կ'երթայինք, յանկարծ դիմացս ծառի հաստ ճիւղ
 մը կամ թեւը հորիզոնաբար երկնցած դիմացս ելաւ .
 ուղտին գլուխը դարձնելու և ոչ իսկ մտածելու միջոց
 կար, ուշս կտրուած յանկարծ ճիւղ մը ձգելով. ծառին
 ճիւղն է կարծես վեր բարձրացաւ գլխէս, անցայ տա-
 կէն ու մեծ զարմանքով տեսայ որ ուղտը վտանգը զգա-
 լով չոքեր անցեր էր տակէն, ապա թէ ոչ ուղտին և
 հաստ ճիւղին մէջ տեղը պիտի ձգմըւէի: Այսպէս կ'ը-
 նէր նաեւ զառի վէր լեռներէ ելնելու ժամանակնիս,
 առջեւի երկու ծառնկերը կը չոքէր և այնպէս կ'երթէր .
 այս բանիս յատկապէս վարժուած կ'ըլլան եղեր, ինչպէս
 իմացանք յետոյ: Այս օրինակ դէպք մի եւս Վեր-
 Խահակ սրբազան հօր հանդիպեցաւ. հեծած ուղտը
 կը մղուի յանկարծ փշալից բարձր թուփերու մէջ, վը-
 րայ գլուխը կրակին պատօհի բզբտուիլ. և քիչ մ'ալ
 որ առաջ մղուելու ըլլար, փշահեղձ պիտի լինէր, բայց
 աներեւոյթ զօրութիւն մը կարծես թէ ուղտին սան-
 ձէն բռնելով դուրս հանեց մահահոտ փշերուն մէջէն՝
 արիւնջուայ դէմքով ու ձեռքերով: Այս տեսակ վը-
 տանգալից տեղերէն և բազմապտոյտ գետերէ անցնե-
 լով կէս օրէն զինի հասանք Ղիրանա ըսուած լեռան ըս-
 տորաքը, ուր տեղի Շէխին մեր գալը իմացընելու
 համար հրացաններ պարպեցին. և մենք վրանը լարե-
 ցինք և անոր տակ հանգիստ առինք: Ղիրան մարդիկ
 հրացաններուն ձայնը առնելով կրակին փախչիլ. բայց
 ժամանակ մը անցնելէն ետքը հասկը ցան մեր ով ըլլա-
 լը և ուրկէց գալը: Ղիրանայ լեռան Շէխը քանի մը
 հոգիով երեկոյին մեր ատուութեան եկաւ, հետը կե-
 րակուր և կողովակով մը քանի մը հաց բերելով որ ցե-
 խի նման բան մըն էր, և չկարացինք բնաւ ուտել: Ա-
 ուուտուն դարձեալ գալով պատմեցինք իրեն որո՞ւ
 համար գալերնիս և մեզի ուր հասցընելիքնին: Իրարու
 հետ խորհելէն զինի հաճութիւն տուին գրով և ըն-
 դառնեցին մեզի. ուստի դարձեալ մեր բեռները անկէ

վերջընելով ճանապարհին մօտ ուրիշ տեղ մը իջանք ։
 Հոն հասնելուս մեր հետն եղող զօրքերը և ուղտա-
 պանները իրենց ուղտերը առնելով ետ գարձան , և
 քովերնիս մնաց միայն մեզի Թագաւորին ներկայացրնե-
 լու համար հետերնիս եկող մարդը , որու քով էր Շէխ
 Ղիւմայի տուած յանձնարարականը ։

Բաւական ժամանակ հոն լերան ստորտը սպասե-
 լէն ետքը , երբ տեսանք որ մեզի եկող փնտռող և մեր
 բեռները լեռը հանելու համար մարդ չէր գար քովեր-
 նիս . բեռները հոն թողով , մենք քանի մը մարդոց ա-
 ռաջնորդութեամբ սկսանք դէպ ի լեռը վեր ելնել , և
 կէս ժամուն հազիւ թէ մեծ դժուարութեամբ հոն
 հասանք , ուր տեղի տները եղեգներէ շինուած խուղեր
 էին ։ | Երանը Շէխին շատ աղաչանքներ ընելէ ետքը
 հազիւ թէ սիրտը բրինք և Գապր—Սարեամի եկեղեց-
 ւոյ մօտ տուն մը ցը ցուց մեզի հանգստանալու , որուն
 քով մեր երկրի հովիւներուն խրճիթը աւելի մեծ յարգ-
 պիտի ունենայ ։ Բայց մենք այն չափին ալ գոհ ըլլալով
 մտանք ներս որ քիչ մը հանգիստ տանք մեր խոնջեալ
 անդամներուն ։ Բեռներն ալ , որ վարը մնացեր էին ,
 հոն գտնուող ժողովրդոց քաղցրութեամբ շոյելով զա-
 նոնք ալ քովերնիս բերել առինք նոյն իրիկունը ։ Ենոնց
 այս աշխատութիւնը , որ սիրով ընդուներ էին , մենք
 մարդկային և քրիստոնէական զգացմամբ յանձնառու
 եղած կը համարէինք , բայց յետոյ իմացանք անոնց ինչ
 անիրաւ նպատակի համար ծառայելին ։

Հետեւեալ օրը մեծ Շէխին բերնէն Բար—Սուպայի
 իշխանին գիր մը գրուելով իմաց տրուեցաւ անոր մեր
 գալը , և մեզի հոն հասցրնելու համար հարկաւոր ե-
 ղածները ։ Սեր եղած տեղէն մինչեւ ի Բար—Սուպա
 լեռը մէկ աւուր ճանապարհ է ։ Լրեք օրէն զինի իջ-
 խանին կողմէն երկու մարդ դալով մեր գալուստը բա-
 րեւեցին , և անոր խրկած ջրին մեզի մատուցին , որ
 նշան մըն էր անոր կողմէն ընդունելութիւն գտնելնիս .
 ասկից սովորութիւն մըն է իրենց մէջ , որպէս զի ժու-
 ղովուրդն ալ անոր նայելով պէտք եղածը մեզմէ չեւ

նայեն : Վաեւ իշխանին պատուէրն տլ իմնցուցին բուրր չէխերուն , որ առանց ուշացընելու ժամ մը յառաջ Մար—Մնպա հասցընեն , այսու ամենայնիւ հետեւեալ օրը մեզի ոչ հարցընող եղաւ և ոչ փնտռող , և ոչ կերակուր տուին : Վանի մը անգամ թախանձեցինք Շէխին հացիհամար , բայց նա իբրեւ անզգայ էակ մը չըլտելու կուգար . և վերջապէս պատասխանեց մեզի թէ , « Վս իմ պարտքս կերակուրի մասին կատարեցի , և թէ՛ ժողովրդին վրայ իշխելու կարողութիւն չունիմ , դուք ինձմէ զօրաւոր էք , կրնաք բռնութեամբ հաց բերել տալու : » Վս պատասխանուոյս վրայ թէպէտ և քիչ մը խրախուսուելով մէկէն մեկպէն հաց կը պահանջէինք , բայց անոնք կամ խլութեան կը զարնէին և կամ իրենց բնակարաններուն մէջ մտնելով կը փակւէին , և Մար—Մնպայի իշխանէն վախնալնուն՝ դրամով ալ չէին տար : Վոն երեկոյին մնացինք անօթի , այն ցեխի նման հացին ալ գոհ եղանք , բայց այն ալ ձեռքերնիս չանցաւ : Սակայն աստուածային Վախահնաւ մութիւնը՝ որ մեր վրայ կը հսկէր դաղտ , հրաշալի կերպիւ ողորմեցաւ մեզի , ինչպէս ողորմեցաւ Վանիէլին առիւծոց գուբին մէջ : Հետեւեալ օրը երկու կրօնաւոր կանայք եկան ներկայացան մեր բնակարանին մօտ և սպիտակ մարգ մը կը հարցընէին թէ ո՞ր կը գտնուի : Վս կնիկները մէկ աւուր ճանապարհէ կուգային՝ հետերնին երկու հատ գնտաձեւ և կարմիր պղպեղով համեմեալ հաց բերելով , որոնց գիշերային յայտնութեան մը մէջ պատուէր եղած է՝ որ այս ինչ տեղը երթան ու հաց տանին ճերմակ ու ծերունի մարդու մը : Վս գթասիրութիւնը եթէ ստոյգ յայտնութեանէ մ'ալ ստիպեալ չէր , գէթ Հապէշից բնական անողորմածութեան և անհիւրասիրութեան ներհակ գործ մըն էր , որու մէջ դարձեալ աստուածային մատր կար :

Վապր—Սարեամ լերան մէջ կրած անհանգստութենէ բռնադատեալ կ'աղաչէինք չէխերուն որ աճապաւրեն ժամ մը յառաջ Մար—Մնպա հասցընելու մեզի , զոր օգինաւոր քաղաք կը կարծէինք , և մեզի համար աներ-

կիւղ և պպահոյ միանգամայն և հանգիստ, ինչպէս որ
կը պատմէին : Երկու աւուր մէջ հազիւ մեծ Շէխը 30ի
չափ գիւղացի ժողովեց բերաւ մեր բեռները վերցնե-
լու համար (Յուլիս 17), որոնց մէկ մէկ ծրար կամ շալ-
կոց մը բան տալով և չորս մեծ սնտուկները բեռցրնե-
լով առնողը դուրս ելաւ ու աներեւութացաւ, և լե-
զունին չհասկընալնու՝ չէինք գիտեր թէ ուր կը տա-
նին, բայց նոյն օրէն զգացինք որ մեր քովն եղած այն
ծանրութիւններուն, ու տարած գոց բերնուս տէրը չէնք
Հաղիւ թէ ժամը 7ին ջորիները գալով ճամբայ ելանք
ամպերու իրարանցում մը կար երկնքին երեսը, և անձ-
րեւը թեթեւութեամբ կը տեղար, սակայն ամենեւին
հոգ չէինք ընէր. ժամ մը յառաջ Բսար-Վմպա հասնե-
լու կը փութայինք. և յորդահոս գետէ մը անցնելով
ժամը 11ին հասանք Պիթանիա-Լէսուս (Յիսուսի Բե-
թանիա) (1) կոչուած գիւղը, և այն իրիկունը հոն գի-
չէրեցինք : Եւս գիւղիս բնակիչները բաւական մտր
դասիրութիւն ցըցուցին մեզի :

Եւաւտուն սաստիկ անձրեւով մեկնեցանք այս
գիւղէս, և ժամու մը չափ տեղ քալելով առջի օրուան
գետէն աւելի սաստիկ յորդած ու սրնթաց գետի մը
պատահեցանք, որու անցքը աւելի երկիւղալի էր. և
գետեղերքէն բաւական տեղ դէպ ի վեր երթալով ու
անցք մը չգտնելով, հարկագրեցանք մերի մարմնով
անցնելու : Բայց ես ջրին ցրտութենէն վնասալով
կիսամերկ նստայ ջորիին վրայ, և երկու կողմէս պահ-
պանութեան համար մարդիկ առնելով և Եստուծոց ա-
նունը լուրի մրմնջելով քշեցի ջորիս ջրին մէջ. բայց երբ
խորը հասանք, ջորին զգալով իր վտանգը՝ զիս վրայէն
վար ձւեց, ու ինքն սկսաւ ըղլալ : Թէպէտ և քովս
գտնուող անձինքը շատ աշխատեցան որ զիս դարձեալ
վրան հեծցընեն, բայց հնար չեղաւ : Սարդիկն ալ չք
կրնալով թէ իրենց անձը և թէ զիս միանգամայն պաշտ-
պանել ջրին ահագին սրնթացութեան դէմ, ձայն մը

(1) Հապեշտանի մէջ շատ գիւղերու և երկիրներու անուններ կամ
տեղանք երկրեցին և կամ օրապահ տեղեաց անունով էլ կանչուին :

փրցնելով թողուցին զիս ջրին ընթացքին՝ որ առաւ տարաւ : Ի այց այն աներեւոյթ զօրութիւնը որ երբէք հեռացած չէր մեզմէ , օգնութեան հասաւ անմիջապէս . մեծ քայր մը պատահելով դիմացս՝ երկու ձեռօքս գրկեցի , ու անցայ բնական մղմամբ անոյ : ետեւի կողմը , ուր ջրին սրընթացութիւնը կը մեղմանար ժայռին արգիլելովը , ու կարողացայ դէմ դնել հոսանքին սաստկութեանը : Եւս ատեն գիւղացիք ալ շուտով երկար փայտեր բերին ու գետեզերքէն երկնցընելով , բռնեցի զանոնք ու դուրս ելայ , և ազատեցայ այս երկրորդ անգամս մահուան ժանիքէն :

Գեր. Իսահակ սրբազան Հայրը դեռ գետեզերքը կայնած և ականատես ըլլալով իմ գլխուս եկած անցքին , մերկանալով իւր վրայի հագուստները և երկու մարդոց օգնութեամբ մինչեւ վիզը գետին մէջ ընկղմած Լստուծոյ ողորմութեամբ անվնաս միւս կողմը ցամաքն ելաւ : Եւրոպէս Եզեկիէլ անուն մեր հետն եղող եկեղեցական պատանին ալ անվնաս անցաւ , որ արդէն տկարութիւն մը տիրած էր վրան :

Հոն գետեզերքը քիչ մը ժամանակ մեր լաթերը չորցընելու համար ապաստէն յետոյ , մէկ ժամու ճանապարհ յառաջ երեւալով Եղտակէ կօշուած գիւղը հասանք ժամը վեցին . այս տեղը յն հասարակօրէն Ելքանզ ալ կ'ըսուի : Եզեկներով շինուած խարխուլ խրճիթ մը տուին մեզի հանգչելու , որու չորս կողմք գրեթէ բաց էին , և քամիին սաստկութիւնը մեր արգէն վատակեալ և տկարացեալ անձր բոլորովն կը վատանգէր ու անհանգիստ կ'ընէր . բարեբաղդաբար մեր վրանին չըջապատ կտաւը քովերնիս գտնուելով , խլիճ ձիին չորս կողմը անձով պատսպարեցինք :

Ղիրանա գաւառին Սամօ—Հայր անուն Շէխապեալ (միսէնի) բողբո մեր գոցքերը այս կողմի շէխարուն յանձնելով , ինքը իւր մարդիկներովը ետ դարձաւ : Երկու օր ետքը պատրաստի ջրի գտնելով ճանապարհ ելանք . բայց տհասնելով որ իրենց տարած ճանապարհը վտանգաւոր է և դժուարակոխ , հասարակ

Ճանապարհէն ինդրեցինք որ տանին մեզի . իսկ անոնք
 իջնազան պատճառներ մէջ բերելով չուզեցին մեր
 առաջարկած կողմէն տանելու , ուստի ստիպուեցանք
 ետ դառնալ մեր տեղը , ու իրենք ջորիներն առին գա-
 ցին : Պարապ տեղը սպասեցինք յուսալով թէ կրկին
 ջորիները բերելով հասարակ ճանապարհէն կը տանին
 մեզի : Բայց ո՞վ թշուառութեանս . այնպիսի երկրի մէջ
 կը գտնուէինք՝ ուր տեղ ոչ կարգ կայ և ոչ կանոն , ոչ
 մարդկային զգացմունք և ոչ անձնական նկատմունք .
 ոչ գլխաւորը յայտնի է և ոչ պզտիկը . մանաւանդ լե-
 զունին ալ դեռ չհասկընալով աւերի նեղութիւն կը կը-
 րէինք : Անք անհամբերութեամբ լըտ կըսպասէինք .
 բայց ոչ լուր բերող կայ և ոչ տանող :

Եղեկիէլ պատանին (Վապր—) արեամէն սկսած էր ,
 ինչպէս ըսինք , հիւանդութեան նշաններ ցոյց տալ իր
 վրան . որովհետեւ իր անձին առողջութեանը բնաւ
 հոգ չէր տաներ . ձմրան ցուրտ եղանակները անոր հա-
 մար կարծես թէ ամառնային տակ եղանակներ էին .
 թէպէտեւ թէ՛ սրբազան Հայրը և թէ՛ ես շատ կը յոր-
 դորէինք զինքը որ իր անձը պահպանէ , բայց ի գուր :
 Տկարութիւնը երթալով սաստկացաւ ու ինկսու մահիճ .
 թէպէտեւ քովերնիս գտնուած դեղորէիցմէ լուծողա-
 կան դեղ տուինք և շատ աշխատեցանք զինքը քրտրնցը-
 նելու , օգուտ մը չըրաւ . իւր հիւանդութիւնը մահա-
 բեր տենդ էր , ճարտար բժիշկ մը եթէ գտնուէր , հա-
 զիւ թէ կարողանար ազատել զինքը : Օգացինք որ ա-
 նոր կեանքը վտանգի մէջ էր , և սկսանք յաւիտենական
 ճամբուն պատրաստել զինքը . խոստովանեցաւ ամե-
 նայն ջերմեռանդութեամբ և ընդունեց կենարար Հա-
 ղորդութիւնը և փակեց իւր մարած աչուրները դէպ ի
 յաւիտենականութիւն՝ ինը օրէն զկնի , Վարդավառի
 երկրորդ օրը , անհնարին սուգ թողլով մեր հայրական
 սրտերուն . որուն Տէր վարձահասոյց լիցի փոխարէն
 իւր այնքան օրերուն մէջ մեզի տուած աշխատութեանց ,
 որով մանակից եղած էր մեր մարդասիրական նպա-
 տակին :

Անոր մահուան լուրը գիւղացւոց հաղորդելով կան-
 չեցինք զիրենք որ գան մարմինը եկեղեցին տանին : Ան-
 միջապէս եկան ժողովեցան , և իրենց սովորութեան
 համեմատ ալիպին ⁽¹⁾ վրայ պառկեցուցին կաշիէ չուան-
 ներով կապելով , որու վրայ արդէն հիւանդութեան
 ժամանակն ալ կը պառկէր . և յետոյ չորս հոգի ուսեր-
 նուն վրայ առնելով , բարձր լեռներու մէջէ անցան
 ու Վիտանը—) Երէթ անուն լեռան ծայրը եղած եկե-
 ղեցին տարին : Իսահակ սրբազանը ոտքով անոր հետե-
 ւեցաւ . իսկ ես տկար ըլլալով ջորիի վրայ հեծած կը
 հետեւէի քանի մը հոգիով , որոնք ճամբէն խոտորելով
 ուրիշ տեղաց կը տանէին զիս : Առջի բերան կարծեցի
 թէ նոյն եկեղեցին կը տանին , բայց երբ տեսայ որ Վի-
 տանը—) Երէթ լեռը ետեւնիս մնացեր է , սիրտս ան-
 սովոր դառնութեամբ լեցուեցաւ . ուզեցի ետ դառ-
 նալ , բայց հետս եղող մարդիկ չէին թողուր , այլ և
 կը զայրանային ինձի դաժանութեամբ մը երեսս նայե-
 լով , և ջորիս դէպ ի յառաջ կը քշէին մղելով : Այլուր
 ներս արտասուկքով թրջուած ու սիրտս փղձկելով , հան-
 դրատեան օրհնութիւններ կարդալով լռիկ կ'երթայի
 ուր որ կը տանէին զիս : Ղամբան այնպէս դժուար ու
 քարուտ էր , որ հազիւ վայրի գազանները կրնային քա-
 լել . տեղ տեղ կային սարուփոս տեղեր , լպրծուտ ու
 գահավէժ սարափունքներ , և անտառացեալ փշալից
 ծառատաններ , որոնց մէջէն ճամբորդ մը անցնելու
 ժամանակ անհնար է որ երեսը դէմքը չը վերաւորուի
 ու վրան գլուխը չպատրուտուի : Այսպիսի դժուարու-
 թիւններով հասանք Վրդրակէ ըսուած գիւղը , սրտա-
 կոտոր անձամբ ու վաստակաբեկ մարմնով , ու կըսպա-
 սէի Իսահակ սրբազանի գալտեանը , որ Հապէշ քա-
 հանայի մը հետ հանգուցեալ պատանւոյն թաղման
 խորհուրդը կատարելէն և գեղեցիկ ծառազարդ գե-
 րեզմանատան մը մէջ անոր հայրենազիրկ մարմնոյն դրժ-

(1) Անո՞ւ ըսածնին գետնէն քիչ մը բարձր չորս ոտքով փայտե նստա-
 բան մըն է , որուն մէջ տեղը կաշիէ չուանով խաչածեւ հիւսուած է , որ
 միանգամայն իբրեւ գազաղ կը ծառայէ իրենց :

բաղդ մնացորդները հանգուցանելէն զինի, հետիոտտ դարձեալ քարելով և արիւն քրտինք մտած՝ հաղիւ երեկոյեան գէմ հասաւ մեր քովը : Օ իրար տեսնելնուս անմիջապէս դառն արտասուները իբրեւ երկու ագբիւրակներէ սկսան թէ անար և թէ իմ աչոււրներէս հոսել : Սեր երկուքնուս վիշտերը թէպէտ մի և նոյն սաստկու-թեամբ էին , սակայն անորը գէթ կը տարբերէր մխիթարու-թեամբ մը, կամ խղճի հանգարտու-թեամբ մը, որ կարողացաւ իւր ձեռքն ամիտփել հանգուցելոյն մարմինը, վերջին օրհնու-թեամբ կնքելով անոր տըխուր գերեզմանը . իսկ ես այս մխիթարու-թեանէն ալ զուրկ էի, վստահ չկարացի անոր դժբաղդ մնացորդալը վըրայ գոնէ ափ մը հող ձգել, որով յաւիտենապէս կը բաժնուէր մեզմէ : Արդ զիչերը մինչեւ առտու տիրու-թեամբ անցուցինք քան թէ քնով, անոր յիշատակը կրկնելով միշտ և փառք տալով Աստուծոյ, որ թէպէտ և օտար սատղերու ներքեւ, սակայն արժանի եղաւ գոնէ քրիստոնէաբար մեռանելոյ . և թէպէտ վայրենի երկրի մը մէջ թողուց իւր մահկանացու մարմինը, գոնէ անմահ հոգին արժանի եղաւ կուսանաց դասուն երկնաւար հարսանեաց մէջ հանգչելու :

Առաւօտուն անկէ մեկնելով երեք ժամուն Ալիսա գիւղը հասանք, և մեր բոլոր բեռներն ու փոքր և մեծ սնտուկները հոն գտանք, զորոնք Սելքունդ երկրի շէխերուն կողմէն եկողները Ալիսա գիւղի շէխերուն ու ծերերուն յանձնած էին : Անկէջ ալ ճամբայ ելանք ու Րսար-Ամպս լեռան ստորօտը հասանք շատ տաժանաւ կրու-թեամբ, ըստ որում այս ճամբաներն ալ վերը յիշուած ճամբաներուն նման փշաբեր ծառերով անառ ուայեալ էին, այոնց մէջէն անցնելու ժամանակ խիստ մեծ արթնու-թիւն և զգուշու-թիւն կը պահանջէ . մեր հետն եզող մարդիկը այս անգամ մարդասիրական ըդգայմունքներ սկսան ջոյց տալ մեզի այս փշալից տեղերէն անցնելու ժամանակնիս օգնելով ու խնամելով, որով կ'երեւէր թէ առջի բրած գէշու-թիւննին ու անգու-թ վարմունքնին մոռցընել տալ կ'ուզէին . և յայտ-

նի համակրութիւններ ցոյց տալով ներողութիւն կր խնդրէին, և կ'աղաչէին որ իրենց ըրածները իշխաններուն քով բնաւ չյիշենք, այլ ընդ հակառակը բարի խօսինք իրենց համար. խեղճերը չէին գիտեր որ մեր քահանայական և կրօնական պարտաւորութեանց, ինչպէս և բոլոր առաքինի մարդկանց յատկութիւնն է՝ ան յիշաչարութիւնը և ներողամտութիւնը :

Յուլիսի 24 ին, որ ճիշտ Լյսայի մարգարէի տօնին օրն էր, և մեր Լ'մեն. սրբազան Պատրիարքի Հօր անուան տարեդարձը յիշելով, յարուսողէմ սուրբ Յակովբայ մեծ վանքին մէջ տօնախմբութեան պատճառաւ թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր ուրախութեան հանդէսները, սրտերնիս իղձկելով դէպ ի վեր Լյսար—Լ'մուս լեւոր կ'եղնէինք ոտքով : Շունչերնիս հատեր և բոլորովին ուժաթափ եղած լերան գլխոյն մօտ հասեր էինք, երբ Ղըրկոյի գաւառին կուսակալ և միանգամայն Լյսար—Լ'մուսայի պահապան Թէսէմմա իշխանը հարիւրի չափ զօրքով և իւր Շարօ անուն փոքր եղբօրն ընկերութեամբ մեզի դիմաւորեց : Լ'նոր ցոյց տուած այս պատիւը մենք մեր եկեղեցական կարգին կը համարէինք, բայց վերջը հաւկըցանք որ ի շնորհս մեր գոյքերուն էր : Լյսպէս ուրեմն պատուով բայց մեծ հոգնութեամբ լերան ծայրը հասանք մէկ ժամուն, ուր քիչ մը շունչ առնելէն զկնի առին տարին զմեզ մութ ու քարուկիւր յարկ մը մեզ համար պատրաստուած, որուն մէջ դռնէն միայն լոյս կ'ընդունէր : Թէպէտեւ առջի բերան չուզեցինք հոն նստիլ, բայց յետոյ իշխաններուն բնական եղեգնեայ խրճիթներուն հետ բաղդատելով ստիպուեցանք հոն հանգչելու, մտածելով որ գոնէ ապահով կ'ըլլանք հոն որ և իցէ վտանգէ մը : Լյսպիտի յարկեր միայն կրնտէրի և կէլպի—Թափօրի մէջ կը գտնուէի եղեր, և թագաւորն անգամ այս լեւոր գալուն՝ հոս կ'իջնայ ըսին, ուստի մենք ալ այնուհետեւ իբրեւ արքունական տուն կամ սրբատ մը տկտանք նայիլ այն յարկին, որու սարսա յատակը հաստ փայտեր իրարու քով շարելով շինուած էր, և անոր ստորին յարկն ալ բանտարան էր զատ դուռ

նալ : Սեր եղած տանը չորս կողմը գաղանի գարաններ
ու սորամուտ ծակեր կային, որոց մէջ կը պահուէին թա-
գաւորին գանձերը և ուրիշ գոյքերը, և նոյն լերանը
զօրքերուն տարեկան պաշարը :

Վանի մը մարդոց կողմէ մեզիէ շինուած գինիներ
պարգեւ խրկուելով մեզի, ներկայ գտնուող քանի մը
իշխանաց հետ խմեցինք վառն կենաց թագաւորին,
սրբազան Պատրիարք չօր և հոն գտնուող մեծամեծաց :
Վինիին գաւաթները կոյլու կոտոշներ էին, և մէկուն
կենդանութեանը խմած ու բարեմաղթութիւններ ը-
րած ժամանակնիս՝ ամենքը մէկէն մինչեւ գետին կը
խոնարհէին : Իշխանները մեր քովէն հեռանալէն քիչ
մը ետքը սպիտակ ⁽¹⁾ կով մը պարգեւ խրկեցին մեզի ի
նչան շնորհաւորութեան մեր գալատեանը, ծանուցանե-
լով միանգամայն թէ պատրաստ են կատարելու և հա-
գալու ինչ որ պէտք է մեզի :

Շետեւեալ օրը կրկին տեսութեան գալով իշխանը,
խնդրեցինք իրմէ որ մեր գալը շուտով խնայրնէ Թէո-
դորոսին : Պատասխան տուաւ թէ՛ « չմայ ձմրան սաւ-
տիկ եղանակն է, և հինգ վեց ահագին գետեր կան
կէլպի-Թափօր երթալու ճամբուն վրայ, որոնց անցքը
դժուար ու վտանգաւոր է . և թէ՛ ձմրան պատճառաւ
ապստամբները աւելի շատցած ու կատգած կ'ըլլան յի-
շեալ ճամբուն վրայ : Վանի մը օր սպասենք տեսնենք,
գուցէ թագաւորն ինքը դէպ ի այս կողմը յառաջանա-
լով կուգայ, այն ատեն դիւրին կ'ըլլայ մեզի ձեր խն-
դիրը կատարել : » Այսպէս պատասխանելով նա՛ հե-
ռացաւ մեր քովէն, տարակուսութեան ու մտատան-
ջութեան մէջ թողլով մեր միտքերը :

Այս սրտամաշ տարակուսանաց և մեր լշգհկիէլ պա-
տանւոյն անակնկալ մահուամբ մեր սրտին խորը թող-
ուած անմխիթար թախծանաց մէջ, մխիթարութեան
մի պէտք ունէինք : Նախաինամական Տեսութիւնը,
որ կենաց ամեն դառնութեանց մէջ քաղցրութիւն մի

(1) Հասկնելու ժամ սպիտակ կովը մարդու ընծայելը մեծ պատի-
ւուած կը համարուի :

միշտ կը խառնէ, պարզեւեց մեզի այն մարդակարօս երկրին և կղզիացեալ լեբան մէջ միսիթարութիւն մը՝ երկու ճերմակ մարդիկ մեր դիմացն հանելով, որ ներքին Հապէշտանի մէջ եզական և հազուապիւտ կը համարուին : Ասոնք երկու Վազարէթցի էին, մէկուն անունը Նորձիս (Պէորգ) և միւսինը Վլիաս (Վլիաս), որոնք վաճառականութեամբ այն կողմերը գալով՝ Սեվազինի ճամբուն մէջ կը կողոպտուին գողերէ . և առանց ճամբանին ընդհատելու՝ Թէորորոս Թագաւորին ներկայաւ նալու դիտաւորութեամբ կը հասնին մինչեւ Նիկա, ու Նիկայի իշխանները կ'առնուն կը բերեն զիրենք Սար—Վնյա լեռը, ու անխնամ կը Թողուն խալխած ու խանգարուած խրճթի մը մէջ, ուր անձրեւներու տակ կը մնան խեղճերը ողորմելի կացութեամբ : Սեր հոն հասնելէն դրեթէ երկու ամիս առաջ եկած էին անոնք, որոնք յանկարծ մեզի տեսնելուն, և կռահելով թէ՛ իրենց պէս Թուրքաստանի բնակիչ է՞ք, անմեկնելի ուրախութեամբ կը լեցուին և իբրեւ երկնքէ խրկուած հրեշտակ՝ այնպէս կը փարին մեզի : Այն ուրախութիւնըն ունեցանք մենք ալ՝ երբ տեսանք որ իրարու լեզու ալ քիչ շատ կը հասկընանք, ըստ որում արաբերէն կը խօսէին և մենք ալ Վրուսաղէմի մէջ քիչ շատ սորված էինք նոյն լեզուն : Ասոնց հանդիպումը մեծ միսիթարութիւն եղաւ մեզի, և նոյն օրէն բովերնիս առինք զիրենք՝ ազատելով ողորմելի վիճակէ մը, որու վախճանը անշուշտ կորուստ էր իրենց . և սկսան ծառայել մեզի հաւատարմութեամբ, և չհեռացան մեզնէ բոլոր մեր ւրանդիտութեան ժամանակ : Սեր փոխադարձ մը տերմութեանը վստահելով այս երկու Վազարէթցիները, Հապէշու երկիրը գալերնուն բուն նպատակը յայտնեցին մեզի : Նորձիս ազգաւ յոյն և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ էր . իսկ Վլիաս մահմետական էր և իւր ծննդական անունը փոխած : Ասիկա քրիստոնէական կը թօնին ճշմարտութեան վերայ ներքին համոզմամբ հաւատալով կը փափաքի եղեր մկրտուելու և քրիստոնեայ ըլլալու . բայց ոչ իրեն հայրենի երկրին, ոչ Վրուսաղէ-

մի և ոչ ուրիշ տաճկի երկրի մէջ համարձակեր է իւր կրօնը փոխելու, և միտքը դրեր է իր մտերիմ ընկերոջը հետ մինչեւ թէ՛նոդորոս թագաւորին մօտ երթալ և հօն մկրտուելով՝ յայտնի և աներկիւղ պաշտել իւր սիրած ու ընտրած հաւատոյրը : Իայց ինչպէս վերը լսինք, գողերու հանդիպելով, մինչեւ ՚Սար—Վճպա եկեր ու ըստ օրինաց երկրին հոն լեռը կը սպասէին որ բարեպաւտեհ առիթով մը թագաւորին ներկայանան : Իողոր ինչպէս մեզի՝ նոյնպէս անոնց ալ արժանի չըրաւ թագաւորին հանդիպելու, այլ մնացին մեր քովը, վիճակակից եղան մեզի՝ մի և նոյն տառապանքները կրելով, և մեզի հետ կրկին ետ դարձան մինչեւ ի Սուտապա :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Ըստր—Վճպայի ստորագրութիւնը, պահպանութիւնն և անոր կառավարութեան եղանակը : Բանտարգանց վիճակը և անոնց պահպանութիւնը : Եղեռնագործը : Տաղաւարաց և Վերայման խաչի տօնին հանգէտը : Կրակառութիւն : Իշխանաց խորհուրդը : Արդ՝ամպայի իշխանին տեսութիւնը, պարգեւատրութիւն և փոխարկութիւն :

ԳիՏԵՆՔ արդէն որ Հապէշտանի քրիստոնէից ձեռքը գտնուած երկիրները չորս մասի կամ իշխանութեան կը բաժնուին, որ են . Վմարա, Կոճամ, Շօա և թէկրի : Վմարա ամենէն մեծ մասն է, և այս երկրին մէջ է ՚Սար—Վճպա (1) ըսուած ամուր և անմատչելի լեռը ասոր ստորտուն է Ղկա (2) ըսուած գիւղաւանը, որ մանր գիւղերէ կամ արուարձաններէ կը բաղկանայ : Իսար—Վճպայէն երկու ժամ հեռի է Վրոյ՝ամպա կոչուած լեռն ալ : Թէ՛ անոնք և թէ՛ ասոնք նման ուրիշ շատ լեռներ ալ կը գտնուին Վմարայի զանազան կողմե-

(1) Ըստր—Վճպա կը նշանակէ Խոտի ամրոց . իսկ Արդ՝ամպա՝ Բաւասուն ամրոց, որով իւր խիստ ամուր ըլլալը կը ցուցնէ :
 (2) Ճըլկա անունը ընդարձակ առմամբ կը արուի նաեւ Ըստր—Վճպայի իշխանին կառավարած բոլոր գաւառին, և կը նշանակէ կառավարի հունակէ շինուած որոց :

ըր . այնպէս ամուր ու անառիկ տեղեր են , որոնք լուրաբանչիւրը մէկ մէկ բնական ամրոցներ են և ապաստանարան թշնամեաց դէմ : Անք ըստ որում Րսար-Ամպայի մէջ կը բնակէինք , կ'արժէ որ համառօտ մը աւտր ստորագրուած թիւնը ընեմ :

Այս լեռանս գիրքը արեւմտքէն դէպ ի արեւելք երկընցած է . հիւսիսէն ու հարաւէն նմանապէս և արեւմտքէն գրեթէ անմատչելի է սեւագցեալ ժայռերով բարձրացած ըլլալուն : Երկու դուռ կամ պահակ ունի , արեւելքէն ու արեւմտքէն . արեւմտեան կողմինը թէպէտեւ բարձր ու գահավէժ դիրքով , բայց ունի անցք մը , որ վտանգի ժամանակ կրնայ մէկ կամ քանի մը հոգի պաշտպանել զայն յարձակման դէմ , և միշտ պահպանութեան տակ է :

Իսկ արեւելեան կողմի պահակը արձակ է , և ունի իրեն կից ուրիշ լեռ մը , ըստ որում բոլոր երկիրը լեռնային է . և անոր հետ կը հաղորդուի կամրջի նման մարդակներ երկնցընելով , զոր խաղաղութեան ժամանակ կը թողուն և կուռայ ժամանակ կը վերցընեն : Այս պահակէս է նաեւ կամրջին քովէն վար դէպ ի լեռան ըստորտար իջնելու ճամբան . և այս ճամբէս ելանք մենք Րսար-Ամպա , որ պատուաւոր դուռը կը համարուի , և ունի փայտաչէն տձեւ փեղկեր : Երանը մէջ տեղ տեղ ահօսածեւ հողային գետիւններ կան վարուցանի համար , և թէպէտ խիստ բարեբեր են , սակայն լեռնապահ զօրաց տարեկան կերլեաց չեն բաւեր , այլ անոր պակասը դրսէն տուրքի տեղ ժողոված արմտիքներով կը լեցընեն : Ինչպէս արեւմտեան՝ նոյնպէս արեւելեան այս դուռը հաւատարիմ պահապաններու հսկողութեան ներքեւ կը գտնուի , որոնք կարգաւ դիշեր ու ցորեկ կը պահեն . և այս պաշտօնը ժառանգական է որդուց յորդիս : Այդք կրնայ ներս մտնել առանց կանխաւ պահապանը ներսի իշխանին լուր տալու , և անկէ հրաման ընդունելու . իսկ գիշերանց ներս մտնելու զողը , պէտք է ներսի մարդոցմէ երաշխաւոր մը ունենայ իր անձին :

Թափաւորին կողմէն երկու իշխան կը նստին հոս ,

մէկը Մար—Մնաց, մեկալը Մրպ'ամպա, որոնց մէկը ագգաւ Ղրմանդ (1) է և միւսը քրիստոնեայ : Բայց Թէ՛ս դորոս Թագաւորը ասոնց հաւատարմութեանը վստահ չըլլալով, յիշեալ երկու գլխաւոր իշխանները, որ Ղրկայ գաւառին կուսակալները կը համարուին, իբրեւ պատանդ իւր քովը պահելով, անոնց կողմէն՝ մէկուն որդին կը նստի իրեն օգնական ուրիշ մէկու մը հետ, և միւսին երկու պզտի եղբարքը ուրիշ օգնականով մը : Եւ ասոնք ալ դարձեալ, մէկը՝ պսիւնքն քրիստոնեայ իշխանին մէկ եղբայրը Մար—Մնաց կը նստի փոխանորդ մը դնելով իր կողմէն Մրպ'ամպայի մէջ, և միւսը՝ այս ինքն Ղրմանդ իշխանին որդին Մրպ'ամպա կը նստի փոխանորդ մը ունենալով իրեն Մար—Մնացայի մէջ : Կառավարութեան այս կերպը ինքը Թէ՛սդորոս հաստատած է, որով Թէ՛ իւր կասկածոտ բնաւորութիւնը և Թէ իւր մարդոց անհաւատարիմ և ապստամբութեան դիւրագրգռելու լլղանին ցոյց կուտայ : Թէ՛ Մար—Մնացայի և Թէ՛ Մրպ'ամպայի իշխանքը, որոնց բնակութիւնը նոյն լեռներուն մէջ է, Ղրկայի տոնավաճառի օրերը վար կ'իջնան՝ որ յանկարծ վրայ եկող աւազակներէն ու ապստամբներէն պահպանեն Թէ՛ ժողովուրդը և Թէ անոնց ապրանքը : Երկու իշխանք ալ իրենց զօրաց բնակութեան համար Թէ Մար—Մնացայի և Թէ՛ Մրպ'ամպայի մէջ հաւասար թուով տըներ ունին, որոնք ճիշտ վրանի ձեւով են : Եւ յս լեռներն իրենց ապահովութեան համար իբրեւ հիւրանոց ալ կը ծառայեն . եթէ կալլապատի կողմէն դէպ ի Հապէշու երկիրը մէկը գալու ըլլայ, ուղղակի Մար—Մնաց կը բերեն՝ եթէ վախի ժամանակ է, ապա Թէ ոչ՝ վարը Ղրկայի գեղընքը կ'իջեցընեն . իսկ Թէ որ ներսի կողմերէն, կամ Թագաւորին կողմանէ մէկը գալու ըլլայ, Մրպ'ամպայի իշխանին քով կ'ընդունուի :

Եւ յս լեռները նշանաւոր են նաեւ իբրեւ բանտարան, որոնք բնական ամբոցներ ըլլալով, շատ դժուար

(1) Ղրմանդը ըստը Հապէշերու ցեղ մըն է, որոնք Ամարայի երկիրը միայն կը գտնուին, և են անկրօն և անհաւատ : այլ քաջ ու սրտոտ են կուսի մէջ և վարպետ դուր Ստոնց վրայ Բ. Հատորին մէջ պիտի խօսիմք :

րին է փախչել կարանաւորի մը : Իւնին յատուկ բանտաւ պետներ ու պահապաններ, որ են մօտակայ գեղանքներուն ժողովուրդը, որոնք մէկ մէկ շարքաթ կարգաւ կուգան պահպանելու, և ասոնց թիւը պէտք է միշտ բանտարկեալներուն թիւէն աւելի ըլլայ, և լերանը իշխանին հոգը չէ բնաւ : Թէ որ անոնցմէ մէկը փախչի, նոյն շարքաթուան պահապանները կ'ստանոր տեղ կը բանտարկուին և կամ կըսպանուին : Բանտարկեալները՝ թէ որ ընտանիք կամ սպասաւորներ ունին, իւրեանց քով կը մնան անոնք ալ նոյն բանտին մէջ, որ իրենց պիտոյքը հոգան ու սպասաւորեն : Կրնան բանտարկեալները բանտէն դուրս նոյն լերանը մէջ պտըտիլ պահապանի մը հսկողութեան ներքեւ : Բանտէն ազատուած ժամանակին, իրենք իրենց ոտքերուն շղթային տեղը քուրջի մը կտոր կը կապեն, որ ջգ ժամ կը մնայ ի յիշատակ իրենց շղթայուելուն և ազատուելուն, ու բարեկամներ անոնց քով ժողովելով ուրախութիւն կ'ընեն : Շղթային անուրը երկաթէ գաւազանի կտոր է, որ սըրունքին (ճիվին) բոլորտիքը դնելով երկու ծայրը գրեթէ կռանահարութեամբ կը բերեն կը կցեն քովընտի և այնպէս առանց գամի կը մնայ, և երբ պէտք ըլլայ աւուրը հանելու, բանտարկելոյն ոտքը մեծկակ քարի մը վրայ կ'երկնցընեն կը դնեն, և անուրին ծայրերէն դիւմակուն փոկեր պլլելով, անոնց մէջ ալ հաստ փայտեր կ'անցնեն, և փայտերուն տակի ճոթերը որձաքարերու կաթնցընելով երկու կողմէն երկերկու ուժով մարդիկ դէպ ի իրենց կը բաշեն բոլոր զօրութեամբ մինչեւ խեղճ բանտարկեալը շարաչար տանջուելով հաղիւ թէ անուրը կը բանան : Շղթայի զարնել տուողը կամ դատախազը ով որ է, պէտք է հոն ներկայ գտնուի յանցաւորին շղթայուելու ժամանակը, ետքը՝ Լ'առուած ազատէ քեզի ըսելով կը թողու կը հեռանայ անկէ :

Սեր Բարա-Ամպա մտած օրերնիս յանցաւոր մը բերին բանտարկելու : Լ'յս մարդուն յանցանքը հետեւեալ կերպով պատմեցին մեզի : Տենպիացի մըն էր ապիկայ, որ օր մը իրենց մերձակայ գիւղը ազգականի մը

տունն հիւր ըլլալով, տանտէրը՝ որ հասակն առած կին մին էր, հիւրասիրութեան պարտքերը կատարելով և անոր հետ ուտել խմելէն ետքը՝ կը պառկին կը հան գատանան : Մարդը կէօ գիշերուն կ'երէ՛ ու կնկանը ունեցած կովերն ու եզները գողնալով կը քչէ կը տանի : Տանտիկինը իմանալով իւր պզտի որդւոյն հետ ետեւէն կը վազեն և կ'աշխատին որ գողին ձեռքէն խլեն ու ետ դարձընեն պախրէքը : Իսկ գողը անոնց բերնին մէջ մէկ մէկ փայտեր թխելով փայլի նման կը պրկէ որ ձայն չը կրնան հանել : Խեղճերը այնպէս շնչատառ մնալով հոն՝ ձամբռն վրայ կ'ընկնան, և գայլերը կուգան յօշատելով կը լափեն զանոնք, որոնց ոտորները միայն կը մնան առաւօտուն, և անկէ կը յայտնուի եղած եղեռնա գործութիւնը : Հետեւեալ օրերը երբ գողը պախրէքը քչելով կը տանէր, դիպուածով կնկան մեծ որդին կը պատահի անոնց, կը ձանչնայ կենդանիները, և առանց ձայն հանելու կ'երթայ կ'իմացընէ հարկ եղած տեղը, գողը խկոյն կը բռնուի և մեր եղած լեռը Մար-Ալ պայի մէջ կը բանտարկուի :

Այս ամպաները, ինչպէս ըսինք, բնական ամրոցներ ըլլալուն, ինչպէս Ամրա բառն ալ հապեշերէն նոյնը կը նշանակէ, Թագաւորական գանձերն ու ըստա ցուածքները և մթերքը անոնց մէջ կը պահուին, ինչպէս որ մեր եղած լեռն ալ կային, և ժողովըոց գլուխը նեղը գալուն հոն կը դիմեն կ'ազատտանին : Թէ՛ ո՛ր որոսին բոլոր բանտարկեալները մեր յիշած երկու ամպաներուն մէջ պահուած էին, ուր բազմութեան պատ ձառաւ ջուրը չը բաւելուն՝ Մակտելայի լեռնաբերդը փոխադրուեցան ետքէն :

Տաղաւարաց օրերը մօտենալուն ամեն մէկ Շէխա պետ գիւղացիներէն հանգանակելով մէկ կամ երկու եզ կը գնեն և զանոնք կանխաւ իրենց իշխաններուն կը խրկեն, և Տաղաւարին օրն ալ իրենք անձամբ շնորհաւորութեան կ'երթան անոնց մօտ մինչեւ գետին խոնարհելով դիմացնին :

Հապեշերուն քով ամենէն նշանաւոր և հանդիսաւ

ւոր օրերնին Վ Երացման Խաչին օրն է . բայց իրենց հանդէսները չէ թէ եկեղեցական կամ կրօնական են , այլ քաղաքական . ըստ որում զատկական Վիւրակէի օրն անգամ Հապէշներու քով հասարակ կիւրակէի օրի պէս է : Սուրբ Խաչին շաբաթ օրը երեկոյին մօտ պատուաւոր անձինք և զօրք խուժք խուժք եղած կուգան լեռք իշխանին մօտ ձեռքերնին . մէկ մէկ ծաղկապսակ ցուպեր բռնած : Իշխանը կաշիէ շինուած երկու փողերը հնչեցնել տալով , ինքը լեռանը ամենէն բարձրկէկ տեղը կը նստի գետնին վրայ , և եկող այցելուք անոր բողբոխքը կը շարուին . որոնց թիւը երբ շատնալու ըլլայ , կ'իջնան վար տապիրակ տեղ մը , և երկու կողմի բաժնուելով կրսկսին իրենց պատերազմական խաղերը խաղալ , (որ իրենց քով տեսակ մը կըթու թիւն է ,) ծաղկապսակ ցուպերը ձեռքերնին բռնած : Հոն կը ներկայանայ թատերական ճակատամարտ մը , և երկու կողմն ալ կը ջանան իրենց պատերազմական ուժերնին ու հընարքնին ցոյց տալ , որ կողմը որ յաղթող ելնէ , սուրբերնին քաշելով ու հրազէններ պարպելով կը սկսին հաւաքել ու քշել յաղթուող կողմը գէպ ի իշխանին մօտ , որ վերը իւր տեղը նստած կ'ըլլայ : Արիկայ տեսնելով անոնց 'մօտենալը՝ ոտքի կ'երնէ կը կանգնի , կը գովէ յաղթականներն ու անոնց քաջութիւնը . նոյն կէտին յանկարծ փողերն ալ հնչելով աղաղակ մըն է կը փրթի , որոնք ամեն կողմէն կը պօռան՝ « Սուրբ Խաչը եկաւ , սուրբ Խաչը եկաւ » , ու զիրար կը շնորհաւորեն ամենքն ալ , որոնց մէջ կը գտնուին նաեւ մահմետականներ ու անկրօններ խառն , որոնք տօնակից կ'ըլլան քրիստոնէից : Այս աղաղակներուն միջոցին եզները կրսկսին բազմութեան մէջ մտրթել , և իրենք անոնց բողբոխքը նստած կորեկօղիններ կը խմեն կովեղջիւրներով և կ'ուրախանան : Սոյն հանդէսը թէպէտեւ յանուն կրօնի կը կատարուի , սակայն վայրենի սովորութիւններ ալ կը տեսնուի մէջերնին . օրինակի համար , կովք մտրթած ժամանակին , երբ տակաւին կիսակենդան գետինը տարածուած կը կենայ , անդիէն Հապէշին մէկը կը վաղէ կու

գայ և կովուն լեզուն իլելով կրակի արիւնըլայ ու
 տաք տաք ուտել : Կովը մորթուելէն յետոյ մէջերնէն
 մէկը անոր մէկ ազգըրը կը բերէ իշխանին առջեւ կը
 ներկայացրնէ . նա ալ իւր ձեռքի թրովն ուղած կողմէն
 մեծկակ կտոր մը կը կտրէ կ'առնու և հում հում կ'ու-
 տէ . միւս բաղմահաններն ալ կարգաւ մէկ մէկ կտոր կը
 կտրեն , բայց իշխանին կտրածէն քիչ սխիտ ըլլայ , որ
 պատիւ կը համարուի անոր . այսպէս բոլոր հանդիսաւ
 կանները կը մասնաւորին միտէն : Այնպէս Արպ'ամ
 պայի Գմանդ իշխանին կողմէն եղող փոխանորդն ալ իւ-
 րեն շնորհաւորութեան եկող հիւրերուն համար կովեր
 կը մորթէ : Այն գիշերը Ղրագալուցի հանդէս ալ ու-
 նին . առանձին տեղ մը նախ փայտեր կը դիզեն ու հաց
 կերուլթէն ետքը իրենց ձեռքի ծաղկապսակ ցուպերն
 ալ կը տանին կը դիզեն անոնց վրայ , և շատերն ալ դար-
 ձեալ բարակ ճիւղերէ խուրձեր պատրաստելով բոլորն
 ալ փայտակուտին վրայ կը նետեն , որով մեծկակ բլուր
 մը կը դառնայ , և իրիկունը մթննալով կրակը կուտան և
 իրենք անոր լուսոյն նստելով ուրախութիւններ կ'ընեն
 բոլոր գիշերը : Բայց գիւղերուն մէջ կատարած այս
 հրային հանդէսը աւելի կրօնական կերպարանք մի ու-
 նի , և կրնայ ուրիշ ազգաց քով նոյն հրավառութեան
 սովորութեանը համեմատիլ : Ասոր վրայ Բ . հատորին
 մէջ ալ սխիտ խօսիմ :

Այս ամզաներուն իշխանները տէրութեան վերա-
 բերեալ գործքերու մէջ իրենք իրենցմէ չեն կրնար բան
 մը որոշել , կամ վճիռ մը տալ . այլ յատկացեալ տեղ մը
 կը ժողովին իրենց փոխանորդներուն և հոն գտնուող
 բոլոր պաշտօնէից հետ , որոնք որ թագաւորին կողմէն
 ընտրուած ու հաստատուած են , բայց ի հասարակ զին-
 ւորական գլխաւորներէ : Այլ անոնց ամենուն խորհրդովն
 ու խորհրդակցութեամբը կ'որոշուին ու կը վճռուին
 ամեն դատ ու գործք : Այլ թէ որ բանի մը համար թա-
 գաւորին գիր գրել հարկաւորի և կամ մարդ խրկել ,
 ժողովականներուն հաճութիւնը առնելէն յետոյ մեծա-
 մեծները կը տնօրինեն զայն :

Այս օրինակ գործոց մը համար էր որ մեր Ռսար-
 Վնդա հասնելնէս քսան օր ետքը Արայ՝ամպայի իշխա-
 նը եկաւ մեր գտնուած լեռանը իշխանին մօտ : Այս
 պատեհուածութեամբ նախ մեր քովն եկաւ այցելութեան
 և շորհաւորութեան համար . և մենք խնդրեցինք իրմէ
 որ մեր գալուն լուրը շուտով թագաւորին հասցընէ :
 «Շատ լաւ , լաւ . այսօր ժողովք՝ պիտի ընենք գործքի
 մը համար , ասոր վրայ ալ կը խորհինք : » Բայց յետոյ
 մեզի պատասխան եկաւ թէ , Ղըլկայի տօնավաճառն
 եկողներէն թէ՛ ճանապարհին ապահովութեան և թէ՛
 դետերուն յորդութեան վրայօք բարի լուրեր ստանանք
 նախ և անկէ յետոյ դիւրին է մարդ խրկելը : Այս օրինակ
 պատասխանելով մեր գլխուն տակ կակուղ բարձեր կը
 զնէին , և ոչ երբէք մեզ ծառայութիւն մը ընել կ'ու-
 զէին , ինչպէս ետքէն իմացանք :

Սենք աւելի երկիւղ կը կրէինք Ռսար-Ամպայի իշ-
 խանէն , որ չըլլայ թէ իւր հօրեղբօր որդւոյն կապրօ
 Սեւանի Ալէմին ապստամբութեան վրայ՝ ինքն ալ ա-
 պստամբի : Սիկայ թէ՛ողորոսի իշխանննուէն մէկն էր ,
 և Սնտրկէ երկրին կ'իշխէր , որ սահմանակից է կրճամի ,
 և մեր իշխանը ասոր հետ խիստ յարաբերութիւններ
 ունենալով և ընծաներ խրկելով՝ կասկածանքի տակ էր ,
 և երբեմն իւր գործքն ալ կը յայտնէր ապստամբու-
 թեան տրամադիր ըլլալը : Ասոր համար մեր քովն ե-
 ղող մարդուն , զոր Շէխ-Ղիւմա հետերնիս դրած էր՝
 թագաւորին ներկայացընելու համար մեզի , աղաչեցինք
 որ շուտով մէկը ճարէ գտնայ գիր մը հասցընելու թէ-
 ողորոսին ձեռքը . բայց նա ալ կարող չեղաւ բան մը
 ընել գետերուն յորդութեանը պատճառաւ :

Հապէշու երկիրը մօտննէս ի վեր անոնց համակ-
 րութիւնը ստանալու համար քիչ շատ պարգեւներ կը
 նուիրէինք անոնց պլխաւորներուն , ինչպէս նաեւ Ռ-
 սար-Ամպայի իշխանին և հոն գտնուող մեծերուն գա-
 ցած ժամանակնիս ընծայեցինք , որուն ձերմակ խստ և
 որուն գունակ որ մետաքսէ էնթարից , և ուրիշ տեսակ
 տեսակ կտաւեղէններ (պամաներ) ինչպէս որ վարժեցու-

ցած էին զիրենք այն կողմերը գնացող Յիսուսեան և Լնկլիքեան քարոզիչներն և ուրիշ Կլերոսացիք, որոնց մինչեւ անպամ վառօր, հրացան և դրամ պարգեւեւելնին լսեցինք : Ըրպ'ամպայի իշխանը այս սովորութեան համեմատ անուղղակի կերպով մը պարգեւներ խնդրեց մեզմէ, և մենք ակամայ կամօք և աւելի յերկիւղէ ըստիպեալ կարմիր ծագկեայ կերպասե ուձեական կանգուն երկու էնկարից տուինք իրեն և իւր փոխաւ նորդին : նոյնպէս իրենց արժանաւոր գատած մարդկանց ալ ստորին տեսակ ընծաներ և ոմանց դրամական պարգեւներ խրկեցինք :

Ըյս պարգեւներուս վրայ առանց թագաւորէն յատուկ հրաման ընդունելու ըստ սովորութեան երկրին, իրենք իրենցմէ հրաման կ'ընեն գիւղի Շէխապետներուն, որ փէֆ ըսուած հունտի ալիւրէն որոշուած չափով մը ամսէ ամիս մեզ տալու հոգ տանին գիւղացւոցմէ հաւքելով, և 12 կտոր հանքային ⁽¹⁾ աղ, (որ երեք հոխի չափ կուգայ և ձմերուան մէջ երկու թալէո կ'արժէ), և մէկ մէկ եղ ամսէ ամիս տան մեզի : Ըսիկայ արդարեւ շնորհք մ'ըն էր, և մենք մեր շնորհակալութիւնը իրենց մատուցինք . բայց մեր ձեռքը չը հասան այս հրամայած պաշարները . աղը չ'աղէլ սպասաւորնիս կ'ընդունէր և մեզմէ կ'ուրանար՝ գիւղացիք չեն տար լսելով . և մենք լեզուներն չհասկնալով չէինք կրնար ճշմարտութիւնը իմանալ : Ըսհ կ'ըլլայինք մենք թէ որ չը մեռնելու չափ ոգէպահիկ մը ընդունէինք . քանի որ հոն լեռը մնացինք, մեր գող սպասաւորին ձեռք ըլլակայի տօնաւաճառէն մեր դրամովը ծախու կ'առնէինք հարկաւոր աղը, և ուրիշ ամեն պիտոյքը, վասն զի չէին թողուր մեզ լեռնէն դուրս ելնելու որ ապստամբի ձեռք չանցնինք, և այսպէս կը համոզէին մեզի :

(1) Աղս կեաւոր երկրէ գալուն և հողագիւտ ըլլալուն համար միշտ թանկային է, և իբրեւ դրամ ալ կը գործածուի :

Գ Լ ՈՒ Խ Ե .

Մեր գայլը առաջին անգամ Թեոգորոսին խնայելու էր, եկած պատահա-
խանք : Գիւղացւոց երեսէն մեր անասն վնասը : Թեոգորոսի ապրու-
տամբ իշխանները : Ապու—Սէլամիի վախճանը : Թեոգորոսին գիր
խրկելնիս, և անկէ եկած պատահանագիրը մեր իշխանաց ձեռքն անց-
նիլը : Անդղիական բանակին գայլը և Թեոգորոսին Մահտեւա փախչի-
լը : Սէլմին շքելայի վրայ գալն ու ետ փախչիլը, և իւր երկրին կո-
ղոպսուիլը : Տենպիացի ապստամբին բռնուիլն և անոր եղբորը Թեո-
գորոսի քով գլխատուիլը :

ԸՍՈՐ—ԱՄՊՈՒՅԻ Ե ԼՐԱՎ՝ԱՄԱԿԱԿԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԻՆՅԱՆԱ
նէրը երբ գետերուն յորդու թեան նուազկը կ'իմանան,
վերացման խաչին մօտ սեպակեմբեր ամսոյն ցին իրենց
կողմէն մէկ մէկ հաւատարիմ մարդ կը խրկեն Վէլպի-
թափօր թագաւորին մօտ, որ երեք օրուան ճանա-
պարհ հեռի էր մեզմէ, և երկրին խաղաղութիւնը և
ինչ վեճակի մէջ ըլլալը կը ծանուցանեն : Այս տարի եւ-
ւրս իրենց սովորութեան համեմատ մարդ խրկելուն՝
մեր գալն և ով ըլլայնիս ալ իմացուցին, բայց առանց
գրութեան, պատճառելով թէ՛ ճանապարհի վրայ ե-
ղած ապստամբները կասկածի երթալով վնաս մը կը
հասցընեն անոնց :

Բասն և հինգ օրէն զինի, հոկտեմբեր ամսոյն 4ին
վերադարձան աստիք և երկու քնին միասին իշխաններուն
մօտ երթալով մեր ուտելեաց մասին թէոգորոսի տը-
ւած հրամանները հաղորդեցին . յետոյ մեր քովն եկան
ու ըսին . “Թագաւորը ձեր գալուտօր իմանալով շատ
ուրախացաւ . ընդունեց ձեր խրկած օրհնութիւնն և
ողջոյնը, ինքն ալ զձեզ կ'ողջունէ և ձեր գալուտօր կը
չնորհաւորէ : Ինքն անձամբ ուզեց գալ և ձեզի իւր քա-
վը տանիլ . ասոր համար քիչ մը աւելի երկաթ մնացինք
հոն . բայց յետոյ պիտնալով որ ապստամբները խիստ
չտոցած են այս կողմերը, իւր գալը ետ ձգելով ըսաւ
թէ՛ Վստուծով մօտ օրերս կսմ ես անձամբ և կամ
զօրքերս խրկելով քովս կ'ընդունիմ զիրենք : ” Այս

խօսքերը արպերէնի կը թարգմանէր մեզի Սէհէմմէտ—
Սէյիտ անուն մահմետական բարեկամիս , որ թէոդո-
րոսի պաշտօնեաներէն էր , և գործքով մը մեր կողմերը
գալով Մար—Մնպա կը կենար թագաւորին գալստեա-
նը սպասելով :

Թէպէտ և թէոդորոս մէզի հեռուանց խնամք տա-
նելով պատուէրներ իրկած էր իշխանաց՝ որ լաւ հոգ-
տանին մեզի ամեն կողմէն , բայց անոնք ընդհակառա-
կը կը վարուէին հետերնիս , որուն պատճառը եռքէն
իմացանք : Վիւղացիք մեր իշխանը սրտանց չը սիրել-
նուն՝ անոր հրամաններն ալ չէին կատարեր , և առ ե-
րեսս զանազան պատճառներ կը կարկատէին յանդիմա-
նութենէ ազատ ըլլալու համար : Ընոնց այսպէս շարժ-
մունքներէն կ'իմացուէր նաեւ ասպտամբուլթեան հա-
կամէտ ըլլալին . ուստի կուսակալները իրենց նեղ ժա-
մանակին անոնց օգնութեանը կարօտ ըլլալովնին , չէին
ուզեր բռնութիւն բանեցընել , այլ սիրով կը վարուէ-
ին հետերնին . այս էր պատճառը որ իրենց տուած հը-
րամանները չէին յարգուեր և զնասն ալ մեզի կը գալչէր
կուսակալները իրենց և ամրոցին պահպանութեանը
համար հազիւ թէ 300 զօրք ունին . և թշնամիի հետ
կուուելու ժամանակ գիւղացւոց օգնութեանը կը կա-
րօտին . ասոնք թէ տուրք կուտան տէրութեան իբրեւ
հասարակ ժողովուրդ , և թէ իբրեւ զինուոր թշնա-
մեաց դէմ կ'ենեն՝ թէ որ ուզեն : Թագաւորը քանի
որ հեռու է , ոչ գիւղացիք և ոչ իշխանները կը վախ-
նան անորմէ , բայց երբ մօտենալու ըլլայ , այնպէս կը
փոխուին՝ որ կարծես թէ այն աներիւղ ու յանձնա-
պաստան մարգիկը չեն . սաստիկ ահուդողի մէջ կ'ընկ-
նան , բարեխօսներ կը բռնեն , մէջերնին յանցաւոր
գտնո-նոցները ներողութիւն կը խնդրեն :

Սեր Մար—Մնպա մտած ժամանակնիս թէոդորոսին
բոլոր տիրած երկրին ժողովուրդը գրեթէ ապստամբ
բած էր իրմէ : Թէկրիի կը տիրէր Տէճաչ—Քասան . Ու-
կայիդ և Ոկրբա և անոնց կից բոլոր ընդարձակ երկիր-
ներուն՝ թըրսօ-կովազին . Պերեսսայու երկրին՝ Տէճաչ

— Ինննէն և Գաթալազնաիէն . (այս տեղւոյն կից է կէլաի—Թափոր , ուր կը նստէր Թէոդորոս) : Այս յիշած իշխաններս ամենեւին վախ մը չունին Թագաւորէն , ըստ որում անոր յարձակած ժամանակ կրնան լեռներուն մէջ ապաստանուիլ : Շօա երկրին կը տիրէ Սինիլիք իշխանազունը . կոճամ երկրին ալ Թէլլաք—Հայոն , որ 15 տարուէ ի վեր ապստամբած է : Ռալու և Էէճու և ուրիշ կալլայի երկիրներուն կ'իշխեն երկու մահմետական կալլայցի քաջ ամազոններ , որոնք կը կոչուին Որբիթ և Սրաթայթի : Այս անուանի և զօրաւոր ապստամբներէն զատ կը գտնուին նաեւ շատ մը մանր մուկնր ազատամբներու խումբեր , որոնք աւելի գիւղերու մէջ ու ճամբաներու վրայ աւազակու թիւններ ընելով կ'ապրին : Չկայ մէկը որ յայտնի համարձակ Թէոդորոս Թագաւորին դէմ դնէ , վասն զի անոր վրայ գերբնական զօրութիւն մը կը կարծեն թէ կայ , և անմահից կարգը դրած են . որովհետեւ փորձով ստասած են որ նա հարիւրաւոր պատերազմներու մէջէն չէ թէ միայն չէ սպաննուած , այլ և ոչ մէկ վէրք մը ընդունելով դուրս ելած է . անոր համար երբ կը տեսնեն որ իրենց վրայ յարձակելով կուգայ , աւելի լաւ կը համարին թողուլ փախչիլը քան թէ կուուելով յաղթուիլ և ձեռք իյնելով կրակով այրուիլ . ինչպէս որ սկսած էր վերջերը այս կերպով մահացրնել պատերազմի գերիներու :

Բսար—Ամայի հարաւակողմը կոճամ երկրին սահմանակից է Աօ—Սըտըր գաւառը , որուն կ'իշխէ Ալա—Իմամը Թէոդորոսի կողմէն : Այս իշխանը կուուայ մը մէջ կը բռնէ կոճամի երկրէն եկող ապստամբ մը՝ անոր 200 ի չափ մարդիկներովը , և կը յանձնէ զանոնք իւր որդւոյն , որ հետն առած մէկ օրուան ճամբայ ալ յառաջ կուգայ դէպ ի Բսար—Ամայ , և կ'ըսուէր թէ՛ մեր լեռը պիտի բերէ զանոնք : Թէլլաք—Հայոն կոճամի իշխանը զայն լսելով , յանկարծ վրայ հասնելով կը բռնէ Ալա—Իմամը , և լուր կը խրկէ անոր տղուն որ կալանաւորները թողու , ապա թէ ոչ՝ կ'ըսէ , չարաչար կրսպաննեմ հայրդ : Այս լուրին վրայ բռնած մարդիկը

Թող տալէն դատ՝ ինքն ալ Թէոդորոսի դէմ ապստամբելով՝ Թէլաք-Հայրայի իշխանութեան տակ կը մտնէ, որուն կը հետեւին նաեւ իրենց Մկո-Ալըարը գաւառին բոլոր ժողովուրդը : Այսպէս Թէոդորոսի իշխանութեան տակ քսնի մը գաւառներ միայն մնացին՝ երբ Ասկտելա մեկնեցաւ գնաց նա . և անոր հեռանալէն զինի մնացեալներն ալ ապստամբաց ձեռքն ընկան, ինչպէս եղան մեր իշխանաց տիրած երկիրներն ալ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ :

Հասկէշու քրիստոնէից հոգեւոր իշխանութիւնը Խպտի առաջնորդի մը ձեռք է, որ Աբիպոսէն կուգայ, և մեծ ազդեցութիւն ունի Եւֆրատի ժողովրդեան վրայ : Այս առաջնորդի անունն էր Մկոնա-Ալըամի, որ իւր ազդեցութիւնը չարաչար վարելով գաղտնի թելադրութիւններով բոլոր երկրին ապստամբելուն պատճառ եղած էր : Անոր այս ընթացքը Թէոդորոսին ալ յայտնի ըլլալով իբրեւ սխերիմ թշնամի կը նայէր անոր վերջապէս չհամբերելով՝ առաջնորդին բնակած կոնտէր քաղաքը կործանել կուտայ, զինքն ալ բռնութեամբ Ասկտելայի ամպան կը խրկէ և հոն բանտարկել կուտայ . ու դուռը զօրքեր պահապան կեցրնելով չթողուր որ մէկը անոր հետ յարաբերութիւն ընէ : Մկոն-Ալըամի այս կերպ ներութեան մէջ գտնուած ժամանակ մեր Սար-Ամպա գալու լուրն ալ անոր ականջը հասնելուն, իւր ցաւերը ու վիշտերը բազմապատկելով կը հիւանդանայ մերձ ի մահ, և սեպտեմբեր ամսոյն մէջ գերեզման կ'իջնայ : Անոր մահուան լուրը և մեր Սար-Ամպա հառնելու աւետիսը գրեթէ մի և նոյն միջոցին Թէոդորոսին հաղորդուելով իւր մեծամեծներուն կ'իմացընէ, և ամենքն ալ կ'ուրախանան :

Անք թէպէտ և Թապաւօրին կողմէն եկած բերկրայից լուրերուն վրայ ուրախ էինք, և ուրախութեամբ անոր գարուն կրսպասէինք, բայց ամեն օր մէկ մէկ տեսակ կասկածաւոր ձայներ լսելով մեր ուրախութիւնը տրամուլթեան կը փոխուէին, և մարդկային երկիւղներով մեր միտքերը կը պաշարէին :

Սեր լերանը և Արայ՝ամպայի իշխանները օր մը իրենց մարդիկներովը երկրի մը վրայ գացին յարձակելու յափշտակելու և կողոպտելու . այս առիթը պատեհ համարելով, Սէհէմմէտ Լօնուզ անուն մահմետականի մը հետ խօսք կապեցինք, որ արապերէն գիր մը գրենք տանք իրեն սր տանի Թէոդորոս Թագաւորի ձեռքը հաւցրնէ : Սէհէմմէտ առջի բերան վախցաւ մեր խնդիրքը կատարելու . և իրաւունք ունէր, վասն զի գիտէր որ իշխաններէն ծածուկ Թագաւորին գիր տանիլը կասկած կուտայ անոնց և տանօղը իբր յանցաւոր կը դատապարտուի . ասկէ ի զատ իշխանները միտքերնին դրած ըլլալով Թէոդորոսին դանձերն ու գոյքերը յափշտակելով ապստամբելու , անոր համար չէին ուզեր երբէք անոր մեր քովը գալը , այլ աւելի հեռանալուն կրպակսէին որ իրենց խորհուրդը ի գործ դնեն : Այս ամենը Սէհէմմէտ Լօնուզ աղէկ գիտնալով չէր ուզեր գիրը տանիլ . բայց յետոյ համոզուելով յանձն առաւ կատարել մեր խնդիրքը ակնկալու թեան յոյսերով : Աստի նամակը ծալեցինք փոքր ծալքերով և կաշիի մէջ վետեղելով չորս դին կարեցինք ու համայն նման վզէն կախեցինք , ինչպէս սովորու թիւն ունին միշտ այնպիսի պահարաններ և նաւիայի ծրարներ կախելու : Արիպայի տօնավաճառին վերջին օրը , որ էր հոկտեմբերի 11 , ճամբայ ելաւ և չորրորդ օրը հոն հասաւ և նամակը Թագաւորին մատուց :

Նամակը ի ներկայութեան Թղթատարին , ինչպէս որ սովորու թիւն է , Թագաւորին դիմացը Թարգմանած ժամանակին՝ ուրախութիւնը անոր երեսին վրայ կրուկրսի փայլիլ , և ի նշան գոհունակութեան և ընդունելութեան նամակին՝ անմիջապէս ջրի մը կը պարգեւէ Թղթատարին : Սէհէմմէտ Լօնուզ հոն Թագաւորին տալիք հրամաններուն և գրին պատասխանին կրպակսէ , և իւր մէկ բարեկամին ձեռքով ամեն ինչ կ'իմացրնէ մեզի : Քանի մը օր սպասելէն ետքը կ'ընդունի Թագաւորէն մեր գրոյն պատասխանէն զստ առանձին նամակ մըն ալ մեր լերանը իշխաններուն գրուած : Իսկ մեր Թղթատարը , ինչպէս վերը պատճառը պատմեցինք , ինքն ան

ձամբ վախնալով նամակները բերելու , կը հարկադրի ուրիշի ձեռքով խրկելու . ան ալ միամտութեամբ մեր գրին պատասխանն ալ միւսին հետ կը բերէ իշխանաց ձեռքը կը յանձնէ : Ասոնք չէ թէ միայն մեր նամակը դուրս չեն հաներ , այլ և մեր ծածուկ թղթակցու թիւնն իմանալով՝ կրսկին ծուռ աչքով նայիլ մեզի . երբեմն երեսնին կը խոժոռեն և բարեւ տալէ կը դա դարին , մինչեւ որ ապստամբութեան հուրը ընդհանուր բորբոքու ելով կը թողուն կը փախչին լեռնէն , ինչպէս պիտի տեսնենք :

Սեր նամակը գրել խրկելէն ետքը շատ չանցաւ՝ դժբաղդաբար թէնդորոս Անգղիոյ բանակին իր վրայ ուղղակի գալը լսելով , հոկտեմբերին վերջերը իր բա նակատեղւոյն եղած քանի մը տուները կրակի տալով կը թողու Վէլայի—Թափօրը , ու Սակտելայի անառիկ լեռան քիչ քիչ մօտենալով՝ հոն կ'ապաստանի , որ ութ կամ ինն օր աւելի հեռու է մեզնէ : Այս ալ չը մոռնանք ըսելու՝ որ անգղիական բանակին գալուն առջի լուրը լսուելով , այն օրէն աչքէ կը հանէ իւր քովն եղող բոլոր սպիտակ մարդիկը , որոնք ըստ մեծի մասին Աւրուպացիք էին , և Սակտելայի մէջ բանտարկեալ սպիտակներուն պէս ատելի կ'ըլլան իրեն , և սրտին ցաւէն կը հրամայէ որ անոնց շնորհած զարդարուն ջորիները ես առնելով՝ ուրիշ անպիտան ջորիներ հեծցուցած իւր հետ Սակտելա բերեն , ինչպէս պատմեցին ոմանք :

Թէնդորոսի հեռանալուն լուրը և անգղիական բանակին գալը երբ լսեցինք՝ մենք , խոր տրտմութեան մէջ թաղուած մնացինք . կարծես թէ խաւար ամպեր մեր չորս դին պատեցին , մտատանջութեան ալիքներու մէջ սկսաւ մեր միտքը ծփիլ , և մեր դժբաղդ ապագայն մթութեանց մէջ կը նշմարէինք , և սրդէն շատ չանցած սկանք զգալ անոր դառնութիւնները , և շղթայի օղակներու նման իրարու ապուցուած մէկ նեղութենէ ուրիշ նեղութեան մէջ գահավէժ եղանք ձեռքէ ձեռք ընկնելով , և տղու նման խաղալիկ մնացինք վայրենի ժողովրդոց մէջ :

Ապստամբք բռնութի թէոգորոսի բոլոր երկրին տե-
րած էին , և Ղըրկայի իշխանութիւնը միայն ազատ կը
մնար՝ թագաւորին մօտ ըլլալուն համար , ուրկէ վախ-
նալով ապստամբք չէին համարձակեր արշաւելու Ղըր-
կայի վրայ , և ոչ երկրացիք կրնային խլրտիլ գլուխ վեր-
ցնելու յայտնապէս : Այս երկրին հարուակողմը կ'
ընկնի Կոճամի մեծ իշխան թէլլաք-Չայր , որուն ներ-
քեւ կը գտնուէին ուրիշ ինքնագլուխ ապստամբներու
խումբեր : Այն միջոցներուն այս իշխանը մեռնելով
թէպէտ և իր որդին տեղն անցաւ , բայց հարձորդի մ'
ալ ունենալով անկէ մեծ , և ժառանգութեան իրաւ-
ունքի կռիւ մը ծագելով մէջերնին՝ ապստամբեցաւ
հարազատ որդւոյն դէմ , և երկրին մէկ մասին տիրեց
գիւղացւոց հաճութեամբք : Այնպէս Ղըրկայի հիւսի-
սակողմը կը գտնուի թըրսօ-Արովազի երեւելի ապրս-
տամբ իշխանն իւր ապստամբական խումբերովը :

Ապստամբները թէոգորոսին Սահտեւա լեռը հեռաւ
նալը լսելուն՝ կ'ուզեն փորձ փորձել Ղըրկայի երկրին
տիրելու , և չորս դիէն կը յարձակին կուգան հոն : Կը-
ճամի իշխանութեանը տակ եղող Ալէմի անուն ապրս-
տամբ , որուն երեք հազարի չափ զօրքերը թէոգորոս
թրէ անցուցեր էր յառաջուց , կը յարձակի կուգայ
Ղըրկայի իշխանութեան Տակուսա կոչուած երկրին վե-
րայ , որ երկու աւուր ճանապարհ է Ղըրկայէն , և հոն
կը բանակի : Այս լուրը մեր ականջը հասնելուն՝ քունը
աչուրնէս փախաւ , երկիւղը մեր սիրտերը պատեց ,
չէինք պիտեր մեր վախճանին վրան ինչ մտածելնիս . և
եթէ աւելի դէպ ի մեր եղած տեղը յառաջ գալու ըլ-
լայ՝ կը զգայինք որ մեր բանը լմնցած է , ըստ որում ոչ
գիւղացւոց , ոչ զօրաց և ոչ մեր իշխանաց վրայ վստու
հուծիւն ունէինք , որոնցմէ մեծ մասը աւելի ապրս-
տամբելու՝ քան թէ թագաւորին թուրը քաշելու հա-
կամէտ էին : Այս ան զի մէկը չկար որ թագաւորը սիրէ ,
ամենքն ալ ինքնագլուխ ըլլալ կ'ուզեն , և երկիրը միշտ
խռովութեան մէջ ըլլալ կը փափաքին , որպէս զի իրենք
ալ իրենց չար խորհուրդները ի գործ դնեն աներկիւղ .

ինչպէս գայլը որ որս ընելու համար ամպամած ու մառախլապատ եղանակներ կը փնտռէ :

Սերի շխանները առջի բերան չմիաբանեցան Ալէմիին վրայ դիմելու , ըստ որում Արայ՝անկայի իշխանը Սար—Ամպայի իշխանէն կը կասկածէր , վասն զի ասոր հօրեղբորորդին ապստամբ Ալէմիին քով կը գտնուէր , և կասկածն այն էր որ կռուոյ ժամանակ Սար—Ամպայի իշխանըն ալ անոնց կողմը կ'անցնի և իւր զօրքերը թրէ կ'անցընէ : Ասանկ խորամանկութիւն գրեթէ ամենքն ալ ունին , անոր համար է որ իրարու վրայ ալ վստահութիւն չունին : Քանի մը օր անցնելէն յետոյ այն կողմի գիւղացիք եկան ըսին մեր իշխանաց , թէ « Յանքի ժամանակ է , և թշնամուոյն գայլը մեզի մեծ մնաս կ'ըլլայ , անոր համար կը մեռնինք ու թող չենք տար որ նա գայ և մեր վարուցանը աւրէ աւրըշտրկէ » : Ասոր վրայ Սար—Ամպայի իշխանը իւր ձեռաց տակն եղող բոլոր մեծերը կանչելով յայտնեց անոնց իւր անխարդախ սիրտ ունենալը , և իւր խորհուրդները անոնց պարզեց՝ թէ պէտք է ապստամբին վրայ յարձակում ընել , եթէ նա աւելի մօտենալու ըլլայ : Աւստի երկրորդ օրը թէ իշխանք և թէ բոլոր մեծամեծներն ու զօրքերը և պաւտերազմող գիւղացիք որոշեալ տեղ մը ժողովեցան , որոնք խորհրդակցելով որոշեցին երկու իշխանաց կողմէն ալ մարդիկ խրկել թշնամեաց բանակը՝ անոնց զօրութիւնն ու ընթացքը լրտեսելու համար : Արկու օրէն ետ դառնալով թէպէտեւ անոնց թէ թուոյն նըւազողութեան և թէ զինուց և պատրաստութեան կողմէ խեղճ ըլլալն իմացուելով , անոնց վրայ յարձակելու պատրաստութիւն կը տեսնէին , մէկ մ'ալ լուուեցաւ որ թշնամին յանկարծ գիշերանց փախեր գնացեր է : Ասոնց փախչելուն պատճառն էր բարձր լեռան մը վրա յէն տեսած կրակին լոյսը , զոր իրենց լրտեսները կը վառէին թագաւորին գայլը ցոյց տալով : Այս սովորութիւնն ունին նաեւ թագաւորին հպատակ գիւղացիները , երբ հեռուանց ապստամբաց յարձակումները իրենց իշխանաց հաղորդել ուզեն , բարձր տեղ մը կրակ

կը վառեն որ հեռագծէ մը աւելի սրագ լուր կը հազորդէ : Այլ մի ապատաճին այսպէս յանկարծ փախչելէն ետքը բոլոր իշխանները խորհուրդ ընելով առանց իրենց պատրաստութենէ ետ կենալու, անակնկալ պահու մէջ արշաւեցին անոր երկրին վրայ նոյեմբեր 10 ին, և 2500 ի չափ տաւար ու կենդանի, և ուրիշ կահ կարասիք, մինչեւ կանանց կոնակն եղած մէկ հատիկ շապիկը կողպտելով ետ դարձան : Տաւարները տէրութեան օրինաց համեմատ բաժնելէն յետոյ, հատ մը եղ ալ մեզի պարգեւեցին . աւելցածը մնաց իշխանաց քով, որոնք իրենց զօրաց պիտոյից համար հետզհետէ կը մորթէին :

Թէոդորոս քանի մը անգամ իրաւացի պատճառներէ գրգռեալ Տենպիայի երկիրը, որ օրուկէս ճանապարհ հեռու է Կէլքի-Թափօրէն, կողոպտելով ու տակնուվրայ ընելով յետին խեղճութեան մէջ կը թողու ժողովուրդը, յորմէ ստիպեալ ոմանք վախերնուն կը հպատակին թագաւորին : Բայց նա երբ Կէլքի-Թափօրէն կը մեկնի, Տենպիացիք որ առանց իշխանի էին, երկու կողմի բաժնուելով մէկ կողմը Թորսո-Արվազի զօրաւոր ապստամբին իշխանութեան ներքեւ կը մտնեն, և միւս մասը իրենց ծերունեաց հաճութեամբը Ղըրխայի կուսակալներուն, այսինքն մեր լեւոնը իշխաններուն անձնատուր կ'ըլլան :

Սոյն միջոցներուն Տենպիայի գիւղերէն ուրիշ ապստամբ մի եւս տեսնուեցաւ իր արբանեակներով, որու բանը գործն էր Թէոդորոսի շարժումները բոլոր ապստամբաց ծանուցանել կրակի նշաններով, և նեղը մը նացած ժամանակ ձեռք չընկնելու համար՝ Տենպիա երկիրը Բանա գետին կղզին փախչելով կ'ազատի, ուր տարած էր ապահովութեան համար նաեւ իր ընտանիքը : Այլէ ի զատ շատ անգամ ալ այն կողմերէն անցնող Տենպիացի ճամբորդներն ալ գիշերանց վրանին յարձակուելով կը կողոպտէ : Բար-Ամպայի իշխանք լսելով այս մարդուն անօրէն վարմունքները, բոլոր գիւղական զօրքերով յանկարծ գիշեր մը ի բուն քշելով կը

կոխեն ասպտամբին գիւղը . բայց զանիկա հոն չգտնելով անոր հայրը կը բռնեն և 800ի չափ տաւար թալլելով Մար—Վանայի մէջ հայրը շղթայի կը զարնեն : Շատ չանցնիր այն կողմներու գիւղացիք յանկարծ գիշեր մը ասպտամբին գիւղը կը յարձակին , կը բռնեն զինքը բոլոր մարդիկներովը և կը յանձնեն Մար—Վանայի լեռան իշխանին , և աւետեաց լուր կը խրկեն Թէոդորոսին : Այս ասպտամբին մէկ եղբայրը թագաւորին քով զի նուորութեան մէջ գտնուելով , երբ կը լսէ զայն և ըրած մատնութիւնները կ'իմանայ , մէկէն գլխատել կուտայ . և ըստ իւրեանց կանոնի՝ թէպէտեւ ելլէօրը հետ գաղտնի հաղորդակցութիւն և կամակցութիւն ալ չունենար , պէտք էր որ գլխատուի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Թըրսո—Վովազին ճըլկայի երկիրը յարձակիլը . բանակցութիւնը . գերեաց փոխանակութեամբ արձակուիլը : Թըրսո—Վովազի ետ կը գառնայ : Ըսար—Վանայի Թեսեմա իշխանին խորամանկ հարցմունքները : Երկրորդ յարձակումն Ըսար—Վանայի վրայ : Մեր սնտուկներուն քննութիւնը : Թեսեմայի և միւս իշխանաց հնարքները , և վաղաժամութեամբ մեզի կողոպտելին . անոնց փախուստը : Բանտարկեալները շղթայէ ազատելիս :

Մեր լեռան իշխանները թագաւորին հեռանալէն յետոյ՝ միայն Թըրսո—Վովազի ասպտամբ իշխանէն երկիւղ կը կրէին , որուն յառաջուց բաւական զօրքերը ջարդած և քանի մը մեծերն ալ յայտնի սպաննած էին : Ասոր համար միշտ սուտ լուրեր ու համբաւներ կը հանէին անոր երկիրներուն մէջ , իբր թէ Թէոդորոսէն լուր ստացած են որ կը պատրաստուի Ղըրկա գալու . և այս սուտ համբաւներով կը ջանային կամ իսպառ ետ ձգել տալ Թըրսո—Վովազին իրենց վրայ յարձակիլը , և կամ գոնէ ուշացնել , որ իրենց ժամանակ ըլլայ մտածելու և ազատութեան հնարք մը գտնելու : Բայց երբ լսեց Թըրսո—Վովազի թագաւորին Սակտելայի մօտ բը-

նակիլը , իւր բոլոր զօրքերը և գիւղացիները գուժարեւ
լով յանկարծ կուգայ Ղըրկայի երկիրը կը կօխէ , և դեկ
տեմբեր ՉՋին՝ Դաւթի մարգարէի նախատօնին օրը մինչ
չեւ տօնավաճառին տեղը կը հասնին : Տեղացիք տեսնե-
լով անոնց գալը , կը ցրուին կը փախչին իրենց ունեցած
աղքատիկ ինչքերովը , և անասուննին կը բերեն մեր լե-
րանը ձորերուն մէջ անբոյթ տեղուանք կը պահեն : Իսկ
Բսար-Ամպայի և Արպ'ամպայի իշխանաց ծանօթ ու բա-
րեկամ եղող գիւղացիք իրենց մարդիկներովը դէպ ի
լեռը կուգան կը ժողովին :

Այս յանկարծահաս դէպքերը որքան աւելի որ սու-
կում ու երկիւղ կը պատճառէին մեզ , այնքան աւելի
մեր բոլոր խորհուրդները կը ցրէին , և մեր մտածմունք-
ները ամենեւին օգուտ մը չէին ըներ . այլ ինչպէս սու-
վոր էինք այսօրինակ դէպքերու մէջ առ Աստուած միշտ
դիմելու , դարձեալ զնա մեզի օգնական կը կանչէինք ,
որ փրկէ թէ՛ զմեզ և թէ՛ բոլոր խոռովեալ երկիրը և
խեղճ ժողովուրդը , որ փառասէր իշխաններու կրից զոհ
կ'երթային :

Կովազին զօրքերը դէպ ի մեր լերանը քով սկսան
արշաւել , և ճամբուն վրայ իրենց հանդիպած մարդի-
կը կողոպտելէ ետքը , թեւերնին կապելով բանակը կը
խրկէին : Այն օրերը մեր լեւրան զօրքերը թշնամեաց զօ-
քերուն յանկարծ պատահելով կը վարնուին անոնց հետ,
իրենցմէ հինգ մարդ կ'ընկնի , բայց թշնամեաց կողմէն
պ զօրապետ մը և հասարակ զինուոր մը ձերբակալելով
կը բերեն Բսար-Ամպա և հոն կը բանտարկեն : Անր
իշխանը վախուճ լեռնէն դուրս չէր ելներ և հոն ապաս-
տանուած կը կենար և զայն պաշտպանել միայն կ'ուզէր :
Իայց Արպ'ամպա թշնամիէն տակաւին հեռու ըլլալով
վախ չուներ , և անոր իշխանը իւր զօրքերովը մէկտեղ
մեզի մօտ լեւրան մը վրայէն ապստամբին բանակը կը
դիտէր և անոր վրայօք տեղեկութիւններ կ'առնէր :
Քանի անգամ մարդ խրկեց մեր լեւրան իշխանը իւր բա-
լըր գիւղացիներուն որ գան ժողովին իրեն քով , բայց
անոնք զանազան պատճառներով , երբեմն՝ մեր անա-

սուճները դեռ չենք վիստուցած , և երբեմն՝ մենք կարող չենք այն ապստամբին հետ կռուիլ ըսելով խոյս կուտային : Հազիւ թէ այն երեք աւուր մէջ 800ի չափ պատերազմի կարող գիւղացիներ եկան ժողովեցան : Իսկ Արպամազայի իշխանին քով 2000 հոգի մը եղան , որովհետեւ զանիկա աւելի կը սիրէին , և այն տեղի ջուրը առատ էր և չէին նեղուեր . ընդհակառակը մեր եղած լեռան ջուրը չէր կրնար շատ բազմութեան բաւական ըլլալ :

Հետեւեալ օրը Կովազին բանակը վերցրնելով ՆՐԷ կայի հարաւային կիրճէն ներս մտաւ և բարձր լեռան վրայ կանգ առաւ , ուրիշ շիտակ մեր լեռան վրայ կը դիտէր : Դամը 6 ին մօտ 100ի չափ անձինք եկան ապստամբին կողմէն , որոնց մէջ ՆՐԷկացիք ալ կային , և անոնց դիտել կուտային մեր լեռան չորս կողմը : Ատքը աւելի մօտենալով մեզի , սկսան թէոդորոս թագաւորը պախարակել և անոր վարմունքները վար զարնել , և ընդհակառակը իրենց իշխանը Կովազին գովել , մեծ համբաւ տալ անոր , և կ'ըսէին . « Ինչու անձնատուր չէք ըլլար ասանկ մէկ ժողովրդասէր և անվառասէր իշխանի մը , որու տակ աւելի հանգիստ ու ապահով կրննաք ըլլալ : » Արոնց պատասխան տուին մեր կողմի մարդիկը՝ մեծցրնելով թէոդորոսը , որուն աւելի կ'ուզեն հնազանդիլ իբրեւ օրինաւոր թագաւորի՝ քան թէ ապստամբի մը : Ասոր վրայ իրենց բանագնացութիւնը աւելի ծանր կերպարանք մը ստացաւ : Ըսար—Ամզայի իշխանը սկսաւ թշնամեաց եղած կողմի արեւելեան դուռը ամրցրնել տալ զօրքերով և պատերազմական գիւղացիներով . նոյնպէս և զօրքերն ալ կարգի դրաւ և կրուուց պատրաստութիւններ տեսաւ , որպէս զի եթէ անոնք դէպ ի դուռը յառաջ գալու ըլլան՝ անպարաստ չը գտնուի : Կարծես թէ երկու կողմէն ալ նշանի կրսպասէին , և շատ չքշեց երբ պատգամաբերութեան եկող մարդոց մէջ ծանր ու նախատական խօսքեր կը զրուցուէր . յանկարծ մեր կողմէն մէկը հրագէնք պարպելով դնաց թշնամեաց մէկուն դիպաւ և սպան

նեց զայն : Այս որ լսեցինք մենք ներսէն , զգացինք որ վտանգը քանի կ'երթայ աւելի կը ծօտենայ մեզի , և մեր սովորական զէնքերը ձեռք առինք , այն է Աստուծոյ առջիւն ընկնիլ և անոր ողորձութիւնը խնդրել , ու կ'ըսէինք . «Վլ Տէր , գու որ պահեցիր զմեզ ողջ և անվնաս այն բարբարոս Արաբացոցմէ և յուզկահար ներէ թէ մեզի և թէ մեր բոլոր գոյքերը , պահէ և այժմ այս քրիստոնեայ երկրին ժողովրդոցը ձեռքէն . և մի թողուր մեզի որ փորձութեանց մատնուինք՝ երբ քու աստուածային փառացոյ և անուանդ համար չէ : Իսկ թէ որ քու սուրբ կամքդ այսպէս կ'ուզէ , օրհնեալ ըլլայ այն . աչք քո ի մեզ՝ և մեք ի դժոխս : »

Այն օրը ապստամբ թշնամիք երկար բարակ խօսեւէն ետքը կը թողուն կ'երթան , որովհետեւ իրենց մեծէն հրաման չունէին լերան վրայ յարձակելու : Հետեւեալ օրը առաջինէն աւելի բազմութեամբ եկան լեցուեցան նոյն դրանը դիմաց . երկու կողմէն երկարօրէն խօսակցեցան . կովագիին պատգամախօսները միշտ քաղցրութեամբ կը պատասխանէին ըսելով թէ՝ «Սեր մեծը ծերունի և գրեթէ կրօնասէր անձ մըն է . կարգաւորները լաւ կը սիրէ ու կը պատուէ . լաւ աչքով կընայի եկեղեցւոյն և իւր ժողովրդեան . թագաւորին նման բռնութիւններ չը բանեցընէր , ժողովուրդը և կամ զօրքերը թրէ չանցընէր , կրակով մարդ չայրէր , և նոր համար մեծ սիրով անոր իշխանութեան թեւին տակ կը ժողովին ամենքն ալ , ինչպէս որ եկան հաւաքւեցան ձեր իշխանութեան ներքեւ գանուող երկիրները : Ի՞նչու ուրեմն միայն Ղըլկայի գիւղաւանը չը պիտի հնազանդի , և ի՞նչու Րսար—Ամպան և անոր իշխանը անձնատուր չպիտի ըլլան առանց երկու կողմէն աւրիւն թափուելու : » Սեր իշխանին կողմէն այսպէս պատասխան տրուեցաւ բարձր ձայնով . «Այս թագաւորին ծառայն եմ և գերին . ես իմ վեհապետս միայն կը ձանձնամ , զանիկայ չը ձանձցողն ու անոր չը հնազանդողը ապստամբ կը համարուի , ուստի ես ալ զինքը չեմ ձանձնար և չեմ հնազանդիր : Իմ թագաւորս դեռ կենդանի

է, պարտաւոր եմ անոր թուրք քաշել և ոչ ուրիշին : 7

Այս բանախօսութիւնները երկու կողմէն բաւա-
կան երկարելէն ետքը մեկնեցան դային իրենց իշխա-
ւին քով . և երեկոյեան դէմ կրկին դարձան եկան , և
սկսան առաջինէն աւելի մեղմ ու համոզանքով խօսիլ .
իրենց մէկ զորապետը կը խնդրէին , որ քանի մը օր ա-
ռաջ կուռոյ մէջ Ղըրկացւոց ձեռք ինկեր էր , և զայն ըւ-
պաննած կը կարծէին : Այն անսիրտապէս շարկեցին
տարին յիշեալ զօրապետը շղթաներով կապուած և հե-
ռուանց ցոյց տուին անոնց : Արոնք երբ ողջուող զին-
քը տեսան , խիստ ուրախացան , և խնդրեցին սիրով
արձրկել զայն և անոր տեղ իրենք ալ իրենց բռնած գե-
րիններէն մէկը արձրկելու խոստացան : (Անհատի մը
փոխարէն անհատ մը արձրկելու սովորութիւնը կայ
Հապէշից մէջ՝ առանց անոնց աճնական արժէքը նայե-
լու :) Պատասխան տուին Մար—Ամպայիք թէ՛ «Անք
մեր գերիները ձեզի պէս ճամբաներու վրայէ և տնե-
րու մէջէն բռնած չեմք , այլ պատերազմի դաշտին վը-
րայ և իբրեւ ապստամբ ընդդէմ թագաւորին , ուստի
պէտք է որ թագաւորին կամացը համեմատ սպաննեմք
զայն : Այսր վրայ սկսաւ շղթայուած զօրապետը պօռալ
և աղաչել ըսելով իւր կողմի մարդոց դէմ . «Ի՞նչ լաւ
գիտէք որ ինձի ազատութիւն չը կայ ասոնց ձեռքէն , և
իմ մահս գրեթէ վճռուածի պէս է : Ի՞նչք իմ իշխանիս .
զիս այսչափ կը սիրէ որ իմ անձիս փոխարէն մէկ անհատ
մի միայն փոխանակել կ'ուզէ , որու քով 50 ի չափ կա-
լանաւորներ կան Ղըրկացւոցմէ . ինչո՞ւ իմ անձիս փոխա-
րէն տասը հոգի չարձակեր իմ տէրս : Այսր քով եղող
գերիներուն մահ չը կայ՝ գիտեմ , բայց իմ մահս դիմիս
վերեւը պատրաստ կը սպասէ : 7

Այսչափ անօգուտ
բանակցութենէ ետքը զիրար բարեւելով մեկնեցան :

Չորրորդ օրը դարձեալ ժամը 6 ին մօտ բազմու-
թեամբ լերան վրայ թափեցան , և սկսան խօսակցիլ և
իրենց զօրապետը խնդրել , անոր փոխարէն 5 կամ 6
հոգի խոստանալով արձակել : Արուն պատասխանեցին
թէ , հաճութեամբ կ'ազատեմք ձեր մարդը՝ թէ որ ա-

նոր փրկանացը փոխարէն բոլոր մեր մարդիկը եւո դարձրնէք, ապա թէ ոչ կարելի չէ ձեր խնդիրքն ընդունելը Վերձայէս յանձն առին բոլորը սորձովել։ և այս փոխադարձ ազատութեան խնդիրը սիրով լուծուեցաւ :

Հինգերորդ օրը տեսանք որ ապստամբ Կովազի իշխանը բանակը անկէ վերուցեր և Արուստայի դէմ գրեթէ . և թէպէտ այս լեռան իշխանը ուզեց դէմ գրնել անոր՝ չէ թէ լեռը մտնելուն, այս լեռանը ստորտոր եղած կիրճէն ներս անցնելուն, բայց չը կարողացաւ . ու Յ կամ Գ հոգի երկու կողմէն սպաննուելով՝ մտաւ Կովազի իր մարդիկներովը կիրճին մէջ, և հոն գտնուող գիւղացւոց տուները, որոնք որ չէին ուզեր հնազանդիլ, աւրելով անոնց տաւարներն ալ կը յափշտակէր : Քանի մը օր միայն հոն մնալով մեկնեցան անկէ ալ, առանց գէպ ի ներս խորաձորերը մտնելու . (Յունվար 1868):

Կովազին դեռ ասկէ չը հեռացած, Թեսեմման՝ որ մեր եղած լեռանը իշխանին անունն էր, իւր մտաց չար խորհուրդները մեզնէ ծածկելով, երբեմն կը յուսաւ դրէր զմեզ ու կը քաջալերէր . « Ես, կ'ըսէր, քանի որ ողջ եմ, դուք մի վախնաք, ամեն կողմէն կայնած եմ ձեզ համար, որ ապահով ու հանգիստ ըլլաք » Այսպէս սրտաւ պնդելէն յետոյ, մեր Հապէշ Թարգմանը, որու անհաւատարմութիւնը և ըրած գողութիւնները վերը յիշեցի, որու սիրտը գրաւած էր Թեսեմման և իւր գաղտնիքն անոր տուած, կը խրկէ մեր քովը վարպետութեամբ հարցուփորձ ընելու ու բան իմանալու . « Վիտեմ, կ'ըսէ իշխանին բերնովը, այդ սնտուկները Թագաւորին են . բայց թէ որ ունիք վաւօր, հրազէնք և կամ Թնդանօթ, յանձնեցէք մեզ, որ անոնցմով կարող ըլլանք թշնամին հաւաքել . և թէ որ հարկ ըլլայ, ես պատասխան կուտամ Թագաւորին, դուք միամիտ կեցիք : » Այս կերպ լեզուներ շատ անգամ բանեցրնելով՝ գրեթէ կը ձանձրացրնէր մեզի, և դիտաւորութիւնն այն էր որ հասկը նալ կ'ուզէր սնտուկներուն մէջ եղածը : Սէնք պատասխան կուտայինք, թէ « Արագաւորաց քով միայն աւետարան, որ իշ եկեղեցական գրքեր ու խաչ կը գտնուին .

խակ ձեր կարծած լրքերը մեր քով գտնուիլը թէ ամօթ է մեզ և թէ մեր օրինաց՝ կրօնին և պարտուցը հակառակ . մեր զէնքը Մատուցոյ խօսքն է , զոր կը քարոզենք . մեր Թնդանօթները Քրիստոսի խաղաղութիւնն է , զոր իւր առաքելոցը տուաւ : Եթէ իշխանը այս մեր խօսքերուն չը համազուիւր և չուզէր հաւատալ մեզի , ահաւասիկ պտրաստ եմք , երբ որ կ'ուզէ՝ սնտուկնեքուն մէջ եղածներն իրեն կը ցուցնենք : ր

Սեր այս կերպ պատասխաններուն վրայ իւր պահանջմունքները կը փոխէ , տղաչաւոր կերպարանք մը տալով անոնց , աւ դարձեալ մեր Թարգմանին ձեռօք լուր կը խրկէ մեզ ըսելով . « Վ աղը Վրովագիին դէմ պատերազմի պիտի ելնեմ , բայց կը ցաւիմ որ կարմիր և նոր պատմուճան մը չունիմ հագնելու , և պիտի ստիպուիմ այս վրայիս հին հագուստներով անոր դէմ կըռուելու , որ մեծ ամօթ է մեզի : Իսկ թէ որ կարմիր նոր պատմուճաններ հագած ըլլամ , այն ժամանակ թըշնամին զիս ճանչնալով շիտակ իմ վրաս կը յարձակի և իր հարուածները ինձի կ'ուզէ , և իմ զօրքերս անպարտանք չեն ջարդուիր ր : Ես խօսքերուն ինչ արժէք ունենալնին թէպէտև կը կուահէինք , սակայն ստիպուեցանք կարմիր խոլիկ նոր ելիւրի մ'ալ տալ իրեն գալուով : Ես գիշերը հագաւ զայն , և առանց մէկը տեսնելու մեր քովն եկաւ շնորհակալ ըլլալու . երեք անգամ գետինը խոնարհեցաւ դիմացնիս , ու ըսաւ . « Ես ձեր շնորհաց փոխարէն պատրաստ եմ իմ անձս ձեր անձին տեղ դնել , ու չը թողուլ որ ձեզ բնաւ վնաս մը դպչի : Եթէ որ վաղը կուուին մէջ մեռնելու ալ ըլլամ , մի հագաք ամենեւին . իմ եղբօրս պատուիրած եմ որ իմ ջրիներովս մինչեւ Վալլապատի երկիրը ողջ առողջ հասցնէ ձեզի : ր Ենք անոր այս յուսադրական խօսքերուն մէջ ուրիշ տեսութիւն մը կը նշմարէինք , գրուածին հակառակը իմանալով , այսինքն թէ՛ ինչ որ կ'ըսեմ ես ու կը խոստանամ՝ սուտ են . թէեւ ճշմարիտ ալ ըլլան , գարձեալ ձեզի ազատութիւն չըկայ այս լեռնէս՝ առանց կողպուելու աւ ձեր սնտուկներուն մէջ

եղածները պարպուելու : Այս մեր կարծիքները անհիմն չէին , բայց իրեն չէինք յայտնել : Իշխանը նոյն գիշերը տեղը դառնալէն զինի՝ փոքր ամանով մը մեղրագինի խրկեց մեզի , ինչան իւր գոհունակութեանը : Հետեւեալ օրը պատերազմի ելնելու . պատրաստուողը և ոչ տանը դռնէն դուրս ելաւ , այլ արքեպոստոսեան տալով զինքը՝ տկարութիւն մըն ալ եկաւ վրան :

Թորոսօ—Ալովազի իշխանին իր բանակը շուտով ետ դարձնելով հեռանալը կրկին վերադառնալու մօտք է եղեր : Գետի մը քով կ'երթայ իր բանակին բոլոր ծանրութիւնները և զօրքերուն կանայքն ու աղաքը թող տալով , տասն և հինգ օրէն նորէն կուգայ ու առջի տեղը բանակը կը դնէ , որ երկու ամիսներուն մէջ տեղուանքը կ'ընկնար : Հոն հասնելուն հրաւէր կը կարգայ բոլոր ձորագիւղացւոց՝ որ Արպ'ամպայի ստորոտը և ներսի կողմերը հաստատուած էին , որպէս զի դան անձնատուր ըլլան իրեն . ասոնք թէպէտ և սիրով կ'ազգին հնազանգի Ալովազին , բայց Թեոդորոսի ապաւանջն չը գիտնալուն և անկէ կասկածելուն՝ քիչ մը կը զժաւարանային . բայց վերջապէս եկան անձնատուր եղան , և Ալովազի իւրաքանչիւր գեղերուն Շէխերը փոխելով և իւր կողմէն , ուրիշ Շէխեր գնելով և անոնցմէ յափշտակած տաւարներուն մէկ մասն ալ իրենց դարձնելով կը խրկէր ետ գառնալ տուններնին : Այսպէս Նուրայի չորս կողմերը և բոլոր ամրութիւնները գրեթէ գրաւեց , և հարաւային սահմանագլուխն ալ , ուր տեղէ Տակուստ քաղաքը , Տէստէ—Պրբու անունով մէկը խրկեց զինեալ մարդիկներով՝ որ հոն պաշտպանէ :

Ալովազի իշխանին երկրորդ անգամ գառնալ գալուն՝ գիւղացոցմէ օչ որ փութաց մեր իշխանին քով գալու և լեռը պաշտպանելու . այլ ընդ հակառակը ձեռքի տակէ Ալովազի իշխանին մարդ խրկելով անոր հնազանդելու խօսք կուտային , միայն թէ աւարառութենէ ետ կենայ և տուններնին տեղերնին չայրէ :

Արպ'ամպայի իշխանը երբ տեսաւ որ գիւղացիք իրեն քովն ալ չեն գար և ժողովիր , վախնալով որ չըլլայ

Թէ ձեռք ընկնի , փոխառ եկաւ . Ըսար—Ամպս իր 150ի չափ մարդիկներովը , իր հեռն էր նաեւ Կրմու լեռան իշխանը 100ի չափ զորքով : Ասոնք մեր Թե սեմնա իշխանին հետ միանալով գացին լեռանը արեւմտեան կողմը , որու դիմացն էր Ընչաթ—Ամպան (1) . Ելան անոր վրայ , որպէս Թէ անկէ պաշտպանեն մեր լեռը երբ Թշնա մեաց զորքերը այն պահակէն ներս յարձակելու ըլլան : Այն օրը միմիայն մեր լեռան ստորոտն եղած տունները այրեցին , և գիւղացւոց հոն պահած տաւարները քշեցին տարին :

Կովազիին կողմէն մէկ անգամ միայն յարձակումը ներու փորձ փորձուեցաւ . բայց վերէն անոնց վրայ գլորուած ահագին քարերուն սարսափելի ձայներէն և կոտորուելով վար Թափելէն և հրացաններ պարպուելէն Թողուն փախան : Սենք ահուգողի մէջ ընկղմած առ Աստուած կ'աղաղակէինք որ ազատէ զմեզ այն դառն ժամերէն : Ասան զի՛ եթէ Թշնամին բռնուԹեամբ ներս յարձակելու ըլլայ , բոլոր լեռը պիտի կողոպտէ , և զմեզ ալ մօրէ մերկիկ պիտի Թողու , ինչպէս իրենց սովորութիւնն է . ոչ աղաչանք և ոչ պաղատանք օգուտ մը կ'ընէ . որովհետեւ սրով առնուած տեղ մը զօրաց Թալանելուն և ոչ իրենց իշխանը կրնայ իրաւամբ դէմ դնելը : Այս սարսափ ձգող դէպքերը մեր երեւակայութեան մէջ բերելով , արտասուելից աչքով Աստուծոց դիմացն ընկնելով անոր ամենակարող օգնութիւնը կը խնդրէինք :

Այս խռովարից ժամանակիս Թե սեմնա իշխանը մեր սնտուկները չէր մոռցած : Քանի մը անգամ դարձեալ լուր խրկելով՝ վառօդ , գէնք և Թնդանօթ կը պահանջէր մեզմէ . բայց մենք միշտ այդպիսի գործիքներ չունինք ըսելով լուր կուտայինք որ գան աջօք տեսնեն եղածները : Այն գիշեր բոլոր գլխաւորները կը ժողովին կուգան մեր քով ժամը չորս ու կէսին , և կ'առաջարկեն մեզի որ սնտուկները բանանք ինչպէս որ խոստաւ

(1) Ընչաթ—Ամպս կը նշանակէ՝ Ամրոց փայտից , վասն զի շատ ծառեր կան հոն :

ցեր էինք : Այս ժողովրդոց սրամտութիւնը և խորամանկութիւնը և այսպիսի պարագաներու մէջ իրենց բանեցուցած եղանակները կրնամ ըսել թէ՛ Ասիացւոց և Ալբոսացւոց քով չը գտնուիր : Ասոնց դիտաւորութիւնը պարզապէս մեզի կողմատեւ էր , և կրնային եւս բռնութեամբ և որ և իցէ կերպիւ ալ իրենց խորհուրդն ի գործ դնել , բայց այնպիսի կերպ մի բանեցուցին որ իւրենց խորհուրդը կատարելով մեր սիրտն ամենեւին չը վշտացուցին , և երկիւղ մ' ալ չը տուին մեզ և ոչ կաւկած մը : Աւստի սնտուկները բանալ տալովնին կ'ուզէին որ մէջը ինչ կայ չը կայ՝ տեսնեն իմանան , և հետեւեալ գիշերը որ պիտի գային կողոպտելու , ձեռքովնին դրածնուն պէս ուղածնին առնեն երթան : Ա՛նք իբր թէ անոնց միտքը չիմացածի պէս միամտորէն բաւցինք չորս մեծ սնտուկները անոնց ներկայութեանը . և երբ պզտիկներն ալ կ'ուզէինք բանալ , « Բաւական է ըսին . հաւատացինք որ դուք պատերազմի վերաբերեալ ընծայացուներ չունիք , և ճշմարիտ կարգաւոր էք եղեր . » ու թողուցին գացին :

Հետեւեալ օրը լերան արեւմտեան կողմերը սկսան ամրոցներու , ու ահագին քարեր դժուարութեամբ բերին լերան ծայրը դիզեցին որ պէտք եղած պահուն վար թշնամեաց վրայ գլորեն . ասոնք ալ մէկ մէկ խորամանկ հնարքներ էին , որովհետեւ իրենց միտքը պատերազմիլ չէր : Բայց մենք չը գիտնալով , և իշխանաց մէկտեղ գալ միաւորիլ և միաբան աշխատելնին տեսնելով կը կարծէինք թէ կռուի պատրաստութիւն կ'ընեն . բայց ետքէն իմացանք որ անոնցմով թշնամին խաբել էր , որ իրենց փախչելուն վրայ կասկած չտան անոնց և Վրկորդ՝ մեր քովն եղած գոյքերուն սէրն էր որ զիրենք միաւորեր էր , ինչպէս որ յայտնուեցաւ այն գիշերս : Այն գիշերէն յառաջ մեր Հապէշ թարգմանը եկաւ , որ ինչ պէս ըսինք , անոնց հետ համամիտ էր , ու իբր թէ ինքն ալ կասկածանքի երթալով կ'իմացրնէ մեզ ու կ'ըսէ . « Բուրսը համբաւ մը կայ , թէ իշխանները պիտի փախչին . երթամ իմանամ և ստոյգ լուր մը բերեմ ձեզի : »

Բսաւ ու դուրս երսւ, և շատ չանցաւ երկրորդական
 իշխանները ներս մտան. «Սենք պիտի փախչինք հիմա,
 ըսին, դուք Բնչ պիտի ընէք: ...Սենք ալ ձեր հետ կը
 փախչինք, պատասխան տուինք. ձեր ապրած տեղը կ'
 ապրինք, և ձեր մեռած տեղը կրմեանինք, և ձեզմէ
 չենք բաժնուիր: » Այս կերպ խօսելու ստիպուեցանք,
 որպէս զի մենք ալ ապստամբ չը համարուինք. և այն
 ժամանակ իրաւունք կ'ունենան աներկիւղ և առանց
 ակնածութեան մեզի կողոպտելու և մերկացնելու ըստ
 օրինաց երկրին: Ինդրեցինք իրենցմէ սիրով որ մէկ մէկ
 ջորի սան մեզի, որ կարող ըլլանք հետեւնին փախչելու:
 Շատ լաւ ըսին ու դուրս երան, և նորէն դառնալով
 150 ի չափ վահանակիր ու տիգաւոր զօրքերով ներս մը-
 տան ու ըսին. «Ահաւասիկ ջորիները պատրաստ են: »
 Այս անգամ մեծ իշխաններն ալ եկած էին ու դուրսը
 կրպատէին: Բայց մեծ սնտուկները տեսնելով ըսին մե-
 զի թէ՛ «Այսնք Բնչպէս պիտի տարուին, որ այսչափ ծա-
 նրը են, և մեզի չը պիտի թողուն շուտով փախչելու:
 Իսնէ մէջի եղածները պզտի ծրարներ ըրէք ու այնպէս
 յանձնեցէք մեզ, որ մեր զօրքերը կարող ըլլան հետեւ-
 նին փախցնելու, և ճանապարհին հանգստութիւն կ'
 ըլլայ ձեզ ալ մեզ ալ: » Այսչափ խօսելուն չը մնաց՝
 զօրքերէն մէկը յանկարծ սուրը քաշելն ու երկու մեծ
 սնտուկին կապուած չուանները կտրելը մէկ ըրաւ.
 Շուտ ըրէք, ժամանակ չը կայ ըսելով սնտուկներն ալ
 կ'ուղէր խորտակել: Գեր. Իսահակ սրբազանը սարսաւ
 փելով մարդուն վարմունքին վրայ՝ իսկոյն բանալին հա-
 նեց տուաւ ու չը թողուց որ սնտուկները կտրտեն, և
 իրենց ըսածին պէս՝ մէջի գտնուած գոյքերը ծրարներու
 մէջ դրած ամեն մէկին մէկ մէկ կտոր բան կը յանձնէր:
 Իսկ ես սնտուկին մէկուն վրայ կանգնած այս անակնու-
 նելի և կէս մը վայրենի տեսարանը կը դիտէի: Երբ սըն
 տուկին մէկը՝ օգարպուեցաւ և միւսին ձեռք պիտի դար-
 նէին, որուն մէջ կային եկեղեցական անօթները և ըզ-
 քեստները, Արբազան չայրը ակնարկելով ինձ և իբր
 թէ ինձմէ օգնութիւն մը յուսալով, բարդ ուժս սրտիս

մէջ ամփոփելով՝ իջայ վար ու վազեցի մտայ մէջերնին ,
 ու անոնց բռնութիւնը վանելով ըսի . « Լ՛հա մենք ձեր
 բաղձանքը կը կատարենք , ի՛նչ պէտք է բռնութիւն ը-
 նել : » Ստուռը բացած ժամանակս բոլորախիբը ամենքն
 ալ շարուած անյազ ու անթիթ աչքով անոր մէջ կը
 դիտեն . և սկսայ ես ալ ծրար ծրար ընելով ամեն մէ-
 կին տալ : Եկեղեցական անօթները և ուրիշ ինչ որ նը-
 ւիրական բան ձեռքս կ'անցնէր , անոնց ներկայութեա-
 նը ծոցս ու գրպաններուս մէջ կը դնէի , զգեստնե-
 րն ալ մեր Լազարէթցի սպասաւորաց կուտայի , որ կը
 տանէին տեղ մը կը պահէին . ամենեւին մէկը ձայն
 չէր հաներ , և ոչ ձեռքէս յափշտակելու փորձ կը փոր-
 ձէր , կարծես թէ Լստուած անոնց աչուրները կուր-
 ցուցած էր : Երբեմն ձեռքերնին դէպ ի սնտուկը եր-
 կնցունելու կ'ըլլային բան մը խլելու , ես ձեռուրնուն
 զարնելով կը յանդիմանէի զերենք ու կ'ըսէի Լմարայի ⁽¹⁾
 լեզուով . « Ձեր իշխաններէն համբերութիւն սորվեցէք .
 տեսէք ինչպէս հանդարտ կեցած կը դիտեն : » Եւ ար-
 դարեւ երկու իշխանք քովերնիս կեցած ամենայն հան-
 դարտութեամբ ականատես կ'ըլլային առանց համար-
 ձակելու ձեռք երկնցընելու կամ բան մը խնդրելու :

Երկրորդ սնտուկը պարպելու ժամանակնիս յանկարծ
 դրսէն մէկը պօռաց . « Շ ուտ ըրէք , ահա ապստամբն
 եկաւ , փախչի՛նք : » Ենոր պօռալն և ասոնց մէկէն ի
 մէկ ելնել ու փախչելնին մէկ եղաւ , որոնց հետ անե-
 րեւոյթ եղաւ նսեւ մեր Հապէշ Թարգմանը , որ ար-
 դէն մեր ծակնուծուկը գիտնալով այն շփոթալից պա-
 հուն շատ բան վերուցեր հետը տարեր էր , և մեր հագ-
 նելու շորեղէններէն բնաւ բան մը չէր թողուցեր :

Ես կերպ վարպետութեամբ և հնարքով մեզի կու-
 ղպտելնին թէպէտև 800 թալէռի չափ վնաս տուին ,
 սակայն տյնքան ցաւ չտուաւ մեզի , որքան որ քսնի մը
 գրչագիրներու և Հնդկաստանի վերաբերեալ թղթե-

(1) Հապէշու երկիրը գուտական տեսակ տեսակ լեզուներ կան քիչ
 շատ իրարմէ տարբեր . իսկ Լմարայի լեզուն ընդհանուր է բոլոր քրիս-
 տոնեկց երկրին մէջ , ըստ որում Թագաւորը հոն կը նստի :

րուն կորուստը (1), որոնց ծրարը սխալմամբ ուրիշ լա-
թեղէններու հետ յափշտակողներուն տրուած էր (այց
և այնպէս գոհուածիւն ու փառք տուիկք մեզի կենդա-
նի պահող գերագոյն խակին, որ խիստ վտանգաւոր ու
տագնապալի կէտերու մէջ իւր խնամքն ու ողորմու-
թիւնը ցոյց կուտար մեզի. անոր զօրութեանը կը պար-
տաւորիմք անշուշտ սուրբ անօթներուն, զգեստանե-
րուն և ուրիշ կահ կարասեաց ազատութիւնը. թէպէս
և անոնցմէ ալ մաս մը աւար գնացին սխալմամբ, սա-
կայն ոչ այնչափ հարկաւորներէն : Փախչելու կէտին
կարծես թէ ուխտ ըրած էին իրենց բարբարոսութեա-
նը մէկ նշանը հոն ձգելու. ըստ որում այն կէտին մեր
բնակարանին կից գտնուած խոտեղէն ու փայտեղէն
խրձթածէւ տանը կրակ տուեր էին, որոնց միտքը ան-
շուշտ մեր բնակարանն ալ բռնկընել էր, որպէս զի
թշնամին գայ ու մոխրոյ վըայ գանէ մեզի, և մեր գոյ-
քերէն բան մը անոր ձեռքը չանցնի : Իայց Նստուած
գարձեալ ինայեց մեզի, որու օգնութեամբ մեր ցա-
ւը մոռնալով շուտ մը վազեցինք ու մեծ դժուարու-
թեամբ կրակը եղած տեղը մարեցինք :

Նոյն գիշերը լեռը մարդ չմնաց բաց ի մեզմէ ու
բանտարկեալներէ, որոնք մեր բնակարանին ներքնա-
յարկին մէջ շղթայակապ կը կենային : Նոնք երբ տե-
սան որ առանց պահապանի մնացին, եկան մեր քովը
ու սկսան թախանձել որ շղթանին քակենք : Սարդա-
սիրակսն զգացմունքնիս մեզի կը թելադրէր անոնց խըն-
դիրքը անմիջապէս կատարելու, բայց մեր փորձառու-
թիւնը և այն ազգին հաւատարմութեանը վըայ խաբ-
ւելնիս, կասկած ու երկիւղ կուտար մեզի որ չըլլայ թէ
զանոնք արձակելնէս յետոյ մեր մնացեալ գոյքերն ալ
իրենք խլեն : Նոնք անդադար կ'աղաչէին. «Նստուած
մեզի մահուանէ ազատեց, կ'ըսէին, և դուք շղթաներ-

(1) Իսահակ սրբազանը Հաղէշտանէն յաջողութեամբ եւ գառնալուն՝
Ամեն . Սրբազան Պատրիարքին հաճութեամբ միտք ունէր անկէ Հնդ-
կատուն անցնելու, այս պատճառաւ նոյն երկրին վերաբերեալ հարկաւոր
թղթերը հեռը կը գամուէին :

նէս արատել չէք ուզեր : 7 Թէ այս բանտարկեալն էրուն ողիկ ողիկ գալով աղաչէնին, և թէ հետեւեալ օրը թշնամին լեռը թափուած ատեն մեր գլուխը ինչ փորձանքներ գալիքը մտածելով, երբեմն սրտերնիս թունդ եխելով, երբեմն զերար միտթարելով, վերջապէս նոր հոգի և նոր զօրութիւն մը վրանիս գալով, ամեն կաւ կած ու երկիւղ փարատելով և Լյստուծոյ օրհնեալ կամացը յանձնելով զմեզ, որոշեցինք որ անոնց շղթաները քակենք նախ հաւատարմութեան վրայ սաստիկ երդում առնելով : Իննտարկեալք եօթը հոգի էին, զորոնք խիստ մեծ դժուարութեամբ քակելնուս պէս յարձակեցան լերանը իշխանին և անոր տեղապահին և այլոց տուները թալանելու . բաւական բան գտան հոն, զոր դուրս թափելով և իրենց կանանց կռնակը բեռնելով, կը տանին զանոնք ու ապահով տեղուանք ծառերու տակ կը պահեն, որպէս զի լեռը խաղաղացած ժամանակը առնուն իրենց գիւղը տանին :

Յետ այնորիկ շղթաները ձեռքերնին բռնած լուսնալու մօտ ելան գացին Կովազիին բանակը, ներկայացան անոր, և իրենց սովըլլալը անոր իմացուցին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

Թըբոս—Կովազի մեր պահպանութեանը համար մարդ կը խրկէ լեռը ինքն ալ կուգայ հոն. տեսակցութիւննիս : Իսահակ Սրբազանին ի ցոյց բազմութեան զգետտաւորութիւնը : Իրեն կը յանձնուինք և հոգածու պահպան մը կը կարգէ մեր վրայ : Բանակին հետ Պոզա և Չոնկ կը հանինք : Թըբոս—Կովազիի ներկայանալով յուսահատութիւննիս անոր կը յայտնեմ : Մեր պահպանին չարութիւնը : Մեր կրօնին քննութիւնը, և ընդունած պատիւն ու պարգեւը : Չարոզա կը հասնինք, և մեծ իշխանը Պելեսայու վրայ կը յարձակի : Վակշեմ—Կովազիի հետ կը զարնուի ու կը մեռնի : Հոյո—Մարեամ ազատարար : Վակշեմ—Կովազիին նամակ գրել ու անոր անձնատուրը ըլլալնիս :

Ըստը—ԱՄՊԱՅԻ լերան պահակներուն պահպանութիւնը ժառանգական ըլլալուն, անոր պահպանները չէին փախած իշխանին հետ . ուստի նոյն գիշերը արեւ

ւելեան պահակի պահապան Աշքա-Տրորքը, որ առ-
գաւ Գրմանդէ, Թրրսո-Ալովաղի քով երթալով և ա-
նոր երկրին և լերան տիրելը շնորհաւորելով կը հրաւե-
րէ որ ելնէ գայ հոն ու իրեն սեփհականէ : Այն առ-
թիւ կը պատմէ անոր նաեւ մեր հոն բըլալը և մեր գըր-
խուն եկած դէպքերը : Այս ալ լուր կուտայ արեւմը
տեան պահակին մօտ բանակող իր իշխանին, որ առա-
ւօտուն լեռը կողոպտելու ու թալանելու պիտի գար,
և կը պատուիրէ անոր որ մեր բնակարանին գգուշանայ,
չթողու մէկուն որ վնաս մը հասցընեն, այլ իրեն բաժին
պահէ . վասն զի մեզի նման ճերմակ օտարականաց գոյ-
քըն ու ստացուածքները իրաւամբ մեծ իշխանին կամ
թագաւորին կը վերաբերի : Աստի առաւօտուն կա-
նուխ պահապան զինուոր մը կուգայ մեր դուռը կը
պահպանէ, և մեծ իշխանին կողմէ ալ բարեւ բերելով
կը սրտապնդէ մեզի որ չը վախնանք : Ասոր վրայ յիրաւի
սիրտ առինք, և մահուան կասկածանքէ ապահով ե-
ղանք : Վիչ մը ետքը իու մը մը զօրք ելան լեռը գո-
ռում գոչումով մը, ու յարձակեցան տուներուն վրայ,
և ինչ որ գտան յափշտակեցին . բայց մեր քովը մէկը չը
համարձակեցաւ մօտենալ :

Առաւօտուն Թրրսո-Ալովաղին իւր բանակը, որ եր-
կու լերանը մէջ տեղը դրած էր, վերցընելով անկէ ե-
կաւ Ասար-Ամպայի արեւելեան կողմի լերան վրայ դը-
րաւ, ուր առաջին յարձակման ժամանակ դրած էր, և
հոն դադարեցաւ : Յետոյ 500 ի չափ հրացանաւոր և
տիգաւոր զօրք հետն առած ներս մտաւ, որուն առջե-
ւէն փողերը կը հնչեցընէին : Անոր գալը մեզի իմաց
տալերնուն պէս փութացինք քանի մը քայլ յառաջ դէպ
ի իրեն՝ ձեռքերնիս խաչ բռնած . նա ալ մեր տեսու-
թեան կուգար : Օջրքերը յանկարծ երկու կարգի բաժ-
նուեցան և մէջ տեղը երեւցաւ մեծ իշխանը : Պարթե-
ւական հասակ մի ունէր, և դէմքը Վողիաթի . մինչև
ծունկուրները բայց, տակէն շապիկ ու բաճկոն մը ու-
նէր, որոնք կերածով մը ծածկուած էին . իւր հագուու-
տը հասարակ մարդոց հագածէն տարբեր չէր, գլուխը

բայց և իւրաձձ , և երկու ուսէն կախուած էին հրազէնքներ , և մէջքին երկու կողմերը մէկ մէկ զոյգ ատրճաւ նազիներ խոթած :

Երբ իրարու քիչ մը մօտեցանք՝ բարեւեցինք զինքրու նա մեզի տեսնելուն ուշի ուշով կը դիտէր ու կը ժրպատէր , որովհետեւ մեր հագուստով ու կերպարանքով մարդ տեսած չէր . և անշուշտ հետաքրքրական տեսաբան մի էինք անոր և բոլոր իւր զօրացը աչքին . գլուխ նիս սեւ չուխայէ թագածեւ գտակներ և սեւ չուխայէ վերարկուներ հագած էինք : Իսահակ սրբազանին վիզէն պնակէ և ի՞նչ վիզէս խաչ մը կախուած էր :

Իսաչը ձեռքերնիս աւելի մօտեցանք իրեն որ համբուրել տանք ըստ սովորութեան արեւելեան եկեղեցւոյ : « Համբուրելու ժամանակը չէ . » ըսաւ ու ետ քաշւեցաւ : Որովհետեւ իրենց սովորութիւնն է կարգաւորի մը մինչեւ որ կրօնքը ու դաւանութիւնը չքննեն չիմանան , ոչ աջը , ոչ ձեռքի խաչը կը համբուրեն , և ոչ անոր օրհնութիւնը կ'ընդունին : (Յետ այնորիկ պատմեցինք իրեն զվեզ կողոպտելին ու անխնամ թողուլ փախչելին : « Ի՞նչ չկայ , միամիտ կեցիք , ըսաւ , Լստուծով ամեն կողոպուտները ետ կուգան . ո՞ր պիտի փախչին անոնք , երկրին չորս կողմը պաշարած եմ : » Լսողէս ըսելով հեռացաւ մեր քովէն ու բացօթեայ տեղ մը նստաւ , ու երկու հոգի խրկեց մեր բնակարանը որ մնացած ինչ որ ունէինք աչքէ անցրնեն ու իրեն իմացրնեն : Ետքը ինքն անձամբ եկաւ և դուրսը բարձր տեղ մը նստաւ . իւր իշխաններն ալ մօտը շարուեցան , նոյնպէս բոլոր զօրքերը հոն հաւաքուելով , հրամայեց որ կարգաւ ինչ որ ունինք դուրս հանենք . և այն բազմութեան առջեւ բոլոր սնտուկներուն և ծրարներուն մէջ եղածները բացինք որ տեսնեն : Եպիսկոպոսական զգեստները երբ որ տեսան ու իմացան ինչ ըլլալը , զարմացած կը դիտէին անոնց ոսկէթել բանուածներուն ու ձեւերուն վրայ , ու կ'ըսէին թէ՛ մեր Լպունա—Սելամի առաջնորդը չունէր այսպէս հագուստներ : Իրեն գրեցին Գեր . Իսահակ սրբազանէն որ զանոնք հագնի :

Վերու թեան վիճակը որու մէջ կը գըտնուէինք, կը պարտաւորէր մեզի մեր տէրերուն կամայր հնազանդելու ուստի ելաւ հագաւ զանոնք ու թագը գլուխը դրաւ, որպէս թէ սրբազան Խորհուրդը կատարելու կը պատրաստուէր, ու կանգնեցաւ բազմութեան մէջ տեղը, եւ առանցքի վրայ կանգնած արձանի նման կը դառնար արջորս կողմէն տեսնեն զինքը և իրենց հետաքրքրութիւնը լեցնեն: Այս բանս որքան որ մենք անպատուութիւն կը համարէինք մեր եկեղեցւոյն և նուիրական պատմութեաններուն, սակայն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ անոնց մտաք վրայ մեր զգեստներուն հոյակապ ու փառաւոր տեսքը, զոր իրենց կենացը մէջ բնաւ երբէք տեսած ու լած չունէին. և անոնք որ գէշ մտք ու արհամարհութեամբ կը նայէին, սկսան ակնածութեամբ վարուիլ մեր հետը, և աներեւոյթ զօրութենէ մը վախցածի պէս երկիւղ մը ունեցան իրենց սրտին մէջ:

Թորոս Արվազին սկսաւ հարցուփորձ ընել մեր ինչ պատճառաւ այն երկիրը գալերնուս և ՚սար—Ամպա մտնելնուս վրայ. և երբ իրեն պատմեցինք, հարցուց թէ՝ «Ի՞տ դառնալ կ'ուզէք, թէ իմ հետս գալ:» Անք արդէն գիտէինք որ անոնց այսպէս բարեմտութեամբ ըրած առաջարկութեանցը մէջ խորամանկութիւն կայ, ուստի պատասխանեցինք: «Ի՞նչ գիտէք. մենք այսօր ձերն եմք. ինչպէս որ կ'ուզէք՝ կրնաք տնօրինել մեր բարւոյն համար: Այս կ'ուզեմ որ հետս գաք, բաւ. — Հատ աղէկ,» պատասխանեցինք խոնարհութիւն ընելով:

Այս իշխանին առաջին յարձակումէն ի վեր ճըրիւղ յի տօնավաճառը խափանուած ըլլալուն, մեր վիճակը գէշացեր էր. որովհետեւ մեր կենաց պիտոյքը անկէ կը հոգայինք, և սկսած էինք այնուհետեւ մուրացկա նութեամբ ապրել. հետս պարկ մը առած կ'ընկնէի դռնէ դուռ հաց կամ պիւր և կամ ուրիշ ուտելիք կը մուրայի, և այս դիէն այն դիէն փայտի կտորուանքներ ժողվելով կրակ կը վառէինք թէ հաց եփելու և թէ անոր լուսովը նստելու համար: Այս մուրացիանութեան գործը մեր Ազգարէթցի սպասաւորները չէին

կարող ընել, բաց ինձմէ կամ ակնածելնուն և կամ վախնալնուն, ըստ որում բռնութիւն ալ երբեմն ի գործ կը գնէի, կուտային ուզածս . այսու ամենայնիւ շատ օրեր ալ անօթի մնացած եմք : Գեր . Խահակ սրբազաւ նը տանը մէջ նստած , իմ մուրացկանութեամբ ճարած կտոր մը հացին կամ ալիւրին կրսպատէր :

Այսպէս մեր քաշած նեղութիւնը և մէկ օր յառաջ ալ անօթի մնալով ուժաթափ ըլլալնիս ստիպեց մեզի որ մեր ազատութիւնը խնդրելէն աւելի , օրապահիկ հաց մը խնդրենք Թորոս-Կովազիէն : Խղճաց մեր վըայ առատասիրտ իշխանը , և փախչող իշխանաց և իրենց մարդոց մեզի ըրած գէշութիւնները լսելով ցաւեցաւ , և իր քովն երող պաշտօնատար իշխանաց մէկուն յանձնեց՝ որ ամեն կերպով հոգ տանի մեզի , և մեր բեռներն ալ գիւղացւոց ձեռօք բանակը փոխադրել տալու հրաման ըրաւ , և Մար-Ամգայի վըայ իշխան մը կարգելով, ինքը քաշուեցաւ գնաց բանակատեղին :

Սեզի հոգատար կարգուող իշխանն ալ իր մէկ պաշտօնեային յանձնեց դարձեալ՝ որ միշտ մեր քովը կենայ , Թէ հոգ տանի և Թէ հսկէ մեր վըայ . և տուաւ մեզի այժ մը և քիչ մը ալիւր :

Հետեւեալ օրը սնտուկները , որոնց ծանրութիւնը բաւականին Թեթեւցած էին , և ուրիշ ինչ որ ունէինք՝ վերուցին գիւղացիք տարին , և մեզի համար ալ երկու ջորի բերին Կովազիին կողմէն իբր պատիւ , որպէս զի ոտքով չը քայենք : Յունվարի վերջին օրն էր երբ ելանք մեկնեցանք Մար-Ամգայէն , ու բանակատեղին հասնելով խրձօթի՝ ձեւով տան մը մէջ իջանք , ուր առ ման մը պատուական մեղը խրկեց մեզի մեծ իշխանը : Երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ բանակը մեծ յաղթանակաւ , քանի մը հազար տաւար հետը տանելով : Օրը երեք կամ չորս ժամ հազիւ կը քայէինք , երբեմն սար ի վեր ելնելով և երբեմն ձորն ի վար իջնելով : Ամեն երեկոյն բեռները հաշուով մեզի կը յանձնէին , և առաւօտուն դարձեալ հաշուով մենք ալ գիւղացւոց կը յանձնէինք , ըստ որում բեռնակիրները ճամբանուն վըայ հանդիպած

գիւղերու ժողովուրդներն էին, և իրենց շալակն ա, աւած այնպէս կը տանէին, ըստ որում սովորութիւն չու նին գրաստներու վրայ բեռցընել: Այդ Պօղա երկիրք հասանք, ուրկէ պիտի երթայինք Չարսոգա քաղաքը, առաւօտուն բեռները մեր պահապանին յանձնելու ժամանակնիս դարձաւ ըսաւ. « Ա՛նժ իշխանը ձեր բոլոր ընչիցը տիրեց ու իրեն սեփականեց: Ա՛սան զի, կրկնեց նա, մեր սովորութիւնն այսպէս է, տիրապետեալ երկրին բոլոր մարգիկը իշխանին գերի և անոնց ստուցուածքներն ալ իրեն սեփական կ'ըլլան: Բայց թէ որ ինքը ուզէ՝ տիրելէն ետքը կրնայ զանոնք իրենց տէրերուն շնորհել. ձեր ինչքերն ալ մինչեւ հիմայ թոյլ տուած էր, բայց այսօր օւղեց անոնց տիրել: Ա՛րեմն հանեցէք անոնց մէջէն ձեր սաղմոսն ու աղօթագրքերը, ու քովերնիդ պահեցէք: » Այս յայտարարութիւնը, որու վրայ կասկած չունէինք ի պաշտօնէ զլալուն, մեր սիրտը տէգի նման խոցեց, և մեր երակներուն մէջի արիւնը պաղեցուց: Առանց ժամանակ անցընելու բացինք սնտուկները որ աղօթագրքերնիս հաննէք, և առանց հետ մէկտեղ ծածկաբար կենաց Փայտին տմանն ալ առինք պահեցինք. և այն օրը առանց համրելու բոլոր բեռներնիս յանձնեցինք և այն հոգէն թեթեւցանք. բայց եկեղեցական զգեստներուն և անօթնեւրուն վրայ կը ցաւէինք, գիտնալով անոնց սրբապիղծ ձեռքերու մատնուիլը. յետոյ ըսինք մենք մի զի. « Թող զանոնք ալ իր տէրը սուրբ (Յակովբ (գլխագիրը) հոգայ. մինչեւ հիմայ մենք պահեցինք, այսուհետեւ կարգը իրենն է: » Այս յանձնարարութիւնը բաւական մխիթարութիւն և սրտի անդորրութիւն տուաւ մեզի և ինկանք ճամբայ լռիկ մնջիկ: Արեկոյեան դէմ ծառի մը տակ իջեցուցին մեզի, և այն դիշեր հոն անցուցինք առանց աչուրնիս քուն մտնելու, վասն զի սաստիկ քաւ միէն ի զատ անձրեւ ալ եկաւ. և մեր ոչ ներքեւնիս փռուած մը կայ և ոչ վրանիս վերարկու մը, և չէինք սովորած այն կողմերու մարդոց վայրենի կենաց:

Առաւօտուն իմ սրտիս յուսահատութիւնն ու վե՛ջ

տերը Սրբազան Հօր յայտնեցի . « Թէ որ , ըսի , քանի մը գիշեր ալ այսպէս անցընելու ըլլամ , չը պիտի կարենամ դիմանալ , և չարաչար պիտի ըլլայ իմ մահս : » Այս թէպէտեւ կը խրախուսէր և կը յորդորէր զիս սիրով տանելու ամեն նեղութեանց , բայց վերջապէս հաճութիւն տուաւ որ մեծ իշխանին քով երթամ և մեր վիշակը անոր յայտնեմ : Սեր պահապանէն ծածուկ ելայ գնացի մեծ իշխանին վրանին քով , և կերպով մի իմաց տըւի իրեն իմ գալս և իրեն հետ խօսելու փափաքս . ուստի ներս մտնելով և իրեն ներկայանալով իսկոյն իր թուրը ձեռքս առի և վզիս վրայ դնելով ըսի Ամարացոց լեզուով . « Ալ ալ է որ զիս այսօր քու թրովդ այսպէս ըս պաննես , քան թէ մերկ թողուս ցուրտ եղանակներուն՝ որուն չեմ սովորած , և աստանդական թափառելով չարաչար հիւանդութեամբ մեռնիմ : » Օարմացաւ իշխանը ու հարցուց թէ քիչ եղաւ քեզ , յայտնէ՛ քիչ է պատճառը քու ցաւոյդ : — Տէր իմ , կրկնեցի սիրտ ի թունդ , մենք մեր ծնած օրէն ի վեր լաթերով մեծցած և անկողիններու մէջ պառկելու սորված եմք , այսպէս քարերու ու հողերու վրայ մերկ և առանց ծածկութի չեմք սովորած . վասն որոյ կը խնդրեմ , կամ սպաննէ զիս այսօր և կամ մեր հարկաւոր ագանելիքները մեզի տուր որ պատսպարուիմք ցուրտին դէմ : — Այս ձեր ստացուածոցը տիրած չեմ , ըսաւ . մանաւանդ կարգաւորի մը ինչքը երբեք չեմ ընդունած : Այս խօսած եմ ձեզի յանձնած իշխանիս , թէ ասկէ անդին մեր գըւնալիք ճանապարհին վրայ շատ գիւղեր չկան՝ որ ձեր գոյքերը գիւղացւոց բեռքընել տամ . և մեր երթալիք Չոնկ լեռն ալ դժուար է սնտուկներ և ծանր բեռներ հանել . ուստի լաւ համարեցի որ ձեր ծանրութիւնները շիտակ Չարտոգա տանին , ուր տեղ պիտի երթամ ես ալ ձմեռը՝ ձեզի հետ հոն անցընելու . ահա այս է իմ հրամայածս , և ոչ թէ տիրած եմ անոնց , զորոնք եթէ ուզէի՝ Մար-Աժուպի մէջ կրնայի բոլորն ալ գրաւելու : » Այս ըսելով հրամայեց ու մեզի պէտք եղած քանի մը դիւրատար բաներն ետ դարձընել տուաւ :

Տասներկու օրէն հազիւ կրցանք Ուրրա երկրին մէջ Չոնի լսուած տեղը հասնիլ, ուր զօրաց համար մանր խուղեր շինուած կային, և անոնց մէկուն մէջ մեզի հրամցուցին, որուն դռնէն ներս գլուխնիս մինչեւ գետին խոնարհելով, և կամ թէ ըսեմ՝ սողալով մը մտանք ու մէկէն նստանք, որովհետեւ կայնելու տեղ չէր. և հոն չորս հոգի սրտսպարուեցանք՝ Նազարէթցի սպառաւորաց հետ, առանց կարենալու ոտուքնիս երկրն ցրնել:

Ինչպէս վերը ըսինք, մեծ իշխանը ուրիշ պաշտօնատար իշխանի մը յանձնեց մեզի: Այս անձը չար ու անգութ մէկն էր, չէր թողուր բնաւ որ մեծ իշխանին քովն երթամ և մեր ցաւերը անոր իմացընեմ, և ոչ ինքը հաց կամ ալիւր կը խրկէր. մինչեւ երեկոյ ծով կենալէն ետքը՝ երեկոյեան հացն ալ կը խնայէին մեզմէ, այն հացը զոր առջև բերան չէինք կրնար ու կը գաննէինք բերաննիս դնելու, բաց հիմայ կարօտ էինք. և ոչ ալ դրամ ունէինք քովերնիս որ ծածուկ հաց կամ ալիւր գնէինք, և կամ իրեն ընծայ տալով⁽¹⁾ սիրտը քաղցրացնէինք մեզի դէմ: Աւ թէ որ իր քովը երթալով ուտելու բան մըն ալ խնդրէինք, նա առ երեսոս ցաւակցութիւն ցուցնելով իր սպասաւորացը կը հրամայէր որ հաց տան մեզ շուտով, սպասաւորք անոր լեզուէն աւել յիտքը կը հասկընային, և զանց կ'ընէին մեր խոնդիւրքը կատարելու: Բայց փորձն ու հարկը մեզի վարպետ լրաւ. իմացանք որ այս մարդոց քով անուշխօսիլ, քաղաքավարութիւն բանեցընել ամենեւին օգուտ չընէր, որովհետեւ մարդկային զգացմունք չունենալով ընկերական սիրոյ համար ոչ հաց և ոչ կաթիլ մի ջուր մարդու կուտան. ուստի սկսայ այնուհետեւ խիստ լեզու մը բանեցընել, պօռալ ու կանչել, որով կրնայի քանի մը աւուր ուտելիք ճարել: Այնուհետեւ ոչ ամօթ մնաց մեր երեսը և ոչ երկիւղ մեր սրտին մէջ, և այնպէս կը վարուէի հետերնին, որպէս թէ մեր գերիներն եղած ըլլային, և մեր քովը եկող ամենուն ալ

(1) Որովհետեւ բոլոր ինչքերնիս Չարտոգա խրկուած էին:

ուրիշ բան չէինք ըսեր, եթէ ոչ իրենց անգթութիւնն
 և անողորմածութիւնը երեսնին տալով հաց կը պա-
 հանջէինք: Ասոնցմէ մէկը օր մը դարձաւ ըսաւ մեզի.
 «Մենք ձեր խեղճութիւնը կը ճանչնամք ու կը զգամք,
 բայց մինչեւ որ ձեր հայնանօր (կրօնքը) շիմացուի, ա-
 մենեւին ոչ հաց և ոչ ուրիշ հարկաւոր պէտքերնիդ կը
 հոգանք:»

Թ՛րրսօ—Այովազին երբեմն երբեմն գաղտուկ գիտնա-
 կաններ կը խրկէր քովերնիս, որոնք մեր եկեղեցւոյն և
 կրօնին վրայօք տեղեկուիներ ստանալով կ'երթային իրեն
 կը հալորդէին. և երբ այս գիտնական մարդիկը կ'իմա-
 նային Հայ և ուղղափառ ըլլալնիս, ուրախանալով մեր
 խաչը կը համբուրէին և օրհնութիւննիս կ'ընդունէին,
 և իրենց մեծ իշխանին ալ կը պատուիրէին որ լաւ աչօք
 նայի մեզ: Հապէշստանի մէջ գրոց ու պատմութեանց
 տեղեակ մարդիկ խիստ քիչ ըլլալով, ընդհանրապէս բո-
 լոր հասարակութիւնը թանձր ու շօշափելի տգիտու-
 թեան խաւարի մէջ կը գտնուին. ոմանք Թուրք կը հա-
 մարէին մեզի, ոմանք Պոսանկ և այլք Մնկիլիզ, և քիչ
 մասն ալ Խալտի կը կարծէին. իսկ երբ որ մեր կրօնքը և
 ուղղափառ Հայ ըլլալնիս գիտնականաց ձեռք ստու-
 գուեցաւ, կամաց կամաց սկսան կարգաւորի պատիւ
 տալ մեզ: Թ՛րրսօ—Այովազի տիրած երկրին մէջ մերձակայ
 տեղուանքը որքան միաբանական⁽¹⁾ կրօնաւորաց խում-
 բեր որ կան, կարգաւ կուգային երբեմն հարիւր, երբեմն
 ալ աւելի անձինք, և բաց տեղ մը ժողովելով կրօնական
 նիւթերու վրայ խօսելով հետերնին իրենց լեզուով և
 մեր եկեղեցւոյն վրայ տեղեկութիւններ տալով և մեր
 ուղղափառութեան վրայ համոզուելով Սրբազան Հօրը
 ձեռքի խաչին ներքեւը կը խոնարհէին և օրհնութիւն
 կը խնդրէին: Այս կրօնական ժողովները և կրօնաւո-
 րաց խումբ խումբ գալ և քննութիւն ընելը տասն օր
 տեւեց. յետ այնորիկ մեծ իշխանը անձամբ գալով խո-
 նարհեցաւ Սրբազան Հօրը առջեւ, որու ձեռքն էր

(1) Կուսակրօն կրօնաւորաց խումբեր կը գտնուին տեղ տեղ, որոնք
 իրենց մէջ շրջապատած գետնի մը խրճիթներու մէջ կը բնակին:

կենաց սուրբ Փայտը, և անոր օրհնութիւնը ուզեց . և ներողութիւն եւս կը խնդրէր մեզմէ մինչեւ այն օրը մեզի չը ճանչնալուն և արժանաւոր կերպիւ չը վարուելուն համար . այն օրէն զինի յաճախ կուգար մեր տեսութեան և օրհնութիւն ընդունելու :

Անոր այս տեսութեանց մէջ և ամեն անգամ առիթ պատահելուն մեր միտքը անոր կը յայտնէինք թէ՛ անկարելի է մեզի այս երկիրներուն մէջ մնալ, որովհետեւ Խպտի եպիսկոպոսին ձեռքի առաջնորդական իշխանութիւնն առնելու եկած չենք, կ'ըսէինք, այլ միայն թէ՛ ոգորոսի քով խնդրոյ մը համար եկած եմք . և ան ալ չը յաջողեցաւ ձախորդ պատճառաւ մը, որուն և ոչ երեսը տեսնելու արժանի եղանք . թէ որ դուք բարեհաճիք, կրնաք մեզի անոր քով խրկելու : « Այդ ձեր բոլոր ըսածն ալ մեր ականջը չը մտներ, պատասխանեց մեծ իշխանը . մենք մեր Խպտի առաջնորդէն զգուած եմք . անոր կրօնքն ալ այսօրուան օրս այլայլած է . և շատ սուղի կը նստի մեզի անոր առաջնորդութիւնը : Աստուած այսօր ձրի եպիսկոպոս մը պարգեւեր է, կարելի է որ ձեռքէ հանենք և իր երկիրը դարձնենք . ամենեւին այդպիսի խնդիր մը չեմք ընդունիր : » Անծիշխանը կրօնաւորներէն թելադրուած չէր ուզեր թուղու մեզի, այլ իբրեւ առաջնորդ վար դնել . որովհետեւ մեր նոյն պաշտօնով հոն մնալէն կրօնաւորք ալ իրենց շահը ունէին անշուշտ :

Թւրքոս-Կովագի առջի անգամ մեր քովը տեսութեան գալուն, իրենց երկիրն պատուական բերքերէն փութացաւ մեզ ընծաներ նուի ել, որ էին՝ ճառայ մի սիսեռ, ճառայ մի բակրայ, աման մի արդար եղ, մեղըր և կորեկօղի (պօղա) : Անոր նայելով մեր գլխաւորն ալ, որուն պահպանութեանը յանձնուած էինք, իւր պիտըր փոխեց, գթութեան զգացմունք մը ունեցաւ, և այժ մը, ցորինէ հաց և կանտալի (1) իւղ խրկեց,

(1) Կտաւտի հունտի նման սեւ ու փայլուն հունտ մին է, զոր խրկելով ու ձեծելով տաք ջրով լեցուն կարծիք մէջ կը դնեն, ու կարտը ծնցելով իւղը երեսը կը հանեն ու վառունձն և իւղին հոսը խիտ ձածք եւ

զոր Հապէշք ձէթի տեղ կը գործածեն : Այն օրէն ըս-
կեալ մեր ապաշխարութեան ժամանակը լրացաւ . ա-
մեն մարդ քաղցր աչքով կը նայէին մեզ, և հեռու
տեղուանքներէ լսելով մեր տեսութեանը կուգային
բազմութեամբ . շատ անգամ եկող գացողներէն հաց
ուտելու ժամանակ չէինք ունենար մինչեւ արեւը մա-
րը մտնելը :

Սեր նստած խղիկին անձկութիւնն ու անհանգրաւ
տութիւնը մեծ իշխանին հասկըցուցինք օր մը տեսու-
թեան եկած ժամանակ, և խոստացաւ իրենց երկրին
փառաւոր տներուն պէս տուն մը շինել տալ, բայց
չոր բաղդը վըայ հասնելով ամեն ինչ փոխեց : Թըրսո-
կովազի ստիպուեցաւ Պելեսսա երկրին վըայ կուռի եր-
թալ, զայն լսելով խնդրեցինք իրմէ որ Չարտոգա մեր
մտաուկներուն և բեռներուն քով խրկէ մեզի և հոն ըս-
պասեմք մինչեւ իւր գալը : Սիրով ընդունեց մեր խըն-
դիրքը և տուաւ մեզի Պալտրոսովայ մը ⁽¹⁾, որ արդէն մեզ
ճանօթ անձ մըն էր, որպէս զի մեր պիտօցքներն ու իրեն
քրած հրամանները անձամբ կատարէ և բան մը պէտք
ըլլալուն իրեն իմացընէ : Այս մարդուն անունն էր
Պաթտա—Պրու, որ հազորդ ընդունողներէն էր, որոնց
վըայ պիտի յիշենք Բ . Հատորին մէջ : Այս անձը շատ
անգամ մեր քովը ջերմեանդութեամբ կը մօտենար,
և մեզի իբր զաւակ եղած էր . իւր բարեպաշտութեա-
նը չափ չկար, բայց իւր ճշմարիտ վարքն ու բարքը յե-
տոյ պիտի ծանչնանք :

Թըրսո—կովազիէն բաժնուած օրերնիս իւր միտքը
յայտնեց մեզի՝ «Թէ որ, ըսաւ, Աստուած յաջողէ ու
Պելեսսա երկրին ալ առնեմ, յետ այնորիկ կ'ոնտէր քա-
ղաքը կը նորոգեմ, և զձեզ Չարտոգայէն հոն կը փո-
խադրեմ : » Իսել կ'սուզէր թէ Իսահակ սրբազան Հայ-
րը հոն առաջնորդ կը հաստատեմ : Հրաման խրկեց

(1) Պալտրոսովան գործակատար պաշտօնատարի նշանակութիւն ունի՝
բռնին ընդարձակ առմամբը, իրբև. փէկտ, որու ձեռք ամեն ինչ կը
պիտրուի. և նա էր գրեթէ մեր ամեն գործոց խառնուողը, և մինչ իր
մէ կոխեալ էինք :

Չարտոգայի Շէխին որ մեր գոյքերը մեզի յանձնէ, և իրեն հաւաքուած տուրքերէն երկու ամսուան ուտելիք տայ : Ընկէ ի զատ ինքն ալ քանի մը ճառայ մեղը և ցարեան և քանի մ' ալ թալէռ շնորհեց . նոյնպէս իւր քոյրը՝ Թագատի երկրին իշխանուհին , որ իւր առանձին վաշտովը եղջօրը բանակին մէջ կը գտնուէր , նա ալ մեզը և խահուէ գնելու համար քանի մը թալէռ պարգեւեց , և իրենց՝ որոշած երկիրներէն ալ չորս աման մեղը ընդունելու շնորհք ընելով՝ ճամբայ դրաւ մեզի պատուով : Վեց աւուր մէջ հասանք Չարտոգա , օրը երկու կամ երեք ժամ քարելով , գիւղէ գիւղ , թէպէտ և մէկ աւուր ճանապարհ է Չոնգէն . հոն եկեղեցւոյն մօտ տեղ մը վրանի տակ նստանք մինչեւ որ մեզի համար ուրիշ բնակարան մը չինուի :

Իսկ մեծ իշխանը Չոնգէն մեկնելով կ'իջնայ Լնպա ճարայի վրայէն Պելեսաս , որ բոլորովին ձոր և խորդուբորդ երկիր մըն է ապք և փշալից . կը զարնուի նոյն երկրին տիրող Տէճաճ Անինէ իշխանին հետ , երկու կողմէն ալ վիրաւորեալներ ու մեռնողներ կ'ըլլան . կը փախչի իշխանը , և Թըրսօ—Կովազի կը տիրէ Պելեսասայու :

Իշխանը փախչելով Լասոսայու ⁽¹⁾ երկիրը Վակչըմ—Կովազի պատամբ իշխանին քով շուռնջ կ'առնու , և կը յորդորէ զանիկայ որ Թըրսօ—Կովազի վրայ պատերազմի ելնէ : Եւ որովհետեւ Վակչըմ—Կովազի առաջները քանի մը անգամ լուր խրկած էր անոր սիրով , որ չըլլայ թէ Պելեսասն զարնէ , որ քնձի յանձնուած՝ և ի մըս է կ'ըսէր , ուստի անոր տիրելը իմանալուն պէս՝ շուտով պատերազմի կ'ելնէ , և Պելեսասայի վարի կողմէն գալով Կոնտէր քաղաքին մօտ բանակը կը դնէ : Թըրսօ—Կովազի ալ վերի կողմէն կամաց կամաց իր բանակը բալեցընելով անոր դիմացը կուգայ . և երեքի կը բաժնէ իւր բոլոր զօրքը , աջն ու ձախ թեւերը մէկ մէկ իւր խանաց կուտայ , և միջին գընգին ինքն անձամբ կը հըրամայէ : Նախ կըսկսին բանակցիլ երկու կողմէն՝ որ սիւ

(1) Լասոսայու երկիրը Պելեսասի հիւսիսարեւելէ կ'ընկնայ , և քեփկեղի անուն մեծ կեղեղատով սահմանները կ'որոշուին :

րով վերջացրնեն պատերազմը : Վ՛ակչըմ—Արվազին կը պահանջէ Սրբին , Պելեսաս և Լրնտէր երկիրները . «Թէ որ սիրով տաս , կ'ըսէ Թըրսօ—Արվազին , պատերազմ չունիմ , ապա թէ ոչ՝ բազդին կը թողում , կամ ինծի կուտայ կամ քեզի : Գուն Գողա—Սկրրա երկրին մէջ անարգ տահմէ յառաջ եկած մէկն ես , և ինչպէս կը համարձակիս ասանկ երկիրներու տիրել : Եւ իշխանագուն եմ և իմ տոհմն յայտնի է . երկիր ժառանգել ինձ կը պատկանի . ուստի կը յորդարեմ գրեզ որ խաղաղութեամբ ետ քաշուիս և երթաս քու Գօլլա—Սկրրա երկիրդ ձորուփոս տեղուանքը մանես : — Եւ քամբարտաւան խորհուրդներդ մտքէ հանէ , կը պատասխանէ Թըրսօ—Արվազին . ես երկիր չունիմ սիրով քեզ յանձնելու երբէք , ով ճնունդդ Վեցի վատ երկրին , հոգի անմարմին , անսիրտ և վտիտ : » Վ՛ակչըմ—Արվազին արդարեւ նիհար ու ցամքած անձ մըն էր , տեսնողը ամենեւեկին քաջութիւն մը չէր յուսար անկէ :

Թըրսօ—Արվազի , որ Վաջատամն կը նշանակէ , և ինչպէս վերը պատմեցինք , հոկայածեւ և հաստամարմին քաջ մըն էր , որու նմանը խիստ քիչ կը գտնուի այն երկիրները , նախ Թէոդորոսի քով զօրապետ էր , որ տեսելով անոր քաջութիւնը և քանի մը անգամ պատերազմներէ յաղթութեամբ ետ դառնալը , սիրտը չքաշէր և կ'ուզէր հնարքով մը փձացրնել զինքը : Եւ ալ զգալով Չարտոգոյի կողմերը կը փախչի Գօլլա—Սկրրա ըսուած , որոնք ընդարձակ ձորուփոս և անկոխ տեղուանք են . հոն է իր հայրենիքը : Եւ կրկսի ասպատակութեամբ և գողութեամբ ասորիչ հոն . քիչ քիչ մերձակայ տեղերուն և գիւղերուն կը տիրէ , և վեց տարուան մէջ բաւական կ'ընդարձակէ իւր տիրած երկիրները : Եւ յայէս է սովորաբար ասպատակ իշխաններուն զօրանալը . նախ գողութեամբ և ասպատակութեամբ հիմն կը դնեն իրենց իշխանութեանը , և յետոյ գողութիւնը օրինաց գէմ է բռնելով նոյն յանցանքին մէջ գտած մարդիկը կրտսերներն : Եւ յայէս սկիզբն առած է նաեւ Թէոդորոսի իշխանութիւնը :

Ըստրմէ ետքը կ'ապստամբի նաեւ Վակչըմ-Լյովազին, որ Վակչըմի քաջը կը նշանակէ : Վակչըմը | աստույի ընդարձակ և խիստ վայրենի երկրին մէջ կ'ընկնայ . հոս ծնած է անոր հայրը և նախահայրերը, և նոյն երկրին շէխապետներն ըլլալնուն՝ բոլոր իրենց ցեղը երկրին անուանովը կոչուած են . ինչպէս են նաեւ իր ազգակիցները որ կենդանի են, Վակչըմ-Թէֆարի, Վակչըմ-Պրու, որ կը նշանակեն Վակչըմի Գեղեցիկը, Վակչըմի Ըրծաթը, Իւր հայրը ապստամբութեամբ տիրած է | աստույի, զոր Թէոդորոս հնարքով մը բռնելով ձեռքերը և տքերը կտրելէն ետքը կը կտխտ, և այնպէս չարաչար կը մեռնի : Եւրջն օրէն իւր որդին Վակչըմ-Լյովազին միտքը կը դնէ պատեհ գտնելուն ապստամբիչ և հայրենի երկիրներուն տիրել, և քիչ քիչ բոլոր | աստան իւր իշխանութեան տակ կ'անցընէ :

Ինչ ատեն անդղիական բանակը դէպ ի Վակտելյա Թէոդորոսին վրայ կը յառաջանար, Վակչըմ-Լյովազին ժամանակ գտաւ աներկիւղ Թորթո-Լյովազիի վրայ քալելու և իր բաղդը փորձելու : Ինչպէս ըսինք՝ անձամբ նիհար և ձուզած մարդ մըն էր, բայց մտօք զօրաւոր հնարագէտ և սքանով արի . զօրքերը իւր երկրացիներն են, խիստ քաջ, ճարպիկ ու պատերազմասէր . Թէպէտ Թուով սակաւ, սյլ զօրութեամբ քան զԹշնամիները գերազանցելով, ամենեւին անոնց շատութենէ չը վախնար, և կ'ենէ Թորթո-Լյովազիի դէմ ճակատելու : «Տեսնենք, կ'ըսէ, հիմայ պատերազմի դաշտին վրայ յայտնի կ'ըլլայ նիհարն ու հակայն . » կ'ըսէ ու կրնեաւ ի ձիուն վրայ : Թորթո-Լյովազի ընտիր ձիեր չունենալով, կը պարտաւորի ոտքով անոր դէմ քայլելու : (19 մարտ .) Պատերազմը կ'ըսկսի . առաջի բերան Թորթո-Լյովազիի աջակողմեան քունդը Թշնամեաց բանակին մէկ Թեւը խորտակելով ցիրուցան կ'ընէ և կրսկի կողք պստի ետեւէ ընկնի : Ըրջն միջոցին Վակչըմ-Լյովազիի հեծած ձին կը վերաւորի կ'ընկնի հրացանի գնտակով մը . ասոր վրայ զօրքերուն երկիւղը կը տիրէ և միտքերին կը գնեն փախչելու : Բայց իրենց քով եղած

երկրթէ պզտիկ թնդանօթը քանի մը անգամ օդին մէջ
 գոռացընելով, ըստ որում գործածութիւնը գիտցող
 չկար մէջերնին, և թըրսօ-լովազի ղօքբերը անոր ձայ-
 նէն սարսափելով, աջ ու ձախ թեւերը և Սըմին ու
 Սիրայի գիւղացի պատերազմականները կը թողուն կը
 փախչին՝ ըսելով Վակչըմ-լովազին. « Լ՛հա քեզ կը
 թողումք որ ուտես երկրին հացը : » Լ՛սիկայ իրենց մէջ
 զրուցուածքի կերպ մըն է, որովհետեւ երկրին տիրե-
 լովը անոր հացն ալ արդիւնքն ալ իրը պիտի ըլլայ : Լը-
 մնաց թըրսօ-լովազի իր թշնամւոյն դէմ միջին գնդու-
 վը որուն ինքը կը հրամայէր, և բոլորն ալ իւր երկրին
 մարդիկն էին : Լ՛այց երբ աչքը վեր վերցըրնելով կը
 տեսնէ դասալիք ու փախստական զօրքերը, սրտին իու-
 թէն հառաչանք մը հանելով կ'ըսէ. « Լ՛թէ Լ՛ստուած
 ինձի տուաւ յաղթութիւնը, գիտեմ ինչ պիտի ընեմ՝
 ձեզի : » ըսաւ ու մտաւ կռուոյն ամենէն սաստկացած
 տեղը. հարուստ հարուածի վըայ կուտայ. ձեռքի
 հաստաբուն նիզակովը արեան գետեր կը բանայ թըրչ-
 նամեաց բանակին մէջ. որուն դէմ կը տկարանայ պահ
 մը Վակչըմ-լովազին, և կը մտնէ կը պատսպարի թմբ-
 կահարաց գնդին մէջ, և անկէ կըսկսի զօրքերը իրա-
 խուսել : Լըկու կողմէն ալ նիզակներուն իրարու զար-
 նելու ձայնը և հրացաններու գոռումն ու դնոսակնե-
 բուն շաչիւնը երթալով կը սաստկանան, մահացու վէր-
 քեր կը բացուին : Լ՛յն միջոցին թըրսօ-լովազի հար-
 ուած մը կ'ընդունի ձախ բազկին վըայ և կուրծքին աջ
 կողմին ալ գնտակ մը կը հանդիպի, զորոնք բանի տեղ
 չը դնելով չէր դադարեր դեռ կռուելէն. բայց երբ
 գնտակ մ' ալ սրտին կուգայ կը զարնէ, ալ չը գիմանար,
 ձեռքերը կը թուլան, գէնքերը վար կ'ընկնին և ինքը
 դիտապատ գետինը կը փռուի և կը վշէ հոգին քաջու-
 թեամբ : Վակչըմ-լովազին տեսնելով անոր ընկնիլը
 կը մօտենայ քովը ու կ'ըսէ. « Լ՛ղբայր, սիլ արդեօք յաղ-
 թեց, հսկայն թէ նիհար : » Զոգեվարը որուն դեռ
 վերջին շունչը վրան էր, պատասխան կուտայ. « Զոգ-
 չէ. երկուքս ալ յաղթեցինք : »

Այբ գորաց գլուխը կամ իշխանը մեռնելու ըլլայ ,
 պատերազմը կը դադրի , և յաղթեալ կողմը կամ կը փախ-
 չին և կամ յաղթող բանակին կապուտ կողոպուտ կ'ըլլանսո
 Թրքոս-Ալովազի մահուան լուրը երբ կը տարածուի ,
 Չարտոգայի մօտ լեռնաբերդին մէջ շղթայուած բան-
 տարկեալները երկաթնին կոտորելով , լեռը գտնուած
 վառօղները , զէնքերը և ուրիշ ինչ որ կը գտնեն՝ յա-
 փշտակելով կը փախչին : Թայայօ և Թագատի երկրին
 ժառանգ եղող Հայլօ—) արեամ իշխանն ալ որ հոն
 բանտարկուած էր , ան ալ արձակուելով կը փութայ իր
 երկիրը և ապստամբութեան դրօշակը կը բանայ . ասի-
 կայ մեզմէ կէս աւուր ճանապարհ հեռի էր : Այբ լե-
 տեցինք (24 մարտ) մենք ալ մեր իշխանին մահը՝ շուա-
 րեցա՛ք մնացինք , և նոր ապստամբաց ձայներն ալ ա-
 ւելի թունդ կը հանէին մեր սրտերը . որովհետեւ մեր
 չորս սնտուկները և մնացեալ գոյքերնիս դեռ ձեռք
 չէինք բերած , և ուր ըլլային ալ չէինք գիտեր : Թէ որ
 նոր ապստամբ Հայլօ—) արեամը գայ մեզի առնու տա-
 նի , գոյքերնիս՝ որ հարկաւ գիւղացւոց քովն էր , Վակ-
 շում-Ալովազիին ձեռքը պիտի անցնին , և պիտի կորսը-
 ւին անպատճառ : Աստի փութացինք Վակշում-Ալովա-
 զիին նամակ մը գրելով հասկըցնել և անոր անձնատուր
 ըլլալ քան թէ աննշան ապստամբի մը ձեռքը ընկնալ :
 Շատ աշխատեցանք և չը գտանք գիր գրող մը բազմա-
 թիւ կարգաւորաց և ժողովրդոց մէջէն : Եւ քիչ շատ
 Հապեշերէն տառերը ճանչնալուս՝ մէկուն հեգել կու-
 տայի գրուելիք տառերը և ես կը նշանակէի գրելթէ
 մ'քենայաբար , բայց կարողացայ իմացնել անով մեր
 ուլ և ուր ըլլալնիս . միանգամայն և մեր Պալտըրավային
 իսարգախութիւնները և սիրտը ճանչցած ըլլալով և վախ-
 նալով որ չարութիւն մը չհասցընէ մեզի , անոր համար
 ալ շնորհակալութիւն յայտնեցինք , և խնդրեցինք որ
 դարձեալ մեր քովը թողու զինքը նոյն պաշտօնով , և
 նամակը խրկեցինք մեր սպասաւոր Ապարեթցի Ալիա-
 սին հետ :

Թրքոս-Ալովազի տիկինը երբ Չոնկէն Չարտոգա

եկա իւր տունը, անձամբ քովն երթալով ըօինք. «Ձեր իշխան էրկանը հոգւոյն և անոր սիրոյն համար ըլլայ մեր բեռներն ուր որ են, մեզի շնորհելնիդ կը խնդրենք. նա իր կենդանութեանը ժամանակ հրամանս ըրած էր որ մեզի դարձնեն զանոնք : Դ իջբ լսեց տիկինը բարկալցաւ իր սպասաւորներուն, և ինչ որ քովէրնին կար մեր գոյքերէն՝ հանեցին տուին մեզի : Վանի մը կտոր բան լալ մեր քովն եղած եկեղեցւոյն քահանային տուած էին որ մեզի յանձնէ . նա առջի բերան կ'ուրանար, բայց յետոյ ստիպուելով հանեց տուաւ և իր գողութեամբը խայտառակուեցաւ : Ասոնք իրենց ժողովրդոց քով տուրբ համարուած են :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Վակչբ—Կովազի բանակին մէջ պատուով ընդունուելին : Փոխաւորաբար բանարկութիւնը : Վակչբին հետ ըրած խօսակցութիւնն ին. տուած ընծանին : Թէոդորոսի մահուան համբաւը : Վակչբի ուրախութիւնը : Տարբար—Բիտանը—Մերթի գիւղը բնակելնիս : Վակչբին Անդաճարա երթալն ու զօրանալը : Կոճախի Ուկայի—Տեսան իշխանը : Վակչբ թագաւոր կը հրատարակէ զինքը : Նաբիէր զօրապետէն կանկածիլն, ու Թեկրիի իշխանին անկէ վարձատրիլը : Պարթաւ—Պարս մեր Պարսկաստանի վարքը : անկէ քարհստուելնիս : և նոր թագաւորին գիմաց գատի մանելնիս : Պակչո ըսուած երգման ձեւը : Պարսկաստանի դատարարութիւնը : Պէլեսայու մէջ Թեքլէմ—Անթ գիւղը բնակելնիս :

Վ ԱԿՇԸՄ—ԿՈՎ ԱԶԻՆ մեր խրկած նամակը կարդալով և իմանալով մեր սով և ինչ պատճառի այն երկիրնէրը եկած ըլլալնիս, անմիջապէս լուր կը խրկէ իւր փոքր եղբորը Վակչբմ—Պրուի, որ իւր զօրքերովը Չարտոգայի ձտտ երթալով և զմեզ առնելով իւր քովը տանի : Վակչբմ—Պրու զօրք խրկելով տանել տուաւ մեզի : Սնոր աի 30, 1868, սուրբ Օստիկի խթման օրը ճամբայ ելանք. հետեւեալ օրը Օստիկը Պիզալա գիւղին մէջ կատարեցինք, և Սեպեղցի օր հասանք Վակչբմ—Պրուի

քով, որ մեծ սիրով ընդունեց մեզի վրանի մը ներքեւ հանգիստ առնելով: Աւաւօտուն ուրիշ աւելի ուժեղ ջորիներ բերել տուաւ, որպէս զի մէկ աւուր մէջ իւր եղբօրը մեծ իշխանին քով հասցընէ, որ Արրոսի մէջ բանակած էր:

Յատուկ վրան մը պատրաստել տուած էր մեզ հաւմար Ալակըմ-Արվազի, թէպէտ շիտակ իրեն չներկայացանք, սակայն իւր հրամանին համեմատ պատուեցին մեզի անոր բանակը հասնելուս: Արկու եզ, հինգ աւան կերակուր, երկու կուժ մեղրագինի, երէք կուժ կորեկօղի և հարիւր հատ հաց մեզի պարգեւ բերին: Աթէ իբրեւ ճշմարիտ քրիստոնեայ՝ եկեղեցականները պատուելու համար էր, և կամ նահապետական սովորութեամբ լոկ հիւրասիրութիւն կամ մարդասիրութիւն էր ըրածնին, արդարեւ գովութեան և վարձատրութեան արժանի գործ մին էր. բայց մենք ստոյգ գիտէինք որ մեր սնտուկներուն վրայ մեծ ակնկալութիւններ ունենայէն էր, զորոնք երբ իմացաւ այլոց ձեռքն սնցած ըլլայնին, անմիջապէս հրաման ըրաւ գիւղացուոց, որ շուտով ուր որ են՝ գաննեն իրեն բերեն: Եւ մանակ չանցաւ՝ սնտուկներն իրեն դիմացը բերուեցան. կանչեց մեզի ալ որ բանանք և մէջի պարունակութիւնները իրեն ցուցընենք: Յետոյ դարձաւ գէպ ի իւր մեծամեծներուն ու լաւ. «Արդարեւ ստոնք երեւելի մարդիկ են, պէտք ենք պատուել զիրենք:» Ատքը մեզի դառնալով հարցուց թէ՛ ո՞ւր պիտի մնան այս սրն ստուկները: «Իւր գիտէք, տէր, պատասխանեցինք. ձեր հրամանացը ներքեւ են:» Աւ հրամայեց որ մեր քով տանինք: Այն օրը սնտուկները բանալնուս բաւական ընծաներ տուինք իրեն. բայց թէ ոգորոսին հաւմար յատկացեալ քանի մը կոտոր պատուական ընծաները և իշխանական հոյակապ գուլագանը և փոքրիկ սուկի խաչը (1) տեսնելուն շատ սիրահարեցաւ Ալակըմ-Արվազի, և աչքը անոնց վրայ մնաց: Գարձայ լախիկ

(1) Ականակուռ մեծ խաչը որուն մէջ զետեղուած կար կենաց փայտն մաս մը, յախտակուած էր Աստղ-Անդա լեռը:

րեն . «Տէր իմ , ասոնք մեր Վիզապատիազը (Պատրիարքը) թէնդորոտին համար խրկած է . բայց ճշմարիտ թագաւորը այսօր ով ըլլալը յայտնի չէ . » Գէրմեռանդու թեամբ լեցուելով իւր սիրաբ՝ ձեռքս սեղմելով երկու անգամ ծածկաբար համբուրեց սուրբ Խաչը . վասն զի իրեն հոգեւոր տեսուչը հոն ներկայ ըլլալուն՝ չէր ուզեր անոր կասկածանքի և խօսելու տեղիք տալ : Արով հետեւ այս մարդը կը յորդորէր զինքը որ իբրեւ եպիսկոպոս չճանչնայ զՎեր . Իսահակ սրբազանը , և անոր խաչին օրհնութիւնը չընդունի , այլ կ'ուզէր որ լ'չ պունա Այրամի տեղ ուրիշ Խաչի եպիսկոպոս մը բերել տայ , սակայն Վահչըմ Արովազի 10,000 թալէռ խրք կելու կարողութիւն չունէր Խաչուոց կաթողիկոսին և անորմէ առաջնորդ խնդրելու . Հօգեւոր տեսուչը ուրիշ մը թելադրուելով խրատ կուտայ մեծ իշխանին , բտելով . «Ի՞նչ որ ասոնք ետ ճամբելու ըլլանք , չեն թուր որ եպիսկոպոս գայ հոս , ուստի վար դիր ասոնք մինչեւ որ մարդ խրկես Եգիպտոս և սիրով եպիսկոպոս մը բերել տաս՝ այս դաշինքով որ սովորական ստաւ կը չպահանջեն մեզմէ . ապա թէ ոչ՝ կ'իմացնես կաթողիկոսին որ հոս Հայ եպիսկոպոս մը ունինք ձրի , և այն մեզի առաջնորդ կը հաստատենք : Ասոր վրայ վըւ տահ եմ ես՝ որ այս անգամ առանց մէկ պահանջմունքի եպիսկոպոս մը կը խրկէ : Յետ այնորիկ կ'ուզես կը խրք կես ասոնք իրենց երկիրը , և կամ կ'ուզես վար կը դնես : » Այս խրատները ի գործ կը դրուին : Բայց թէկ ըի իշխանը խրկած մարդիկը բռնելով կ'արգիլէր ըստ որում անոր երկրէն կ'անցնէին . և կ'ըսէ թէ՛ « Ինձ կը վերաբերի եպիսկոպոս առաջնորդ մը բերել տալը ըստ հին օրինաց և սովորութեան , »

Վահչըմ Արովազի մեծ իշխանին բանակը հասնելուն հետեւեալ առաւօտուն իւր կողմէն մէկը գալով , զոր մեզի իբր Պալտրքավայ ցոյց տուած էր , ըսաւ . «Տէրս կը բարեւէ ձեզի . երեկ ձեր գալու ժամանակը կ'ուզէր Կաթողիկոս (զինուորական թմբուկներով) զձեզ իւր բանակը ընդունել . բայց քնացած ըլլալով չկարաց, ու ստի

ներումն կը խնդրէ : Դ՛յս տեսակ կեզձ քաղաքականութեանց խիստ վարպետ են Հապէշք : Յետոյ կը հրաւիրէ զմեզ իւր տիրոջը քով տեսութեան երթալու : Ներս. մտած ատեննիս ոտքի կը կանգնի կը բարեւէ . իւր աջգին նստած էր հոգեւոր Տեսուչին, որ մեր տուած ողջոյնը խաժու դէմքով ընդունեց , և բաւական կրօնաւորներ կային իւր քովը , որոնց ամենուն աչքը մեզ կը նայէին : Հարցուց մեզի մեծ իշխանը կրկին անգամ մեր այն երկիրը գալնուս պատճառը , և մենք պատմելով՝ սա ալ աւելցուցինք ու ըսինք . « Եւսմանակ ժամանակ թէ՛ Կաս-Վլիին և թէ՛ Թէկրիի Ռապիէ իշխանին օրով մեր սրբազան Պատրիարքին գաութիւններ և մարդիկներ գալով առաջնորդ խնդրած են , բայց աւնոնց խնդիրքը զանց առնուած են թէ՛ ճանապարհին վտանգներուն և թէ՛ այս երկրիս միշտ խռովութեան և պատերազմի մէջ ըլլալուն պատճառաւ : Եւսման թէ՛ ողորոս թագաւորն ալ ասկէ 15 տարի առաջ և երկրորդ անգամ՝ 3 տարի առաջ առաջնորդ եպիսկոպոս մը խնդրեց մեր սրբազան Պատրիարքէն , բայց նա պառտասխանեց թէ՛ Հապէշու երկրին առաջնորդական իրաւաբանութիւնը խպտուոց կաթողիկոսին կը վերաբերի . մենք չենք ուզեր անոր այս իրաւունքը յափշտակել . անիկայ խեղճ է , թող անոր հատուցանեն 10.000 թալէո իրաւունքը և առաջնորդ մը խնդրեն՝ եթէ Եւսունա-Սելամին մեռած է : »

Սէր այս կերպ խօսելուն վրայ՝ Տեսչին երեսին վրայ քաղցր ժպիտ մը երեւեցաւ . բայց և այնպէս իրենց սովորութեան համեմատ կը պարտաւորին մեր կրօնը քննել իմանալ , թէպէտ և ուրիշներէն արդէն լսած էին : Սէ՛ծ իշխանը աւելի քաղաքակարութիւն ցոյց տալով կ'ըսէ անոնց . « Եւս կարգաւորները Եստուծոյ հրամանաւ եկած են հոս թագաւորին քով երթալու . հիմայ մեր հիւրերն են . ինչ հարկ կայ հաւատաքննութեան . մանաւանդ ասոնց կրօնը ամենուս յսլանի է օր Եւսպէս խօսելով նա՛ չէր ուզեր իւր սիրտը և իւր գաղտնի խորհուրդը Տեսչին յայտնել , որու վրայ ամեն .

քրն ալ լուեցին , առանց կրօնի վրայ խօսք բանալու . և քարձանք պատուով մեր տեղը :

Այն իշխանին քով առջի անգամ մտնելնուս և սրն տակները իր ներկայութեան բացուած ժամանակ թէ պէտեւ քիչ շատ ընծաներ մատուցած էինք , երեք օրէն ետքը քանի մը տրիշ արժանաւոր ընծաներ եւս նուիրեցինք , որ էին՝ պատուական գլորոց մի Արուսու ղէմայ շէնք . պարսկական երկու ընտիր օթոց , կերպու սեղէններ և կնուեղէններ . նաեւ թուղթ , կարմիր կնքամով , ապրտակէի , զանազան գունով ուլուներ , արնք խիստ ընդունելի են իրենց քով : Ասոնք շնորհա կարութեամբ ընդունած ատեն պատասխանեցի . « Տէր , իմ ծերունազարդ Արբազան շայրս հոգետեսութեամբ թիրքօ—Ալովազիի վախձանը իմանալով , չուզեց անոր և ոչ մէկ ընծայ մը շնորհել . բայց ձեր Տէրութեանն աւելի մեծնալը և թագաւորութեան պատուոյ բարձրա նալը գուշակելով կը շնորհէ ատնք . և կը խնդրէ որ գերոգոյն իշխանութեան հասնելու ժամանակնիդ չը մոտ նայ մեզի : — Այս ոչ թէ միայն չը պիտի մոռնամ զձեզ , ըսաւ , այլ և կը փափաքիմ որ ձեզի նկատմամբ իմ տնեցած բարի խորհուրդներս կատարեմ . շնորհակալ եմ ձեր այս փառաւոր նուէրներէն : » Իւր եղբայրը Ալակ չքմ—Պրուն ալ և տրիշ քանի մը անձինքներ եւս իրենց աստիճանին համեմատ ընծայիւք պատուեցինք , և հա մարէ թէ անտուկները գատարկացան . և կամ թէ իրենց աներեսութեամբը գատարկացուցին , վասն զի շատերը գալով բան կը խնդրէին , և վերջի եկողներուն ստիպուեցանք պարսպ անտուկները ցոյց տալ :

Այրիլ 6 ին յանկարծ թէոգորոսին անձնասպանութեան լուրը հասաւ Ալակչքմ—Ալովազիին , որ հրաման ըրաւ իւր զօրաց Երախութեան հանդէսներ ընելու , ըսելով թէ՛ Աստուած ազատեց մեզի անոր հոյ ըս պառնալիքներէն : Այրիլին բոլոր եկեղեցականները թրուակներ զարնելով ու խաղալով խումք խումք իշխանին մօտ կուգային իրենց խնդակցութիւնը յայտնելու : Այս ալ Վեր . Իսահակ սրբազանի կողմէն ներկայացայ և մեր

խնդակցութիւնը յայտնեցէն զկնի ըսի իրեն. « Կը յիշէք, Տէր, քանի մը որ յառաջ մեր Արքազան Հօր կողմէն քսած քանի մը խօսքերս. ահաւասիկ այսօր կատարուեցան անոնք. և ես հիմա իմ Արքազան Հօրս կողմանէ ձեր առջեւը կը խոնարհիմ արքայական պատիւ տալով ձեզ. որ ըսի ու խոնարհեցայ, կեցցէ նոր թագաւորը կանչելով: Այս խօսքերուս վըսց ուրախութեամբ լեցուած՝ հրպանան ըրաւ ապաստարաց որ իսկֆե» (ընտիր) օթոցը իմ ներքեւս գտեն. նստայ վրան, և քիչ մը տեսութենէ ետեւ ըմպելիքներ մեծարելով մեկնեցայ քովէն:

Կովզզի իշխանը հոգեւոր տեսուչէն գաղտուկ իւր մայրը մեր քովը խրկեց, որ առաւարուն կանուխ եկաւ բզուզ մը արդար իւզ հետը ընծայ բերելով. և Արքազան Հօր օրհնութիւնն առաւ, և յատկապէս խնդրեց որ իւր մէկ հատիկ որդւոյն անփորձութեանն ու զօրաւորութեանը համար միշտ իւր ազօթքին մէջ յիշելով Աստուծոյ օգնականութիւնը խնդրէ: Վակչըմ-Պարուի մայրը զատ ըլլալուն համար, միակ որդի կանուանէր Վակչըմ-Արով սղիկ մայրը:

Քանի մը որ ետքը մեծ իշխանը իւր քովը կանչեց մեզի ու ըրաւ ներում խնդրելով. « Այս պարտաւորած եմ միշտ թափառական ջրջելու այս դիս այն դին ապտամբաց վըսց. ու սոք իմ քանակիս հետ ձեր բեր ներովը զձեզ պարտոցընեպք թէ ձեզի և թէ ինծի ծաւոր է և անհանգստութիւն: Այս երկրիս մէջ Տօքբաւ-Քիրասնը-Վերէթ եկեղեցւոյն մօտ տուն մը պատրաստել տուած եմ ձեզի համար, և հրամայած եմ այն կողմի գիւղացւոց՝ որ երկու ամսուան համար պաշտօն տան ձեզի. 10 շն (1) ընդեղէն (չակէ), 100 աղ. 3 կուժ կարմիր պղպեղ, 7 կուժ սոխ, մէկ եզ. 1 բզուղ արդար իւզ և 2 բզուղ մեզր:» Ենոր պս շնորհքներուն վըսց ոտքի կանգնելով շնորհակալ եզանք ու ըսինք. « Ձեր

(1) Տասը շարս արմտիքը մէկ շն է. տասը շնը հազար հօխայեն աւելի կուգայ: Այս շափերը բոլոր շափէնու երկրին մէջ մի և նոյն շնն. ամեն մէկ երկիր իրեն համար որոշեալ շափ ունի: Նոյնպէս հացերն ալ մի և նոյն շափով շնն ամեն տեղ:

հրամանները մեր գլխուն վրայ . բայց լաւ դիտէք դուք որ այս Հապէշտոանի երկիրը երբէք խաղաղութեան երես չէ տեսած , մանաւանդ այս միջոցներուս մէջ . ուստի երբոր դուք մեզմէ հեռանալու ընթաց , մեր վիճակն փնչպէս կ'ըլլայ . չքս կողմերնիս միշտ վտանգները պակաս չըլլալէն դատ , քանի մը ամիսէն ձմեռն ալ վրայ պիտի գայ հասնի , և մեր դժուարութիւնները պիտի աւելնան . ուստի կը խնդրեմք որ սիրով բարեհաճիք հրաման ապ մեր երկիրը դառնալու , ապա թէ ոչ՝ ձեզմէ բաժնուելիք չունինք երբէք , ուր որ երթաք՝ մենք ալ կուգանք . այս երկիրներն քառանց կառավարող իշխանի մը միջոց երկիր դադի է : « Այս երկու ամիսը հոս կեցէք , ըսաւ մեզի , յետոյ ժողովքով պիտի խորհինք . կամ հոս մեր քով կը մնաք , և կամ ձեր երկիրը կը դառնաք . հիմակուհիմայ կատարեալ խօսք չեմ կրնար տալ ձեզի : » Այս խօսքերս սրբան որ մենք կը հասկընայինք , թարգմանող մին ալ ունէինք հետերնիս Յովհաննէս աւնուն ծերունի Վարդի մը Յամթեցի , որ 16 տարիէն ի վեր հոն է և խեղճութեամբ և մերկութեամբ կ'ապրի : (Յետոյ հրաժարական ողջոյն տալով բաժնուեցանք իշխանին քովէն , և մեր առջի Պալարրաւայի առաջնորդութեամբ Տարքա-Վիտանը-Վերէթ եկեղեցւոյն գիւղին մօտ մեզի համար պարտաստուած տունը եկանք :

Հետեւեալ օրը Վակչըմ-Կրվազի ալ չուեց գնաց անկէց դէպ ի Վնգաձորա երկիրը , և ձամբայ ելնելու ժամանակը բարեւ խրկեց մեզի ըսելով . « Հող թող չունեն . երկու ամսէն ետքը տեղ կը պատրաստեմ և զիրենք քովս բերել կուտամ , և իմ աջակից Վակչըմ-Պառ եղբայրս կը թողում այս կողմերը (Վրդայի մօտ Սըսան-Տնկեա (ղլմբարայի քար) երկիրը , որ արեւմը տեսն հարաւ պին կողմը թեքիէզի և Վոլա-Վրդա երկիրներուն նոր գլուխ վերջընող օպատամբները սիրով հնազանդեցրնէ :

Վակչըմ-Կրվազին Վնգաձորա եղած տունը թէ ուղղութեն փախչող զօրքերը և զօրապետները կուգան իրեն բանակին մէջ կը զինուորին . նոյնպէս և Վակաւ-

լա ընդ հազար հազիկն աւելի բանասիրականքն շուտերը կուգան իրեն կը հնազանդին, և Վսկչըմ-Արփուզի զօրութիւնն երթալով կ'աւերայ:

Կրճամի իշխան Սեկարի-Տեստան, որ հարն իշխանութեանը յաջորդելով ապրտամբաց երեւէն նեղութիւններ կը քաշէր, Վսկչըմ-Արփուզին զօրանալը լուծով ընծաներ խրկեց և շնորհաւորեց անոր ախրապետութիւնը: Նա ալ ուրախանալով խոստացաւ իւր ազնիկը տալ անոր ու իրեն փեսայացընել: Այս ուրախութիւն լուրը առնելուն Սեկարի-Տեստան, իմացուց բոլոր իր երկրի ապստամբներուն ու յորդորեց զիրենք որ սիրով գան հնազանդին իրեն: Ասոր վրայ օճանք կուգան կը հպատակին, և չեկողները բռնութեամբ կը հպատակեցընէ, և իւր եղբայրը որ հարձէ մը ծնած էր, կը բռնէ իր քովը կը շղթայէ:

Վսկչըմ-Արփուզին բնութեամբ գոռոզ և խիսա խորամանկ ըլլալով, այս անակնկալ յաջողութիւններն երբ կը տեսնէ, միտքը բերելով մեր նախագուշակութիւնները, զինքը թագաւոր հրատարակել կուտայ առանց օժուովի, և իր երկիրներուն մէջ պատերազմական նպարիկները հնչեցընել կուտայ բոլոր տօնախաձառ եղած տեղուանքը. և մէկ սովիտէ ետքը իւր անունն ալ փոխելով թէքլէ-Այրկիս (Վէորգ) կը կոչէ զինքը, և կը ծանուցանէ մուսնեաթիկի ձեռք, որ այսուհետեւ ով որ կ'ապագի անունը տայ՝ պատժոյ կը հանդիպի: Անկէ ետքը կըսկոխ հասարակութիւնը գործի մը մէջ հարկ եղած ժամանակ թէքլէ-Այրկիս թագաւորին անուանը երդուըննայ:

Երբ Ռէտոգոսս փտանգը նշմարելով լաւ համարեց քաջութեամբ իւր ձեռքովն իր կեանքը զրաւել քան թէ Անգղիացոց ձեռքն ընկնիլ, Սքր-Սրապէրդ Նարիկ եր բնդհանուր հրամանատարը բանակին՝ ետ դառնալու ատենը լուր կը խրկէ թէքլէ-Այրկիսին, ինչպէս որ պատմեցին մեզի, որ փութով իւր քոզը գայ և ի նշան իւր շնորհակալութեանը վարձատրութիւն ընդունի: Վասն զի՝ Նարիկը | տատայի երկրէն անցած ատեն Վսկչ

չում-Արտազին իշխան մը անոր առաջնորդ տուած էր մինչեւ (Մակտելացի թեռք (Մուգան) հետը երթալու : Այս օրինակ ծառայութիւն մըն ալ Տէճազմաջ Քասան ըրաւ Անգղիական բանակին : Թէքէ-Արփիս ուզեց ընդունել անոր հրաւէրը , և կը յուսար որ Նաբիէրի միտքը զինքը Թէնոդորոսին տեղ թագաւորեցնելէ . բայց յետոյ իւր գլխաւոր մարդոցը տուած մեկնութիւններէն կատկածելով , որոնք կ'ըսէին թէ Անգղիոյ բանակին հըրամանատարը վարպետութեամբ զքեզ ձեռք ձգելով միտքը Տէճազմաջ իշխանին յանձնելէ և զանկիկայ թաւաւորեցնել , վախցաւ ու չգնաց անոր քով , և հետեւապէս զրկուեցաւ վարձատրութենէ : Իսկ Տէճազմաջ Քասան Անգղիական տէրութեան վեհանձնութեանէն բնաւ չկատկածելով ընդունեց Նաբիէրի հրաւէրը , և վարձատրուեցաւ իւր մատուցած ծառայութեանը փոխարէն :

Ինչպէս վերը երես 89 քն մէջ խոստացանք մեր Պալէտորավային վարուցը վրայ խօսել , և հոս կարգը գալուն կը փութանք կատարել մեր խոստմունքը , ըստ որում անոր մեզի մատուցած ծառայութեան հետ աւելցուածիւն ունին նշանաւոր դէպքեր որ մեզի պատահեցան : Թրքա-Արտազին , ինչպէս իւր տեղը պատմած ենք , Քասար-Մուգայէն հանելով (Կրրայի Չոնկ ըսուած տեղը իր հետը տարաւ մեզի . հոն Թէնոդորոսի քովէն փախչող Պլաթտա-Պրու անունով քրիստոնեայ Հապէշմը սկսաւ մեր քովը յաճախել : Ասոր արհեստը հիւսնութիւն էր , կամ ըսաւ եւս՝ փայտ տաշող , ուստի Թրքա-Արտազին ալ Չարտոգայի մէջ եկեղեցի մը շինել տալ ուզերով , այս մարդը անոր շինութեանը վերակացու կը կարգէ : Անք , որովհետեւ ճշմարիտ քրիստոնէի ու բարեպաշտ մարդու մի կարօտ մնացեր էինք , տեսնելով այս մարդուն ջերմեւանդ հաւատքն ու պարզութիւնը , կը դարմանայինք թէ ինչպէս եղեր է որ Հապէշտանով մէջ այսպէս քրիստոնեայ մը գտնուեր է : Աղօթագիրքերը միշտ հետը կը պարտեցնէր . վերը խաչ մը կ'ախած և ձեռքը համբիջ մը կը դարձնէր միշտ , խօսքերը քաղցր

ու դրաւիչ, և կրօնի վրայ քիչ շատ տեղեկութիւն ունէր, և հոգեւոր խօսակցութիւններ ըրած ատեննիս այնպէս ճիտը խոնարհած մտիկ կ'ընէր և կը զմայէր, և փարեղով մը մեր ձեռու ընէրը կը համբուրէր ու կրտէր։ «Պուրբ Հարբ իմ, դուք ուր որ երթաք՝ ձեզմէն չպիտի զատուիմ, թէ Երուսաղէմ մեկնելու քլայք, և թէ այս երկիրը մնաք, վասն զի դուք կենաց խօսքեր ունիք, որով իմ հոգիս կը կերակրէք։» Ի՞նչերը մեր քով պառկելու ատեն երկար կ'աղօթէր, իսկին օր ծումապահութիւն կ'ընէր, առաւօտները կանուխ եկեղեցի կ'երթար. ամեն շաբաթ կը հանդիպուէր Երթեր մեզի թէ՛ իրենց երկրի մարդոց շատը գող, ատախառ և գէշ են, բազմակիս են և քրիստոնէի պարտքերը չեն ճանչար։ «Մենեւէն չեմ սիրեր դանուք, կ'ըսէր, վասն զի հաղորդուող եմ, աստ չեմ սիրեր, մարդու գէշութիւն չեմ ուզեր, Կորալի⁽¹⁾ կին ունիմ։ Եւ երբ իշխածութեան վրայ էի և երկրի տէր, իմ հատը թանկէս աղքատաց, եկեղեցեաց և քահանայից բաժին կը հանէի. զրկողութիւն և յափշտակութիւն ինչ է՝ չեմ գիտեր. ոչ այս խօսքերը միշտ կը կրկնէր մեզի, և երբեմն յիշեցընել կուտար մեզ սուրբ Եւեոտարանի փայտեղցին։ Իւր արտաքին շարժմունքներն ալ խօսքերուն կը համապատասխանէին, որոնց առջեւ բերան խարուելով Եստուծոյ սրբտին համեմատ մարդ մը, ճշմարիտ Եստուծոյ մը կը կարծէինք զինքը։

Թրքոս-Երուսղի երբ Չարսագա խրիկելու եղաւ մեզի, այս մարդը տուաւ Պարորրաւա և գարծակատար՝ որ մեր վրայ և բարբ ընչիցը հսկէ և հոգ տանի ամեն կողմէն. և մենք, որովհետեւ արդէն կը ճանաչէինք զինքը, շատ գոհ ու շնորհակալ եղանք մեզ իշխանին՝ որ ասանկ ջերմեռանդ ու քրիստոնէաց անձ մը յարկացուց մեզի հոգատար։ Իսկ Պլաթմա-Պուս երբ այս պաշտօնը ստացաւ, քիչ քիչ գիտաւ իւր աս ջի փառքը փոխել։ Թրքոս-Երուսղի մահու անէն ետեւ ոչ եւ չիս իբրեւ սպասաւոր կամ հոգատար, այլ իբրեւ տէր

(1) Կորալի կը կուգին անուք որ կը հաղորդուին քրիստոնէական խօսքերը։

սխալ հետերնիս վարուիլ, այն աստիճան որ չէ թէ միայն իբրեւ փարիսեցի մը, այլ իբրեւ գող, ստաբոս և յափշտակիչ, և բարբ իր պարծենցած առաքինութեանը հակառակ՝ մոլի անձ մը սխալք նկատել զինքը: Բայց որովհետեւ անիշխանութեան միջոցին էր, ստիպուեցանք համբերել՝ ձայն չհանել, թէ՛ արեւ և խիստ կը տառապէինք և շատ գիշեր արթուն կը հսկէինք իրմէ ժենանուս: Եւ Աստուծոյ այցելութեանը կրակասէինք: Այս միջոցին էր որ ամեն գիշն ապստամբութեան ձայներ կը լսէինք. գլուխը հինգ տարը հոգի ունեցողը իշխան կ'ըլլար. ամեն տեսակ գէշութիւններ և յափշտակութիւններ հասարակ եղան. զօրաւորը տկարին ընչցը կը տիրէր, մահ և սպանութիւն պակաս չէր: Մեր կորապէն և սուրբ կարծուած Փարսորազան ժամանակը բարեպատեհ համարելով մեր երեք ջորիները իրեն գրաւեց, յառաջուց ասոնք իմն էին ըսելով. մենք վախերճուս ձայն չէինք կրնար հանել: Ըստ ատեն չանցաւ մոռնորոհներու միջոցաւ՝ Կալչում-Կոլազիի տիրապետութեան լուրը տարածուելով՝ իտովութիւնները դադրեցան, մենք ալ եկանք այս նոր իշխանին մօտ, բայց առանց գանգատ մը ընելու. անոր մեր Փարսորազ վայն և քովերնէս վոնտելու, որպէս զի չըլլայ թէ մեր վրայ զանազան զրպարտութիւններ կուտելով մեր անունը աղարտէ, ինչպէս սովոր են այն երկրին ծառաները ընելու երբ տէրերնուն քովէն կը վոնտուին, այլ կ'ուզէինք որ սիրով քովերնէս հեռացնենք, բայց չեղաւ:

Տըքթա-Վիտանը-Մերթ թեկեղեցւոյն գիւղը բնակած ատեննիս, մեծ իշխանին մեզի շնորհած արմտիքներուն և ուրիշ պարշեաներուն կէսէն՝ աւելին ինքը կ'առնու: Եւ զմենք դրամով ծախելով՝ դրամը գիւղացւոց կաշառք կուտայ որ հարկ եղած ժամանակ իւր անիրաւութեանց դէմ զինքը պաշտպանեն և բարի վկայութիւն տան: Ասոնք բարբ գիտէինք, բայց կը լռէինք, որովհետեւ մեծ իշխանը մեզմէ հեռացած էր և կարելի չէր որ անզգամին հետն ընկնէինք, կամ խօսք մը խօսէինք:

Վանի մը՝ որ առանց աղի և առանց խղի շրոօ (1) ըս-
 ուած կերակուրը ուտելով և այս օրինակ զրկողու թեան
 մը չք կրնալով համբերել, Սկրպայի գլխաւորին քով ան-
 ձամբ գաղի, և ազաչելով խնդրեցի իրմէ որ գլխալով գո-
 նէ բիչ մը ազ ապ մեղի: Ընդու նեց խնդիրքս ու յիտուն
 տրամի չափ ազ առուաւ ու ըսաւ. «Վանի մը օր առով
 բաւականացէք, և շուտով սպասաւորնիդ խրկեցէք որ
 գիւղի մը վրայ զօրք հանելով ազ բերել տամ ձեզի հա-
 մար:» Խրկեցինք (Նպպա-Վտտուս (սուրբ հայր) ա-
 նուհով Հապէշ սպասաւորնիս. բայց ճամբան դժբաղ-
 դաբար Փառորրաւան իրեն հանգիպելով և անոր ուր
 երթալն իմանալով, և բարկանալով որ իրեն վերաբերեալ
 գործը այն կը կատարէ, ըսւ մը կը ծեծէ իր արբանեակ
 ներուն օգնութեամբը և կ'ըստիպէ որ ուրիշ ճամբէ մը
 իւր երկիրը դառնայ. բայց նա անոր ոտքը համբուրե-
 լով կ'աղաչէ որ ներէ իրեն. վերջապէս Փառորրաւան
 երդուով կուտայ անոր որ մեղի բան մը չքէ. կը գառ-
 նայ սպասաւորնիս ձեռնունայն մեր քօղը: Հոն սպա-
 սաւորը ծեծած տեղերնին Փառորրաւան իւր արբան-
 եակներուն հետ կ'երգուրնան, որ նոյն գիշերը մեղի
 քայանելու համար բրած խորհուրդնին կատարեն քը-
 նացած ժամանակնիս:

(Նպպա-Վտտուս անոնց դաւաճանութեան խոր-
 հուրքը իմանալով, կուգայ՝ որ քաղքալով մը շիտակ
 իւր տեղը կը պատկի առանց բերանը բանալու: (2) Գա-
 ցինք որ անոր գլխուն բան մը պատահած է, չուղեց
 ըսել մինչեւ որ տուած երգումէն չարձակեցինք զինքը.
 անոր վրայ պատմեց մեզի կերած ծեծը և անոնց չար
 խորհուրդը. որոնք մեզի սպաննելով, և մեր քով գանդ
 ւած եկեղեցական զգեթաններն ու անօթները յարչտաւ
 տակելով թագաւոտի երկիրը իրենց մէկ արտաամբ բա-
 րեկամին քով պիտի փոխէին: (3) Եւ չուր իմանալուս
 պէս փութացինք Սկրպայի գլխաւորին քով երթալ ու-
 ամեն ինչ անոր իմացընել: Բայց Պաթաւ-Պրու, որ

(1) Շրոօ ըսածը տետի մը խիւս (լափա) է կրնիկ, սիտեւի, բաղլըի
 բիւրով եփած, որս մէջ իւզ և կորմի գլղեղ ալ կը խառնեն:

մարդը ծեծելէն ետքը դարձեր մեր քովն եկեր էր ան մեզ գառնուկի նման, չը թողուց որ ջորիները հեծնանք գլխաւորին քով երթալու այն օրը, որպէս զի գիշերը ի գործ դնեն իրենց խաղալիք մահուան դերը։ Արտասաւորաց հարկ եղաւ որ բռնութեամբ իսկն ջորիները, ուրիշց կռիւ մը ծագեցաւ երկու կողմէն, հայհոյութիւններ տեղացին, որոնց յաջորդեց ծեծը։ Երբ շուկն ու ազադակները լեցինք, դուրս վազեցինք որ մէջ մտնենք և արգիլենք. նայն կէտին սկսեր էին քարի հարուածներ տալ իրարու. գազանաբարոյ Պալտրբափան և արբանեակները լաւ առիթ գտնելով այս միջոցը, ահագին քար մը նետեցին յանկարծ։ Արբազան չօր կռնակին, որուն սաստիկութենէն ընկաւ մարեցաւ. անոր օգնութեան վազեցի առանց մտիկ ընելու իմ վրաս ալ տեղացող քարերուն, որոնք բարբաղդաբար չէին գիպեր, միայն մէկ քար մը ձախ կշտիս գալով քիչ մը ցաւուց, բայց անփնաս էր։ Արցունցինք Արբազան չայրը մեր սպասաւորաց օգնութեամբը ու ներս տարինք հարկաւոր դարմաններն ընելու։ Երկու խաղարէթցիները զրէթինդրութեան ոգւով վառուած ու զայրանալով ապերափառ Պաթտա—Պրուի վրայ, քաբերով յարձակեցան անոր և իւր մարդոց դէմ. կը բռնեն զինքը և իրենց ձեռքի արջառաջիլ խարազաններու տակ ձգելով չարաչար կը ծեծեն, և անոր վեց մարդոցը և երկու տղոցը ետեւէն ընկնելով կը հալածեն։

Իործը բաւական ծանր էր և մեր վտանգը կրնար աւելի մեծնալ, լատ որում Պալտրբափայի կողմը զօրաւոր էր. լուել ձեռք չէր տար, ուստի դիւղապետին լուր իրկեցինք, որ անմիջապէս եկաւ բռնեց մարդիկը, և գիւղի ծերունիները ժողովելով կուռոյն պատճառները պիտաւ քննել։ Իւրդացիք որ արգէն կաշառուած էին անկէ, կ'արդարացրնեն անզգամը և Արբազան չօր կրունակէն քարով զարնուիլը կ'աւրանան։ Իայց գիւղապետին մէկ սպասաւորը և ուրիշ օտար մէկը հոն գտնուելով իրենց տեսածը կը վկայեն։ Հետեւապէս Պալտրբափան և իւր մէկ գողիւթանիման սպասաւորը թեւերնէն

կը շղթայուին . և միւսները կ'արձակուին , և մեր քոզն ալ պահպան կը դրուի ըստ սովորութեան տեղւոյն :

Հետեւեալ օրը Սկրրայի գլխաւորին քով գանգաւ երթալով պատմեցի իրեն բոլոր եղածները , և ըսի թէ՝ եպիսկոպոսի մը քար նետելը ուրիշ բան չէ՝ բայց եւ թէ եկեղեցին քարկոծել . և այս յանցանքը խիստ մեծ կը համարուի թէ որ կրօնական ատենի առջեւ գատուելու ըլլայ : Ասոր վրայ հրաման ըրաւ գլխաւորը և իսկոյն բացօթեայ տեղ մը իրենց սովորութեան համեմատ երկու հարիւրի չափ մարդիկ ժողովեցան , որով հետեւ ամեն մարդ ազատ է գատաստանի մը ներկայ գտնուելու : Հոն կանչուեցաւ Պաթտա—Պրուն պատասխանատու ըլլալու , և մենք մեր կողմէն սպասաւոր նուս մէկը փոխանորդ կարգեցինք . երկու կողմն ալ զրուցել տալէն ետքը՝ գլխաւորը կ'իմանայ մեր իրաւունքը , բայց հարկ է կ'ըսէր՝ վկայ բերել եպիսկոպոսին զարնուելուն : Շուարեցանք մենք քիչ մը , բայց մէկէն սիրտ առնելով ըսի . « Տէր , այս օտար երկրին մէջ մեզ համար ո՞վ կը վկայէ . մեր ճշմարիտ վկայն Աստուած է , որ ամեն ինչ կը տեսնէ և գիտէ ասոնց քարկոծելը : » Այր դեռ խօսքը բերանս էր , յանկարծ թէ՛ ֆոտէրային մէկը , որ իրենց քով կարգացող և դպիր կը համարուին , ոտքի ելնելով ըսաւ . « Ա՛տիկ ըրէք ինձի սիրով ինչ որ պիտի խօսիմ այս ատեանիս մէջ ճշմարտութենէն թեւադրուելով : Այս այս ձերմակ մարդիկը չեմ ճանչնար , և տեսութեան համար քովերնին ալ գացած չեմ բնաւ , բայց գործին եղելութեանը սկիզբէն պատճառաւ մը հոն ներկայ գտնուելով և ծեր եպիսկոպոսին քարով զարնուելիլը աչօքս տեսնելով կը վկայեմ , որպէս զի իմ խիղճս հանգարտի . և կ'իմացընեմ այս ատեանիս մէջ որ սոյն անձն էր եպիսկոպոսին քարով զարնողը : » Տողոր ժողովը միաբերան պօռնացին . « Հանցաւոր է . » և հրաման ըրաւ գլխաւորը որ Պալտքրավայի թեւերը երկաթի զարնելով գիւղին մէջ իւր տունը բանտարկուի : Վայց որովհետեւ մեր գիւղին մէջ էր անոր բնակարանը և բոլոր գիւղացիք անոր պաշտպան և կուսակից էին , կրկին

անգամ գլխաւորին քով երթալով խնդրեցի որ մեր քու
վէն հեռացընէ դանիկայ, և մեզի ալ թագաւորին քով
խրկէ : Աւտի կանչել տալով գիւղապետը պատուիրեց
անոր որ մեզի իբրեւ Պալտրքաժա հսկէ և գալիք չա
րիքներէ պահպանէ մինչեւ թագաւորին գալը . և այն
անգգաժն ալ իւր տրնէն հանել բանակը բերել տալ
կ'ուզէր : Բայց նա « եղած տեղս եկեղեցի է (1) , հոն աւ
պաստանած եմ ես ու բտերով դէմ կը կենար : Բարկացաւ
գլխաւորը և բռնութեամբ բերել տուաւ քովը լսելով .
« Ես հրաման ըրի որ հոն բանտարկուիս , և ոչ թէ դուն
հոն փախչելով ապաստանեցար եկեղեցւոյն մէջ . ու և ան
միջապէս բանակին մէջ բանտարկել տուաւ :

Հոն բանտարկուած միջոցին խորամանկ Պլաթոս—
Պրուն հնարքներ մտածելով բարեկամները Ամպաճարա
կը խրկէ թագաւորին մեծամեծներուն քով և անոր հո
գեւոր տեսչին , սրուն մեզի չսիրելը լաւ գիտէր , և
զոնազան զրպարտութիւններ ընելով մեր վրայ՝ կը գրը
գուէ պահոնք , անոնք ալ թագաւորին կ'իմացընեն , որ ան
միջապէս զօրք հանելով Ալրոյայի գլխաւորէն կը պահան
ջէ թէ մեզի և թէ մեր ոսոխը : Այնուոր մըն ալ կու
գայ մեր գոյքերը պահպանելու , որ չըլլայ թէ մէջէն
բան մը վերցընենք : Պլաթոս—Պրուի թեւերէն շղթա
ները քակեցին , որովհետեւ ինքն եղաւ մեզի դատախազ
և սկսաւ այնուհետեւ խրոխտալ մեր վրայ :

Սայիս ամսոյ ԶԶ ին ճամբայ հանեցին մեզի խեղ
ճուրճեամբ . հետերնին առին նաեւ գիւղապետը , ու
Նրմայրլիէ , Իրհամետա , Սարեամ Ահա գիւղերը հան
գիպելով չորրորդ օրը հասանք Ամպաճարա թէքլէ—
Կրիխի (Վակըմ—Լովազիտ) բանակը . ուր ամենավառ
ու անարգ խուղ մը տուին մեզի բնակելու անպատիւ
կերպով մը , և քովերնիս մարդ չթողուցին որ գան , և
գիշերն ալ անօթի մնացինք : Բայց մեր աչքին ոչ հաց

(1) Երեւել եկեղեցիները յանցաւորաց ապաստանարան կը համար
ուին Հապէշտանի մէջ , ուր փախչող պատժե կ'աղատի . նոյնպէս է
նաեւ եկեղեցւոյն կից եղած գիւղը , որ անոր անուամբը կոչուելով եկե
ղցի կը համարի :

կ'երեւար և ոչ ուրիշ բան . մեր հացը արտասոււաց հացն էր , և մեր խմելիքը վշտաց և նեղութեանց դառն բաժակը : Բոլոր գիշերն ուրիշ բան չէինք մտածեր , բայց եթէ մեր տարաբաղդութիւնը , կրնամ ըսել թէ՛ այն Անգղիացի բանտարկեալները , որոնց ազատութեանը համար միջնորդելու եկած էինք , մեզի չափ նեղութիւն և տառապանք չէին կրած : Այս վիճակիտ մէջ մեծ մխիթարութիւն էր մեզի մեր հագեւոր պաշտօնը , զոր Բրիտանոսի եկեղեցւոյն համար յանձն առած էինք անձնուրացութեամբ . սոցալ ամենայնիւ մարդս կը պարտաւորի թէ՛ իւր անձը և թէ՛ իւր պատիւը՝ որ բարոյական կեանք ըսել է , պահպանելու համար բոլոր իւր ճիգը թափել , եթէ գիտնայ որ անոնց զոհողութեամբը եկեղեցւոյն օգուտ մը չկայ : Ասոր համար այն գիշեր , մեր ազատութեան և առաջիկայ դատաստանէն պարզերես ելնելու համար խորհրդածելէն ետեւ , վերջսպէս Աստուծոյ օրհնեալ կամացը յանձնեցինք մեզի : Իսկ մեր սոխըր գիշերն ի բուն մեծամեծաց դրոները պրտըտելով անոնց սրտերը գրաւելու միջոցներ բանեցուց :

Առաւօտուն գացինք այն վրանը ուր տեղ դատաստանական ատեանը պիտի կազմուէր . թագաւորը դեռ չէր եկած , այլ մեծամեծք հետզհետէ կուգային կը հաւաքուէին հոն , որոնք մեր սնդգամ սոխըր հետերնին խօսեցած ատեն՝ կը դառնային դէպ ի ինծի կը նա յէին : Արեք հարիւրի չափ մարդիկ եկան խոնեցան , որոնց մէջ էին նաեւ Բար—Ամպայի իշխանները որոնք կողոպտեր էին մեզի , վասն որոյ և մեր ներկայութիւնն անոնց անհաճոյ գալով ժամ մը յառաջ խայտառակութեամբ երկրէն դուրս վաճառուելուս կը փափայքէին : Ամենէն վերջն եկաւ թագաւորը , ու մեզի բարեւելէն ետքը իրեն համար յատկացած երկար դիրքով բազմոցի մը վրայ նստաւ , ու ըսաւ . « Այսոր ամեն բանէն յառաջ այս մարդոց դատը պէտք ենք տեսնել : » Աւ հրամայեց որ ամբաստանեալքն ու դատախազը աւտեան գան : Անք դատօճեալ մեր կողմէն մեր Հապէչ

սպասաւորին մէկը փոխանորդ կարգեցինք . նախ Պրաթ-
տա-Պրուի հրամայեցին որ խօսի , որ համբիշը ձեռքը
բռնած ու աղօթաւորի կերպարանքով ըսաւ բարձրա-
ձայն . « Ս'վ թագաւոր , ես կորավի (հարդդուող) եմ ,
կը խնդրեմ որ մեր այս դատաստանը ճշմարտութեամբ
և արդարութեամբ տեսնէք Աստուծոյ սիրոյն համար
և առանց աչառելու : » Այս կերպ յառաջարանելէն
զինի սկսաւ զրպարտութիւններու և ստուծիւններու
շարք մը մէջ բերել մեր թարգմանին վրայօք , և երբեմն
զիս ալ մէջ խառնելով , և սրբազան Հայրը թերեւս
իւր ծերութեանը խնայելով անմեղ կը ցուցնէր : Կ'ը-
սէր նա իւր զրպարտութեանցը մէջ թէ՛ մեր թարգմա-
նին թելադրութեամբն ու առաջնորդութեամբը բռ-
լոր մեր գոյքերը հետերնիս առած գիշերով պիտի փախ-
չէինք երթայինք թէ՛ կրիի իշխանին մօտ , որ թէքէ-Այր-
կիտի աչքին ատելի էր . և թէ ինքն արգիլել ուզելով
մեզի՝ կռուի բռնուած ու զինքը գանակած ըրած ենք ,
և գիւղացոց վրայ հասնելովը չենք կրցած փախել :
Այս ինքնահնար ամբաստանութեանց վրայ զարմանա-
լով կը մտածէինք , և անկէ ազատելու ճարը միմիայն
Աստուծոյ կրտսասէինք , որպէս զի Վանիէլի ծերերուն
նման խայտառակուի զանոնք հնարողք :

Ս'եր փոխանորդ Հապէշը մտիկ ընելէն ետքը բերաւ
նր բացաւ ու մեզի պաշտպանելով ըսաւ . « Կ'աղաչեմ
զամենքդ ալ որ լաւ ունկնդրութիւն ընէք ինձի : Ս'եր
ոսոխին մէջ բերած ամբաստանութիւնները այս առա-
ջին անգամն է որ կը լսենք , և մեզի խելացնոր մարդու
շողփաղփտութիւններ կ'երեւան : Ս'եր գատը , ինչպէս
որ բոլոր աշխարհ իմացաւ , Այուսնային քարկոծուելուն
կամ չքարկոծուելուն վրայ է . ուստի կը խնդրեմ լաւ մը
տիկ ըրէք : » Եւ կըսկսի սկիզբէն մինչեւ վերջը Սկրայի
զխաւորին նախագահութեան հարիւրի մօտ ժողով
ւած բաղժութեան առջեւ տեսնուած դատը պատմել և
կարգացող դպրին վկայութիւնը յիշել և մեր ու դատաւ
խազին մէջ տեղը կանգնող զինուորին էկրային ծայրը կապ
ընելով և իւր ձեռքը բռնելով ըսաւ . « Այս երկու Ա-

պունայից երկու ջարհներուն պակց (1) : Պրաթտա—Պրու-
կը շուարի կը մնայ և խօսքը ուրիշ նիւթի կը փոխէ .
ժողովականք կը պռան . « Լիտպը քակէ , ուրիշ խօսք
պէտք չէ . » նա իւր խօսքը կը շարունակէ . բազմութիւ-
նը կրկսի բարձր ձայնով խնդալ . Թագաւորն ալ իւր
էհրաֆն ծայրովը երեսը ծածկելով ծիծաղը չկրնար բռ-
նել : Քանի մը անգամ դատաստաններու ներկայ գրտ,
նուած եմ , բաց այս անգամինը կարծես թէ Թատե-
րական խաղ մը կը ներկայացուէր : 1) Երջայէս Թագա-
ւորը վախճան մը տալու համար մեր գիւղի Շէխը որ հե-
տերնիս եկած էր , կանչել տալով ըսաւ . « Թէ որ ա-
սոնց կռուոյն ժամանակ ներկայ գտնուեցար , պատմէ
ճշմարիտը ինչ որ գիտես : » Պատասխան տուաւ Շէխը
« Ինձ խօսիլ հարկ չէ . Թող իմ տեղը սպասաւորս խօսի »
Եւ ասոր ըսածները համաձայն էին մեր փոխանորդին
ըսածներուն , խորին լռութիւն մը տիրեց բոլոր ժողո-
վականաց վրայ . յետոյ Թագաւորին հօրեղբօր որդին
1) Եղիւմ—Թէֆարին անաչառութեամբ սկսաւ յանգի-
մանել Պրաթտա—Պրուն . « Դուն , ըսաւ , ստանց վրայ
Պարտրափա կարգեցար , որ գէշութիւն մը չթողուս ա-
սոնց պատահի , և դուն գէշութիւն կ'ընես , կեցծաւոր
ու խաբերայ Կրտավի : » (Յետոյ Թագաւորը Կեր . Ի-
սահակ սրբազանէն խնդրեց որ խաչին վրայ երդում ը-
նէ իւր քարկոծ ըղպուն . « Թէպէտ և հարկ չկայ երդ-
ման , կ'ըսէր , յանցաւորն ինքնին խայտառակեցաւ , այ-
սու ամենայնիւ թող ամենեւին կատկած մը չմնայ աբ-
դարութեամբ ի գործ դրուելուն : » 1) Երբազան Հայրը
ի շնորհս Թագաւորին երդում տուաւ . ասոր վրայ բար-
ձր ձայնով մը կանոնադիրքը խնդրեց Թէքէ—Կրովիս ,
և մեզի դառնարով ըսաւ . « Դուք տեղեակ էք կանոնա-

(1) Պաիլ ըսածը երգման ձեւ մըն է Հագեշներուն քով . Թէ որ ստ-
իշ իր գատին վատահեղով յոյն կողը քակելու ըլլայ , և միւս կողմը չկր-
նայ վիաներով հաստատել , երկու ջարի կը տուած : Բայց եթէ նա ոչ վր-
տան է իւր գատը վրտաղիկուն , տագանքը հեղեղեան կ'աւելցնէ , և
եթէ ստիւը ընդունեցով քակելու ըլլայ կողը , և միւս կողմի վիաներ-
վը իր ստութիւնը յայտնուի , բոլոր տագանքը վճարելու կը գտապար-
տուի ստիւր :

գրքին . թնչ պատիժ կը սահմանէ Լ'պուճայի մը քար նե-
տողինս — Չեռքերը պէտք է կտրել , պատասխանեցինքրո
Իսկոյն հրամայեց , և դուքս քաշեցին տարին որ ձեռ-
քերը կտրեն : Շուտ մը ոտքի ելայ ես և Սրբազան Հօ-
րը կողմէն այսպէս ըսի . « Ս՛վ Թագաւոր , մենք հոս
եկած չենք որ մարդու վնաս տանք , այլ մարդասիրա-
կան նպատակաւ եկած ենք , հոգի մը շահելու և ոչ
կորուսնցընելու . նա մեզի չարութիւններ հատուց ,
բայց մենք ստրված չենք չարին չար հատուցանել , և
ոչ Քրիստոս մեր տէրը այնպէս կը պատուիրէ մեզի .
բաւական է որ մեր քովէն հեռացընես զինքը , որուն
վրայ սցոռհետեւ վստահութիւն չունինք : — Ս՛չ , պու-
տասխանեց Թագաւորը , օրէնք ունինք , և ըստ օրինաց
պէտք է որ գոնէ դրամական պատիժ գնենք իրեն . Ը-
սէք ու բեմն օրչափ դրամ կը պահանջէք փոխարէն իւր
ձեռքը կտրուելուն : » Լ՛յս միջոցին դատապարտեալը
ներս մտցուցին կրկին , և ես պատասխանեցի . « Ս՛ե՛ծ
գուճար հատուցանելու կարողութիւն չունի , Թող
միայն քսան Թալէա տուգանք տայ Տորքա-Քիտանը
— Ս՛երէթ եկեղեցւոյն , որ իւր հոգւոյն փրկութեանը
և յանցանաց Թողութեանը համար պատարագ մատու-
ցաւի հոն : » Լ՛յս առաջարկութիւննիս բոլոր ժողովա-
կանաց զարմանք պատճառեց , որոնք սկսան իրարու
կամաց ձայնով լսել , Թէ արդարեւ այս ձերմակ մար-
դիկը գթոտ ու ողորմած կ'ըլլան . սուրբ գրքին՝ Լ՛ս
տուծոյ որդիքն ըսածը ասոնք են : Հրաման ըրաւ Թա-
գաւորը Պլաթտա—Պրուի որ շուտով քսան Թալէաի
համար երաշխաւոր մը ցուցընէ և ստակը անյապաղ
վճարուի : Բայր—Լ՛մպայի իշխանը որ հոն ներկայ էր ,
ինչպէս ըսինք , երաշխաւորեց :

Այնտ այնորիկ արմտեաց մե՛ծ մասը ինքը յափշտա-
կեբուն վրայ պ գանգատ ընելով Թագաւորին , վճառ-
ւեցաւ որ եօթը չա՛ն արմտեաց ստակը հատուցանէ .
մենք դարձեալ երեք չա՛ն իրեն բաշխեցինք և չորս չա-
նի համար պ , որ քառասուն Թալէա կ'ընէր , երաշխա-
ւոր մը խնդրուեցաւ իրմէն , բայց այս անգամ չգտաւ ,

բոլոր բարեկամները երես դարձուցին իրմէն : Ասքը
թեւը շղթայի զարկին և անոր միւս ծայրն ալ զինուորի
մը թեւին կապելով իրենց սովորութեան համեմատ
խրկեցին որ երթայ նոյն ստակը ճարտ : Ի՛նքու վճա-
րեց քանի մը օրէն ետքը, և այնպէս շղթայով կրկին թա-
գաւորին ներկայացուցին որ դատաստանին տուրքերն
ալ հատուցանէ :

Ի՛նչոր այն ժամանակին մէջ մենք դեռ բերաննիս
բան մը դրած չէինք, անօթութիւնը զմեզ կը նեղէր,
ուստի պատկառանքը մէկգի թողով ըսի մեր ինքնակոչ
թաղաւորին. « Մի վարքայ, երեկուանէն մինչեւ այս
ժամն որ քու բանակիդ մէջ կը գտնուիք, ծոմապա-
հութիւն կ'ընենք. ասիկայ ոչ ձեր մեծութեան պա-
տիւ կ'ընէ և ոչ քրիստոնէական օրինաց և մարդկու-
թեան կը վայելէ : Դ՛եքլէ—կորկիս չգիտնալ ձեւացը
նելով դարձաւ ըսաւ իւր սպասաւորաց իբր նեղանա-
լով մը, թէ ստոյգ երեկուանէն ի վեր է բան չէք տուած
որ ուտեն : Ը՛մենքն ալ լուեցին : Այս յետոյ հրամանն ը-
րաւ որ ամեն օր տասներկու հաց, և երեք աման կերա-
կուր տան : Սակըմ—Թէֆարի իշխանն ալ եզ մը շնոր-
հեց, մենք ալ գիւղացի քահանայի մը յանձնեցինք որ
պահէ, բայց յետոյ զօրաց միջոցաւ հազիւ կրցանք
ձեռքէն խլելու, որ կ'ուրանար և իւրացընել կ'ուզէր :

Թագաւորը դարձեալ մեր առջի գիւղը խրկել կ'ու-
զէր մեզի, մենք իրմէ խնդրեցինք նախ որ մեր հայրե-
նիքը խրկէ. երբ չհաճեցաւ նա, մենք ալ այն գիւղը
չենք երթար ըսինք, և չենք կրնար վստահիլ այն գիւ-
ղացւոց՝ որոնք Պլաթտա—Պրուի ազգականներն ու բա-
րեկամներն են : Ս'երջը հաճեցաւ Պեքեսա երկրին մէջ
Թէքլէէմ—Նոթ եկեղեցւոյն գիւղը խրկել. մեր Աղե-
աս նազարեթցի սպասաւորը Տօքթա խրկեցինք որ եր-
թայ մեր գոյքերը Թէքլէէմ—Նոթ բերէ, ուր հազիւ
երեք օրուան ճանապարհ կայ, բայց նա մէկ ամուսան
մէջ բերաւ շատ մեծ գժուարութեամբ :

Սենք Յունիս ամոյ սկիզբն էր երբ Պեքեսա ե-
կանք : Այս երկրին օլը տաք էր, և մարդիկը համե-

մատուցեալք ըստ էին, նոյնպէս և երկնիցնքնքն քիչ շատ օրինաւոր էր բան միտք գեղերունը: Այս կողմի գիւղերէն մէկ լան արմատիք և տասն աղ ընդունելու հրաւման ըրած էր Թագաւորը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

Տէճալ—Աւալի և իւր որդիքը: Թէքէ—կորկիտ արշաւանքները: Արատաբուծիւներ: Մեծամեծաց տուած խորհուրդները: Ռաս—Վալտ—Մարիամ կապտամբի: Թեքէ—կորկիտ եկեղեցականաց գեժ ունեցած ատելութիւնը: ասոնց ազգեցութիւնն և սուտ գուշակութիւնները: Ռաս—Վալտ—Մարիամ կը հնազանդի: Թէքէ—կորկիտ քով երկրորդ անգամ մարդ խրկելիս: Ալի Ֆարիս: Ըսելով—Մոսթայթի կրկին կ'աղաատմի, և իսլամ Որդի իշխանուհին: Բժշկութեամբ ապրելու միջոցը և հագնելուց կազմի քաշած նեղութիւնիս: Վասնի խրկելու դժուարութիւնները: Հարցէ Միջոցէն հետնամակ խրկելիս:

ԹԵՆՈՒՄՐԱՍ Թագաւորը Թէկրի երկրին նոր տիրած տակնը Տէճալ—Աւալի անուն իշխանը երկու զաւկրներու վրէ կը ձերբակալէ. հայրերնին շղթայներու մէջ կը մեռնի, իսկ երկու եղբայրք Ապիտեղա ընդ կը բան տարկուին 16 տարիի չափ մինչեւ Թէնդորտի մահը. յետ այնորիկ կ'ազատին. բայց Թէկրիի նոր տիրող Տէճալմալ Վասաա իշխանին հնազանդիլ չուզելով, կ'անցնին Ասուպպա երկիրը, որ Թէկրիի հարաւակողմը կ'ընկնայ, և Թէքէ—Արրկիս Թագաւորին իշխանութեան ներքեւ դստնուող նոյն կողմերը իրենց կը հնազանդեցնեն, և կը ջանան օրէ օր զօրանարով յաւաջանալ:

Այն միջոցներուն Թէքէ—Արրկիս յանկարծ իւր Վալի չլմ—Պրու եղբորը եղած կողմերը կը յարձակի կ'երթայ արատաբանօք, և դեռ հոն չհասած՝ Վալի չլմ—Պրու իւր եղբորմէն արգէն խորհուրդ առնելով կը յարձակի Տէճալ—Աւալիի տղայը վրայ և կը բռնէ զանոնք և շղթայի կը զարնէ, ուր տեղ մէկը կը մեռնի:

Թէքէ—Արրկիս Վոլլա—Ալլարա կը մտնէ, որ Թըրաս—կովազի հայրենի երկիրն էր, որու բնակիչները Թէպէս և խիստ զօրաւոր մարդիկ են, բայց հնապրով մը

կը հնազանդեցընէ զանոնք : Դրոյնպէս Թագաւորի ապրուտամբը կը հպատակի իրեն, և իւր իշխանութեանը մէջ կրկին կը հաստատի : Թագաւորի զօրքերը Վոլայի բալտր գիւղերը ցրուած էին հաց և պաշար ձարելու համար, յանկարծ պատերազմական թմբուկին ձայնը լսելով գիւղերը բոլոր կը կողոպտեն ու կը մեկնին : Այս միջոցին էր որ մեր Կլիսա ողբասուորը Թագաւորին մօտ խրկեցինք որ մեզի համար պաշար խնդրէ . ան ալ հրաման կ'ընէ որ երեք շն արմտիք տան մեզ գիւղացիք, և մէկ աւուր սօնապաճառին գայտցած մաքան ալ մեզի կը շնորհէ, որու արգիւնքը աղքատօրէն երկու ամիսի չափ կը կերակրէր մեզի : Բայց Թագաւորական հրամանները գործադրելու համար կարող մարդ պէտք էր . մենք արդէն անձնասիրութիւնը մէկդի թողած էինք, և մեր կենաց պահպանութեանը համար շատ անգամ տեսակ մը բռնութիւն ձեռք առած՝ այնպէս գործադրել կուտայինք արքունի հրամանները :

Թէքէն Արտիկա իւր հօրեղբոր որդին Վակչըմ-Թէն Փարին Տենպիայի և Ղըրկայի բոլոր նահանգաց իշխան կարգելով հոն կը խրկէ զինքը որ կատապարէ, ասոր հետ կ'երթան նաեւ Ղըրկայի առջի իշխանները, զոր մեր ընթերցողք լու կը յիշեն : Այս խորամանկ մարդ գիկը կը խրատեն Վակչըմ-Թէն Փարին՝ որ իւր զօրքերը կերակրելու համար գիւղերուն մէջ ցրուել տայ . այն ալ կը կատարէ ըսածնին : Այն միջոցին կապրո-Արտու նի-Ալէմ, որ Սար-Ամպայի առջի իշխանին հօրեղբոր որդին է, կանխաւ անոր հետ խորհուրդնին մէկ ընելով, յանկարծ կը յարձակի կուգայ, կը կոխէ Վակչըմ-Թէն Փարիի վրանք ու զինքը բռնելով շլթայի կը զարնէ, և անոր ցրուած զօրքերը գիւղերուն մէջ կը կողոպտէ : Թէպէտ և յետոյ կ'արձակէ զանի և Թագաւորին քով կը դարձնէ, քայց Թագաւորը միտքը կը դնէ վրէժ խնդիր լրջալ կապրո-Արտանի-Ալէմէն : Այսպէս ահա Թէքէն Արտիկա որքան որ աշխարհակալութեան ըրջով յառաջ երթալ կ'ուզէր, այնքան աւելի իրեն դէմ ապաստմանց խուճեքը կը շատնային : Այնն որոյ քեր

մեծամեծները խորհուրդ կուտան իրեն ըսելով. «Տէր
գուքու զօրուսք բազկովդ և սուր հանձարովդ այս
քան երկիրներու տիրեցիր, և խիստ քաղցրութեամբ
գիւղացւոց հետ վարուեցար. քայց անոնք այս քու
ցոյց տուած գթութիւնդ և մարդասիրութիւնդ չը
ճանչցան, և զքեզ միշտ բամբասելով՝ արդարաւոր
համար առթի կրպպասեն: Ահա Վերացման խաչի տօնը
մօտ է, և տուրք ժողովելու սովորական ժամանակն է,
ուրեմն մարդ խրկէ քեզ հնազանդող երկիրները և տը
րոց մէկ մասը հիմակուց սկսիր հաւաքել, ուսկէց ըս-
տիպեալ ճանչնան իրենց թագաւորը և արդարաւոր-
ութեան խորհուրդը մէկգի թողուն, ըստ որում գիւ-
ղացիք որ իշխանին որ տուրք տարու ըլլան, այն տարին
կամայ ահամայ անոր կը հնազանդին. և ասոնց արդու
տամբիլը միմիայն տուրք չտալու համար է: Այլ մինչեւ
զանոնք ժողովել, կ'ըսեն իրեն, գետերուն ջրերն ալ
կը նուազին, և անկէց ետքը ամենքս ալ հանգիտու
ապահով կ'ըլլանք. իսկ թէ որ մենք հիմայ ճորհայի կամ
Տենպիայի վրայ քալելու ըլլանք, այս կողմերը կ'ապրու
տամբին. հոս դառնանք գանք ասանք զսպեալ, այն
կողմը գլուխ կը վերցընեն դարձեալ.»

Կ'ընդունի թեքը՝ Կորիխ իւր մեծամեծաց տուած
հանձարեղ խորհուրդները, և անմիջապէս մարդիկ կը
խրկէ այն երկիրները, որոնք առ երեստ իրեն հնազան-
դութիւն ցոյց տուած էին, մէկէն դրամ և ուրիշէ մը
տուրքի տեղ արժտիք կը պահանջէ: Պելեսսացու երե-
րէն միայն, ուր տեղ որ մենք կը գտնուէինք, 1200 թա-
լէս և 8000 ճառաւ արմաթք կը պահանջէր (1): Այս հար-
կապահանջութիւններն որ միշտ վախով էին, մէկէն ի
մէկ ետ թողուց՝ երբ իմացաւ Սասանի Սարիամ

(1) Թեոզորոս թագաւորը տարուէ տարի իր հարկապահանջութիւնը
տասակողներով, զորին ժամանակները մինչև 15000 թալէս Պելեսսա-
յէն, 15000 Ուլբայէն, և 8000 Արմինէն կը հաւաքէր. և ասոնց նման
հարկերի չափ քաղաքներ կային. այս արց մէկ մասը իր սիրած մարդոց
կը շնորհէր, մէկ մասն ալ Մուսավայէն բերել տուած ապրանքներուն կը
վճարէր:

անուն երեւելի մարդուն Պեկաճրտորի մէջ ապստամբ
բիլը : Այս անձը թէոդորոսի ծառայութեան մէջ էր ,
և անոր մահուանէն յետոյ իւր հայրենի երկրէն զատ՝
ուրիշ քաղաքներու ալ սփած էր տիրել : երեւելի էր
իր քաջութեամբ և պատերազմասէր բնաւորութեամբ
բը , որ թէքլէ-Արրկիսին իր վրայ խրկած խուճք մը
զօրքը ջարդէր , կողոպտեր և ցիրուցան ըրեր էր . ասկէ
զօրանալով Պեկամճրտը երկրին կիտով չափ կը տիրէ :

Աոյն երկրին ներսի կողմերուն ալ թագաւորին մօր
եղբոր որդի Ալի-Պարիտը կը տիրէ , որ երկար ժամաւ
նակ Սակտելայի մէջ բանտարկած կը կենար , և շնորհիւ
անգղիական բանակին անկէ ազատեց էր :

Այս ձախորդ լուրերուն վրայ , ինչպէս ըսինք , կը թու
գու թէքլէ-Արրկիս տրոց հաւաքուճք , և կապրոս
Սեռտանի-Ալէմի վրէժն ալ իւր փեսային Արձամի իշ
խանին կը յանձնէ , նոյնպէս և Տենպիայի աւերուճք :
Եւ ինքը Ղոլլա-Արրայի կողմերէն՝ ուր տեղ կը գլաւ
նուէր , բոլոր պատերազմող գիւղացիները ժողկերով
կուգայ Մնպաճարա , և սուրբ Խաչին հանդէսը կատա
րելէն ետքը կը յարձակի շուտով Պեկաճրտորի վրայ :

Չարկէ գիտնալ որ Ալթոպիոց երկրին մէջ եկե
ղեցականք մեծ գեր մը ունին քաղաքական գործոց մէջ ,
որոնք ժողովրդեան կոյր բարեպաշտութիւնը ձեռուը
նին գործի ընելով կրնան շատ անգամ թագաւորին
խորհուրդները անգործադրելի թողուլ , կամ ձախող
վախճանի հանդիպցնել : Այս էր պատճառը որ թէո
դորոս թագաւորը չէր սիրեր բնաւ իր եկեղեցականնե
րը . նոյնպէս և թէքլէ-Արրկիսին ալ ատելի են . և եկե
ղեցականք ալ զինքը չեն սիրեր և միշտ ժողովուրդը ա
նոր դէմ կը գրգռեն , և բռնած ոք և իցէ գործերը կը
պախարակեն : Ասոնք գուշակութիւն մըն ալ հաներ է
ին բոլոր երկրին մէջ , և կը հաւտացնէին ժողովրդեան՝
որ թէքլէ-Արրկիս իր թագաւորական իշխանութեանը
բարձրանալէն կամ երեք օր , կամ երեք ամիս և կամ
երեք տարի ետքը պիտի մեռնի և իր թագաւորութիւ
նը կործանի : Այս օրինակ սուտ գուշակութիւններ

Թէոդորոսին համար ալ կը զբուցուի եղեր : Երբ երեք օրը անվտանգ անցուց նա, երեք ամիսներուն կրու պատէին . Պեկամրորբի վրայ յարձակած ժամանակ երեք ամսոյ մօտ ըլլալուն, սկսան բոլոր եկեղեցականք անոր մօտալուտ մահը գուշակելով ամենուն սիրտը յուզել, և իրենց ուրախութիւնը յայտնել : Եւս եկեղեցականք աւելի կ'ապրօ—() Ետանի—() Եմը կը սիրէին . “ Եւս պիտի յաջորդէ կ'ըսէին, նա արդար Թագաւոր պիտի ըլլայ, անոր հնազանդեցէք, որովհետեւ եկեղեցին կը սիրէ նա, և ժողովրդին վրայ հայրաբար կը գթայտ Ետնց այսպէս սուտ գուշակութիւններ տարածել նուն պատճառն էր, Թագաւորին զօրացն ու զօրապետներուն սրտին մէջ երկիւղ ու կասկած ձգելը որ պատերազմի ժամանակ անսիրտ ու թոյլ շարժին, դիմապով որ իրենց Թագաւորը անպատճառ պիտի յաղթուի ու ընկնի, և որպէս զի անկէ յուսահատեալ շատերն ալ վախճուտ տան պատերազմի սկսելէն յառաջ :

Եկեղեցականք ոչ միայն հասարակ ժողովրդոց, այլ և Թագաւորին վրայ կ'ուզեն ազդեցութիւն ունենալ : Կ'ուզեն որ նա թէ՛ իրենց և թէ՛ ժողովրդեան գործած յանցանքներուն միշտ ներէ, պատիժ չտայ, ինչպէս կ'ընէր Թէոդորոսէն առաջ Եմարայի Ռասս—() Ե իշաւնը, որու ժամանակ գողութիւնը, մարդասպանութիւնը, ստախօսութիւնը ու ամեն տեսակ յանցանք ու մուլութիւնները ներելի էին, վասն որոյ և Ռասս—() Ե սիրելի էր ամենուն . Թէպէտ և նա շատ քրիստոնէից տաճկանալու պատճառ կ'ըլլար, երկիրը բոլոր մարտութեանց ասպարէզ դարձած էր, այսու ամէնայնիւ զինքը իբրեւ բարի և ողորմած իշխան կը պատուէին : Թէոդորոս այնպէս չէր, յանցաւորի մը գործած յանցաւնաց համեմատ մատուրնին, ոտքերնին, կամ գլուխնին կտրել կուտար . յետոյ սկսաւ կրակի մէջ ալ ձգել յանցաւորները : Երկայ Թէքէ—Երկիս Թագաւորն ալ, ինչպէս որ կրթենք, անոր օրինակին հետեւելով սկսած է ականջ, բիթ, ձեռք, մինչեւ գլուխ կտրել . ասոնք ժողովրդին աչքին ատելի են, սակայն արդարու-

Թեամբ խօսելով՝ երկու կողմէն պահանջմանցը մէջ չափազանցութիւն կայ . Թագաւորին արժան է անաչառ՝ բայց միանգամայն գթասիրտ ըլլալ . Ժողովրդեան ալ հարկ է Թագաւորին գթասիրութեամբը չգեղձանիլ . և գիտնալ որ շատ անգամ՝ Մտուած ժողովրդոց մեղքերը պատժելու համար Փարաւօնի նման փշտաններ կուտայ անոնց , որովհետեւ , ինչպէս կ'ըսէ Խմաստուհը .

« Երոտ Թագաւորի ի ձեռին Մտուծոյ է : »

Թէքէ՛—Նորկիսի համար ըրած գուշակութիւններն պարսպն ելաւ . Վեկամբորը քնաց անիկայ , բայց փռ խանակ հոն իւր մահուանը հունդիպելու , կը յաջողի ալ իւր գործքը . Ռաս—Նլտէ Սարկամ ասպտամբը կը հնազանդի անոր հետեւեալ կերպով : Իւր բանակը աւուր մի ճանապարհ հեռու թողլով , ինքը քիչ մարդով կուգայ Թագաւորին զրանին մամ մը հեռու տեղ կը մօտենայ , մեծկակ քար մը կ'առնու իւր ծոծրակին վրայ ⁽¹⁾ , ու այնպէս վիզը ծռած Թագաւորին ներկա յանալով կ'ըսէ . « Քեզի դէմ գործած յանցանքները » կը խնդրեմ որ ներես : » Թագաւորն ալ ներելով կը հաշտուին : Հետեւեալ որը բոլոր զօրքերը հետըն առած կրկին կուգայ արքունական զրանին առջեւ կը ներկայանայ . իւր ձիաւորները կըսկին ձիարշաւու . Թեամբ Թագաւորին դէմ ըրած քաջութիւններն գովելու վերջը ներողութիւն խնդրել : Ռաս—Սլտէ—Սարկամ վրանին դիմացը և մերկ սուրը ձեռքին մէջ խաղալնելով ու խօսելով պտոյտ կ'ընէ . « Սողոք է , կ'ըսէ նա , որ ես քու շատ մարդիկներդ ջարդեցի . և այս բազկովս (թեւը ցուցնելով) յաղթեցի իմ վրաս խրիսմ բանուկըդ , և զօրքերդ մերկայուցի ու բանտարկեցի : բայց և այնպէս մեծ գթութիւն ալ ցոյց տուի անոնց : Մյս հրազէնքները որ կը տեսնես , ով Թագաւոր , (իր զօրաց ձեռքի զէնքերը ցուցնելով ,) բոլորն ալ իմ ձեռքս եղած փայտովը առի քու զօրքերուդ ձեռքէն : Ղչմաւ

(1) Սյս սովորութիւնը ընդհանրապէս ունին , երբ յանցաւոր մը ներողութիւն խնդրելու համար մէկուն քով երթայ , քար մը իւր ծոծրակին վրայ կը կրէ ու այնպէս կը ներկայանայ անոր :

րիտ կ'ըսեմ որ գլխացի ես անոնց . թէ որ սխալմամբ ձեռք սուր առած ըլլացի , և ոչ մէկը ողջ կրնար ազա տիլ : Ինձի Ուստի—Ուլտէ—Վարիամ կ'ըսեն , գուցէ լսած ես . և հիմայ զիս աչօքդ կը տեսնես . ոչ որ կարող էր զիս ողջ բռնել , ոչ որ կարողէր ինձի յաղթել : Եւ քու բարի համբաւդ , լաւ թագաւոր ըլլալդ լսեցի , և ըսի ինքնիրենս , թէ Լստուած ընտրեց է զինքը թագաւորելու , ես ինչո՞ւ չզիտի հնազանդիմ և չպիտի խոնարհիմ անոր լծին տակը . այսպէս լսելով ես իմ յօժար կամօքս եկայ քեզի ծառայելու , քեզի իրրեւ գերի ըլլալու : Եւ այսօր—Ուլտէ—Վարիամս քեզի հնազանդեցայ . ո՞վ պիտի զլան այն սպասամբները որ չպիտի գան քեզ հնազանդելու : Ի՞նչ ո՞վ թագաւոր , հանդիստ կեցիր . քանի որ ես կամ , մի վտիսնար . բաւական եմ ես քու թշնամիներդ բռնելու և կամ սպաննելու շան մը պէտ . Օստոնք ամենքն ալ իմ ձեռքովս պիտի մատնեմ . . . »

Եւ այսպէս խօսելով և իւր առջի յանցանքներուն ներքում ինդրելով կը վերջացրնէ . Թագաւորը անմիջապէս անոր հայրենի երկիրները իրեն կը դարձնէ , և պատուոյ և իշխանութեան զգեստներ հագցրնելով անոր՝ երեք բաղաքացը վրայ իշխան կը կարգէ : Պեկամբորը երկիրը՝ Կելլի—Թափօր ըսած տեղը գտնուած ժամանակ մեր Եջն սպասաւորը փութացուցինք իրեն քով նամակով մը և հրաման խնդրեցինք գարձեալ մեր հայրենիքը դառնալու , ապա թէ ոչ՝ խնամք տար մեզի , ըսինք , ինչպէս քու նախորդդ կը տանէր : Երդու՞մ կ'ընէ նա իւր մեռեալ հօրն անուանը վրայ՝ թէ տակաւին տուրք մը ժողոված չեմ տեղաց մը , և քանի մը թալէճն ալ զօրաց պիտոյիցը ծախք կ'ընեմ : Սպասեցէք , հոգ մի տանիք , Լստուածոյ շնորհքովք ետքը ձեզի ամենայն պատուով կը խորհկեմ . վասն զի թէ որ հիմայ այսպէս ձամբեմ , ինձի ալ ամօթ է , ձեզի ալ : Եւ կերպ պատասխան խրկելով՝ երեք ամսուան համար ալ 10 չան տրմոխք Պելեասայու գիւղերէն ընդունելու հրաման կ'ընէ , և անով ուրիշ պիտոյքնիդ ալ փոխանակութեամբ հոգացէք , կ'ըսէ :

Անտ այնորիկ թէքէ—Արկիս դէպ ի արեւելեան

ներքին կողմերը կառա ըսուած երկրին սահմանագրու-
 խնն եղած Ռարդու և Լէճու կ'երթայ, ուր կը տիրէր
 Լիւ-Պարիս որ Ռաս-Լիւի մետ ազգականն էր, և Թէք-
 ը-Արտկիսի ալ մտնողոր օրդին : Ասկա Սակտելա ը-
 ուր բանտարկուած էր Թէագորտի ժամանակ, ինչպէս
 վերը ըսինք, և անոր մահուանէն ետքը կ'երթայ, կը
 տիրէ յիշեալ երկիրներուն, ուր խառն կը գտնուին քը-
 ըխտոսնայք և մահմետական կալուցիք : և Լիւ-Պա-
 ըիս Թագաւորին հպատակելու կամք չունենալով ոչ
 յայտնի ապստամբութիւն և ոչ հնազանդութիւն ցոյց
 տալով կ'ուզէր ժամանակ անցընել որ կարող ըլլայ ա-
 ւելի ուժովնալ և յետոյ դէմ գնել : Թէքը-Արտկիս ա-
 նոր միտքը իմանալով, շուտ մք անոր երկրին մէջ կ'եր-
 թայ բանակը կը դնէ : և Լիւ-Պարիս կը թողու կը փախ-
 չի կալայի ստիճաններէն ներս իւր հայրենի երկիրը,
 և կալուցիք զինքը կը պաշտպանեն :

Յետ այնորիկ Թագաւորը Շօայի Սինիլիք իշխա-
 նին լուր կը իրկէ անկէց, և անոր հպատակութեան
 կամաց հաճութիւնը կ'առնու, և երկրին բերքերէն ալ
 զանազուն ընծաներ կ'ընդունի, և անոր փոխարէն ինքն ալ
 Ռէյթ (կին) Սըթայթի իպլամ իշխանուհւոյն երկրին
 մէկ մասը անոր կը շնորհէ, նոյնպէս և իշխանուհին ա-
 նոր ներքեւը կը հպատակեցընէ : Ռէյթ-Սըթայթի,
 որ այն միջոցին Թագաւորին բանակը կը գտնուէր, ուր
 իւր հպատակութիւնը ցուցընելու եկած էր, այս առ-
 համարհութեան չիրնալով տանկը, գիշերով կը փախչի
 անոր բանակէն և կրկին կ'ապստամբի : Իսկ Թագաւորին
 անոր այս աստիճան անարգաբար նուաստացընելը ու-
 ըիշ բանի համար չէր, եթէ ոչ վրէժխնդիր ըլլալ անոր,
 ըստ որում Թէքը-Արտկիս Թըրաս-Ալվազիի երկրին
 դեռ չտիրած, այս Սպանուհւոյն հետ կուռի բռնուե-
 լով իւր բոլոր զօրքերը գիշերանց ջարդուեր էին (1), և
 ինքը մտապալուր փախուստ տուած էր : Սիւս կալուցի

(1) Կալուցոց սովորութիւնն է, պատերազմի ելած ժամանակ, ցրելը
 բոլոր ազգերի կը սպարապին, և գիշերը վրայ հասնելուն, յանկարծ թը-
 նառնոց վրայ կը յարձակին, կը ջարդեն ու կը կողոպտեն :

Որգի (սովուհի), անուն իշխանուհին ալ յիշեալ Շայի
իշխանին հարկատու կ'ըլլայ Թագաւորին հրամանաւր :

Թէքլէ-Արսկիս այս կողմերն եղած ժամանակ, որ
մեզմէ վեց աւուր ճանապարհ հեռի էր, զանց ըրած էր
մեզի, և ամենեւին չէր հոգար մեր ապրուստին մասին,
մենք ալ չէինք կարեր մեր սպասաւորներն իւր քով խը-
կել ճանապարհին վախէն. ուստի ստիպուեցանք ու-
րիշ միջոց մը փնտռել ապրելու համար, առանց մեր
անձնական պատիւը վտանգելու, ալ ընդհակառակը
աւելի մեծ համարում ունեցանք ժողովրդեան քով :
Քաճ միջոց էր հոգեւոր ու մարմնաւոր բժշկութիւն
ները. մարմնաւոր բժշկութիւնը ամենապարզ գեղերու՝
ժուժկալութեան և լուացումներու վրայ կը կայանար,
որ բաւական օգուտ կ'ընէին իրենց : Իսկ հոգեւոր բը-
ժշկութիւնն էր մեր ազօթքները և սուրբ Աշտուարանը
գոր հիւանդաց վրայ կարգապով շատերն իրենց պարզ
հաւատացը համեմատ առողջութիւն կը գտնէին. շատ
անգամ ալ իրենց սովորութեանց յարմարելով կտոր մը
Թղթի վրայ տուն մը ազօթք, կամ Շնորհալոյն հա-
սարակաց ազօթքէն տուն մը գրելով Խափայի նման ի-
րենց կուտայինք որ վրանին պահէն. այս կերպը աւելի
կը գրգռէր իրենց կրօնական զգացմունքը և ռամկական
հաւատքը : Եւ այս մեր գործոյն Աստուած ալ կ'օգնէր .
Խիստ շատերը աղէկնալով կը դառնային կուգային մեք
քով, և մինչեւ գետին խոնարհելով իրենց շնորհակա-
լութիւնները մեզի կը յայտնէին : Եւ անկէջ ետքը մեզի
ամենեւին պակաս չէր ըլլար սխեռ, ոսոք, բակկաց
և այլն. և ասոնք էր գրեթէ միշտ մեր կերածը բոլոր
մեր պանդխտութեան մէջ. Իմանք ալ աւելի պատիւ
ընել աւելով կորեկօղի, մածուն և ուրիշ ընդեղէն կը
բերէին, որ Սրբազան Հօր օրհնութիւնն ընդունին :
Այս բժշկութեան ձայնը բոլոր Պելեսասյուս մէջ տա-
րածուեցաւ, և հեռաւոր տեղերէ ալ հիւանդներ բե-
րել սկսան :

Թէպէտ ապրելու համար Աստուծոյ սղորմութեամբ
դըն ապահով միջոց մը գտեր էինք, սակայն հայրենի

երկրին յիշատակն ալ մտքէ չէր եղած, որու քաղցրութիւնն այնչափ կ'աւելնար, որչափ որ կ'երկարէր մեր պանդխտութեան միջոցը: Ասկէջ ստիպուելով Արազան Հայրը կ'ուզէր թաշաւորին քով երթալ և կրկին անգամ խնդրել որ զմեղ ճամբու դնէ. բայց դիւզացեք իմանարով մեր միտքը, շատ թախանձեղով չլծողուցին որ երթայ, ու կ'ըսէին. « Ասորութիւն չկայ առանց թաշաւորին հրամանին անոր քով երթալու, դուցէ ճամբան ապստամբի մը պատահէք ու բռնէ ձեզի, այն ժամանակ ինչ պատասխան պիտի տանք իրեն: Թէ որ առեւիթի կողմէ կը նեղիք, խնդրեցէք ինչ որ կ'ուզէք, և մենք կը հոգանք ձեր պակասութիւնը. » Եւ յիշուի անկէ յետոյ սիրով կուտային մեզի պէտք եղածը: Սա կայն մենք ուրիշ հարկաւորութիւն մըն ալ ունէինք ոչ պակաս քան զկերակուրը, այն է հազնէիք. վասն զի մէկ ձեռք հաբուստէ ի զատ ուրիշ չէր մնացեր. փոխնորդ չունէինք, այն ալ կարկտան հարկաւորի սքայ. սեւ պարեգօտնիս ձերմակ ու խանգրած կտաւի կտորներով բոլոր կարկտած էինք, և տեսնողը մեզի ճշմարիտ Ռոպէնսուն կը կարծէր: Իսկ ձերմակեղէննիս բոլորովին մաշուած ու հալածելիք տեղը չմտալով ստիպուեցանք պատանքնիս, զոր հետերնիս առած էինք, շապիկ ու վաշտիք կարելչեղածին չափ ու հազնէլ: Սաքերնուս մուծակներն ալ հինցած ըլլալով, փակելով տրեխներ շինեցինք ու սաքերնիս անցուցինք: Այս քանին մենք գոհ կ'ըլլայինք՝ եթէ չունենայինք մարմննուս զրայ այն անտանելի ունեանգատութիւնը զոր սջիւները մեզ կը պատաճառէին, և ատենց ձեռքէն չիքմար ազատելնիս փոխնորդ չունենայնիս էր: Ինչպէս մեր նոյնպէս և մեր երկու Ասողարեթցի և քանի մը Հապէշ սպասաւորաց համար ալ հաբուստ շինելու պէտք ունէինք, զասն որոյ հարկադրեցանք մէկ քորին ծախել, և մնաց մէկ ջուրի, երրորդն արդէն սպտեպա՛ էր, և այն քորին ստղկով սպասաւորաց համար եւրամեր գնեցինք:

Պելեստացու երկրին մէջ մեր պանդխտութեան մէջ ջոջը խիստ երկարելուն, ուղեցինք գրով իմացընէ մեզ

վիճակը աւուրք Վժռուցն և կամ օրհնեալ ազգին, թե
 պէտ և ուրիշ տեղէ տեղալ թափառելնուս՝ միշտ կը
 փոփոքեցինք Հայէջ ժամառականի մը հանդիպիլ ու
 Սուսաղայի վրայօք գիրքը հատցրնել, բայց անկարելի
 եղաւ: Եւ ե՛թէ դրամ ճարելով ստորհանդակի նման
 մէկը վարձել ուզէինք անոր հետ նամակներ խրկելու,
 անշուշտ դիտեցինք որ այն մտորն ալ առակն ասնելէն
 ետքը կամ նամակը պիտի պատուեր նեւտեք, և կամ ա
 նով զմեզ իշխանին մասնեկ տեսակ յետեւ զպարտաւ
 թեամբ, և կամ թէ բողոքովին զանց ընել: այս բանը
 փորձով գիտեցինք այնպէս ըրալիքը: Ինչպէս անգամ մը
 Տորքա մնացած մեր ինչքերը թէքէէմ Վնթ բերել
 տպու համար, որ երեք աւուր ճամբայ է: Երկաթ
 խրկեցինք բայց ամիսի չսփերեքարելուն՝ ետեւէն վարձ
 քով մարդ մը խրկելու հարկատրեցանք, որ մեզէ լուր
 բերէ, նա մէկ օրուան ճանապարհ կ'երթայ և այն տե
 ղի տննալաճառէն սուտ ու մուտ լուրեր կը բերէ: մե
 զի, թէպէտ և յետոյ իւր սուտերովը խայտարակեցաւ,
 բայց ինչ օգուտ որ մեզի ալ մեծ մտտաննջութեանց
 մէջ թողուց շարժի մը չափ: Վյս պատճառաւ չե
 ինք համարձակեր թուղթ յանձնել մէկուն և պարապ
 տեղը ստակէ ելնել, որովհետեւ հաւատարմութիւն
 ընելու մէկը չգտանք բոլոր Հայէջտանի մէջ: Ին
 թերցողք լաւ կը յիշեն մեր ամենէն հաւատարիմ բա
 րեկամ և պարասաւոր կորսակի Պաթմաս Պրուն: Ինչ չա
 րիքներ չգործեց նա մեր քովն եղած և մեզմէ հեռա
 ցած ժամանակ: Ղէշն այն է որ, ինչպէս ըսի վերը,
 գրած նամակնիս կը յունկին ու զգակի մեծ իշխանին ձեռ
 քը կը մտնեն, և ճառաւմուռ կարգացող մէկն ալ կը
 գտնեն և կ'ըսեն թագաւորին՝ թէ ասանք լրտես են,
 ձեր վայրօք գէշ բաներ են գրած իրենց թագաւորին,
 որ զօք խրկէ և պան կրկրին տիրեն: Վյսպիսի սուտ
 խօսքերու զիւրաւ կը հաւատան և մասնիշնչեցնալ կը
 վարձատրեն:

Երկու գրութիւն միայն կարողացանք խրկել, մէկը
 Բար-Վճնայի մէջ մեզի հետ բնակող մանկեղանկան

բարեկամեա հեա , որ Սուսական երթալու վրայ բոլոր լով յառուկ մեր քոթն եկած ու նամակ խնդրած էր տա ներու , և մենք գրեցինք մահտեօի Վրայէլ Յ . Ղիվէ լէկեանին , և մեր ողջ առողջ բլլախն և ինչ վիճակի մէջ գտնուելնիս անոր ծանուցինք : Լրկրորդը Հապէշ Սի քայէլ փաճառականին հեա , որուն մեր քովը դալուն նպատակը ուրիշ էր , բայց չյաջողեցաւ : Ըսկա կ'ու գէր որ մեր քովը մնացած եկեղեցական ծանր զգեստ ները Սուսական փախցրնէ , որպէս զի օրին մէկը գողե րու ձեռք չանցնի , բայց իւր միտքը այս կերպ վարակե տուծիւն բանեցրնելով զանոնք յափշտակել էր : Անք իրմէ խնդրեցինք միայն որ Սուսական գիր մը տանք իւ րեան որ տանի , նա ալ հաճեցաւ . և երբ իմացանք թէ Լգիպտոս երթալու միտք ունի , գիր մըն ալ գրեցինք հոն իբր յանձնարարական իրեն համար (1) : Այս մարդը ուրիշ կողմէ կասկած ու երկիւղ կրելով և ոչ Սուսական կ'երթայ , բայց կ'երեւի թէ ուրիշի մը ձեռք խրկած էր հոն մեր նամակները :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

Կապրո—Մեանի—Ալեմ : Թեոդորոսի Մըշշա անուն որդին և անոր մահը : Ուկայի—Տեսաւ , և կալուցի զօրոյ անգթութիւնն : Կապրո—Մեանի—Ալեմ զեղեսպալու վրայ կ'արշաւէ : Առաջը Յ . Ղիվէ լէկեանի միտքաւ Երուսաղէմէն նամակ ընդունելիս Վաչագ—Կովազին վերա գարնի համար խնդրագիր տալընիս . անոր պատասխանը Վերագարձ և ճանապարհի հանդամակները , ու գծուարութիւնները : Ալօրի եր կիրը . Նի յամբուծիւն : Ատուա և անկի Ա. քառմ գաղերմիս : Ար սուսի եկեղեցին : Տրամաբանեայ օրինաց քարեղն ստատոսկը : Ալեք սանդրիչ անգղեական ընդհանուր Հիւպատոսին գրուած նամակը :

Թէ Բ Լ Ե—ՎՈՐԿԻՄԻ Լէճուի կողմերը գացած ժառ մանակ թէ իւր բուն տիրապետած գաւաաւը ն թէ բաւ լոր Լմարայի երկիրը ապստամբութեան դրօշակիր պիտի

(1) Տես Կրկնալէ Ի թիւ 1808 Կրկն 3, Երեւ 1700

զած էին , և իրարու վրայ յարձակելով՝ մէկմէկու ձեռքէ երկիրներ յափշտակելու կը ջանային : Ասոնց մէջ ա նուանի էր Կապրո-Սետանի-Վլէմը , որ հինգ կամ վեց քաղաքի տիրած էր :

Թէնդորտսին Սըբըշա անուն մեծ տղայն ալ իւր հօրը ժահուանէն քանի մը օր յառաջ իւր հայրենի Ռեկա առ երկիրը փախչելով և յետոյ Թըրսո-Արվազիի Տաւկուսայի կողմերու պահպանութեան համար խրկած Տեա աէ-Պրուի հետ միանալով՝ ընկերութեամբ կը տիրէին Ռեկառա երկրին . ետքը վերոյիշեալ Կապրո-Սետանի-Վլէմի վրայ միասին կուռի կ'երնեն և կը յաղթուին : Տեսաէ-Պրու կը բռնուի և կը շղթայուի . իսկ Սըբըշա փախած ժամանակ Կոճամի Ռեկալի-Տեսառա իշխանին կը պատահի , (որ կրակի նման արշաւելով և հինգ աւուր ճամբան երկու աւուր մէջ առնելով արտորնոք կուգար Տենպիա՝ Կապրո-Սետանի-Վլէմը յանկարծ ձերբակալելու ,) և անոր ձեռքը ընկնելով կը շղթայուի . և յետոյ իւր հօրը վրէժինդրութեան համար կը սպաննուի , ինչպէս որ պատմեցին :

Կապրո-Սետանի-Վլէմ իւր զօրքերը գիւղերը ցըրուելով անպատրաստ կեցած ժողովանկ՝ Ռեկալի-Տեսա տային գալուստը լսելուն պէս Առեմաձուհօ երկիրն կողմերը փախուստ կուտայ ինքն առանձին և կը ճողոպրի ձեռքէն : Ռեկալի-Տեսասն իւր աներոջը Թէքլէ-Արու կիտի հրամանը կատարելու համար Տենպիան կ'աւրէ և Սետանի-Վլէմին բոլոր զօրքերը կը կողոպտէ և կը դառնայ կ'երթայ : Ասոր բանակին մէջ կային Կալլայի զօրքեր , որոնք իրենց քաջութիւնը յայտնելու համար ըստ սովորութեան Կալլայի երկրին՝ սպաննած և կամ գէրիք բռնած մարգոց մարմնոյն վրայ ընդգծմ պատուոյ անդամահատութիւններ կ'ընեն , և կը խրկեն զանոնք իրենց ընտանեացը իբր արագուց գործած քաջութիւն ներնուէն , որոնք աւելի պատիւ և գերազանցութիւն մի կ'ունենան քաղաքակցաց մէջ :

Այս Կալլայիները քրիստոնէից հետ միշտ անհաշտ Թէնպիութեամբ կը վարուին փոխադարձապէս . բայց

Կաղացիք ասով կ'արդարանան քրիստոնէից քով, որ բռնած գերիները իրենց կրօնին դարձնելէն յետոյ՝ կը կարգեն ասուն տեղ կ'ընեն, և գերութենէն անգամ կը թողուն և քաղաքացւոյ իրաւունք կուտան. իսկ ընդհակառակը քրիստոնէայք՝ Կաղացւոցմէ բռնած գերիները քրիստոնէութեան դարձնելէն յետոյ, դարձեալ իբրև գերի կը դործածեն, և եթէ ուզեն՝ դրամով ուրիշի ալ կը ծախեն :

Կապրո-Վիտանի-Վլէմ իւր զօրքերը քովը ժողովելով կրկին կը զօրանայ, և Կոնստէր քաղաքին զոյց գալով անոր տիրող ասպտամբ գլխաւորը կը հաղածէ ու ինքը կը տիրէ անոր, և թէկրիի մեծ իշխանին կը հը պատակի, և կ'ուզէ որ օրէ օր իւր իշխանութեան երկիրն ընդարձակէ մինչև թէկրիի պահամտադուիր : Պելեսասայու վրայ կուգայ, ուր տեղ որ մենք կը գրաւ նուէինք . Պելեսասայիք չկրցան դէմ դնել անոր, ըստ որում երկրին կէս մասը անոր հնազանդիլ կ'ուզէր, այլ և գիւղացի զօրքերը իրենց Տէճալ-Վիտէն իղեսուին հետ թէքէ-Կորկիս թագաւորին քով կը գտնուէին : Սոյն միջոցին ժողովուրդը մեր սրտին մէջ տարաւի կը ձգէին լատելով թէ՛ Կապրո-Վիտանիի զօրքերը գիւղը կոխեցին և պիտի կողոպտեն . ասով կ'ուզէին մեր քովն եղած միակ գոյքերը՝ այսինքն եկեղեցական զեւորները յափշտակել . և մենք զանոնք աղատելու համար առաջուց խորհելով ծածուկ տեղ փոս մը գորեր և հան պահեր էինք . և այն կողմէն միամիտ ըլլալով սովորական աղութից կ'պարօպէինք (Ստուծոյ յանձնելով մեր անձինքը իշխանը լուր կը խրկէ Պելեսասայու ծերերուն ու կ'ըսէ թէ « Ես ձեր ստացուածքը յափշտակելու չեմ եկած, այլ միայն պատերազմոյ ճարդիկ կ'ուզեմ ձեզմէ : » Պատասխան խրկեցին՝ անոր բահանայից ձեռքով թէ « Կը քան պատերազմոյ մարդիկ որ ունինք, թագաւորին քով կը գտնուին . այդ խնդիրքնիդ անհնարին է . իսկ թէ որ արմտիք պաշար կ'ուզէք՝ տանք ձեզի » Կապրո-Վիտանի-Վլէմ իւր ասանց բան ըլլալուն հետ կը թողուի երթալ լատելու : « Ինչ որ » Կապրո-Վիտանի-Վլէմ իւր ասանց բան ըլլալուն հետ կը թողուի երթալ լատելու :

այդ երկիրը : ո՛ր տիրեց միայն Վոլգայէն մինչեւ Սե-
մին , որոնք թէկրիին արեւելեան կողմը կ'ընկնան :

Այս միջոցին մէջ էր յանկարծ Վոլոստլա բնակող
խալաճա Ասպէլ Յ. Ղիկելէկեանի Հարցէլ սպասաւա-
քը մեզի ներկայացաւ , և երկու տարիէն ի վեր սուրբ
Երուսաղեմէն և ուրիշ տեղացմէ եկած նամակներու
ծրար մը մեզի յանձնեց : Անհարին է նկարագրել մեր
ուրախութեան չափը , որու սաստկութիւնը կարծես
թէ մեր ջիղերուն ցնցում տարով ձեռու լնիս դողալով
ինչպէս բանալնիս չէինք գիտեր . մենք զմեզ կորսուած
և մարդոցմէ մոռցուած կը համարէինք . վասն որոյ այլ
ընդ այլոյ եղած՝ մեր հայրենեաց և սուրբ երկրի կա-
րօւք այն նամակներէն կ'առնէինք : Բացինք վերջապէս
և սկանք կարգալ , և մեր այրած արտերնէս աչուրնուս
ցամբած աղբիւրները մէկէն ի մէկ սկսան հոսել , բայց
այս անգամ ուրախութեան և քաղցր յոյսերու արտա-
սուք էր . կարծես թէ յանկարծ տեղափոխուեցանք և
լուսաւոր աշխարհի ձերմակ մարդոց հետ սկսանք խօ-
սիլ , և մեր բազմակարօտ սուրբ Հարց և Եղբարց հետ
տեսակցիլ , և անոնց քաղցր խօսակցութիւնը վայելել ու
մխիթարուիլ : Սեր երեւակացութիւնը քիչ մը ժամաւ
նակ մեզի խաբեց . կը կարծէինք թէ ալ յաւիտեան հե-
ռացանք այն սեւադէմ ու վայրենաբարոյ ժողովրդէն ,
որոնց կերպարանքը և աւելի եւս իրենց բարքն ու վար-
քը ստեղծ ըրած էին մեզի բարդ այն երկիրը : Եթն
ծրարին մէջ կար նաեւ Ասպէլ աղայի մէկ նամակը , ու
բով կ'իմացընէր մեզի Վոլոստլայի Արգրիական հիւպաւ-
տասարանէն մեր վերադարձը խնդրելու համար թէք-
լէ-Արդիխին նամակ խրկուիլը , և թէկրիի իշխանէն ալ
մեզի ճամբաց տալու համար հաճութիւն ընդունիլը :

Այս ուրախաստիճ լուրերուն վաղ աճապարեցինք
մենք ալ մեր կողմէն ազերասգիր մը խրկել թէքլէ-Արդ-
կիին . որ հրաման տայ մեզի երկիրը դառնալու : Այս
նամակը Հիւպատոսին դրու թիւնն ընդունելէն քանի
մը օր յետոյ ձեռքը հասնելով , ախպէս կամօք կըստի-
պուի հրաման տալու , և յատուկ մէկու մը հետ պա-

տասխան ալ կը գրէ. իւր լրտած տանարդութեանցը համար
ալ ներողութիւն կը խնդրէ բերնով, և կ'աղաչէ եւս որ
թէկրիի իշխանին քով գացած ատեննիս իւր և անոր
մէջանդ միջնորդ. քրպարով հաշտութիւն ձգենք, ըստ
որում գժտութիւն ինկած էր մէջերնին : Ահաւասիկ
նամակին պատճէնը :

« Այլթոպիոյ թէքլէ — Այրկիս թագաւորը սոյն նամակ
« կը կ'ուղարկէ առ Ապունա Իսահակ և առ Ապունա
« Տիմոթէոս : Ինչպէս էք, շատ լաւ էք : Առաջ ճամբ
« բայ չըլլալով սպասեցիք : Հիմայ ձեր թագաւորէն նա
« մակ եկաւ մեզի. գացէք երկիրնիդ : Արկուքնուդ հա
« մար Տէճաջ — նինէէն երկու ջորի ընդունեցէք . ինչ որ
« ունիք՝ առէք հետերնիդ տարէք ձեր երկիրը : Ձեր
« վերադարձը տիրեցուց տւ լացուց մեզի : »

Ինչպէրին մէջ իւր ա
սիւծադրոջմ կնիքը կ'ե
րեւի, որու բոլորակը
գրուած է « Այլթոպիոյ
թէքլէ — Այրկիս թագա
ւոր : » Արուն օրինակ նէ
հոս դրածնիս :

Սոյն հրամանը ըն
գունն ինչէս 15 օրի շափ
ետքը Տէճաջ — նինէ իշ
խանին եղբայրը երկու
ջորի խրկեց, և նոյն օրը՝ որ էր Ապրիլ 16, աւագ չու
րեքշաբթի, պատրաստուեցանք ճամբայ ելնելու : Իեռ
ներու մասին մեր քով բաց ի եկեղեցական զգեստներէն
ու անօթներէն ուրիշ բան չթողուցինք. պարսպ սըն
առակները և ուրիշ մեզի անպէտ եղող ծանրութիւն
ները, որոնց մէջ կար թէի ամաններու մտուկ մը, նա
մակը բերող մարդուն հետ թագաւորին խրկեցինք :

Սեր մեկնելու ճայնը՝ եղած գիւղերնուս մէջ ըստ
սուելով, բոլոր ժողովուրդն եկան լեցուեցան մեր բո
լորակը, որոնք արդարեւ վերջին ժամանակները իրբեւ
խոնկը հոգեւոր հովիւն և խնամատարն ընդունած էին

զանց, կ'անարդէին նոր գաղիք Խաչոի եպիսկոպոսը, կ'անկծէին և զԹագաւորը մեզի ճամբելուն համար: Բայց այս բազմութիւնը, հազարէն աւելի անձինք, նոյն պէս և Տէճաւ—նինէի հողայրը 400 զօրքով փառաւոր հանդէսով ուղեկից եղան մեզ մէկ օրուան ճամբա մտա թէպէտեւ Թագաւորը՝ սկիւրայի ճամբով հրամայած եր որ տանին մեզի թէ դիւրութեան և թէ կարճ ըլլալուն համար, այսու ամենայնիւ այն կողմերուն ապաստաւ բութիւնն տիրած ըլլալով՝ ժողովուրդն ալ չուզեց որ անկէց երթանք, ու ստիպուեցանք Վչոյի ամենադժութեան ճամբով գնալ, որ էր թէքլէ—Արրկիսին բուն երկիրը:

Նշեելու ժամանակնիս թէքլէ—Արրկիս քառ սողորութեան՝ մեր ճամբա պաշարը որոշեց որ ամեն պտտաւ հաճ գիւղերէն ընդունինք. կռտած քօշ մը, գառ մը, բղուղ մը արգար իւղ և բղուղ մը մեղր. վեց աման կերակօր, ութսուն հաց և երեք ճառայ կորեկօղի և ջրիմեքուն կեր: Վչոյապի պաշար թէպէտ ծանր էր գիւղքոց, և մեզի ալ որ տասը հոգւոյ չափ կայինք, բաւարանէն աւելի էր. բայց Թագաւորին այսպէս հրաւան տալը երկու նպատակ ունի. նախ իմացնել կ'ուզէ գիւղացւոց՝ ճանապարհորդաց պատուաւոր անձինք և Թագաւորի կողմէ եկած ըլլալնին. երկրորդ՝ գիտնալով անոնց բնաւորութիւնը, չափազանց պահանջմունք կ'ընէ, որպէս զի որոշուած պաշարէն գոնէ կէսը տան:

Վերջոյ կը համարիմ հաս այս վերագարծի ճամբորդութեան մէջ, իւրաքանչիւր գիւղ հասնելուն աւազար ընդունելու կողմէ քաշած ասորօրինակ ներութիւն ներք մանրամասնաբար յիշատակել, այլ ընդհանուր տեսութեամբ մը բաւականանամք: Նախ Փելեասոյէն մինչեւ թէկրի եկած ճամբանիս, որ հազիւ 10 օր կը տեւէ, մենք 43 աւուր մէջ առինք, ըստ որում որը հազիւ թէ շատ շատ 3 ժամ կը քալէինք. և մեր առաջնորդները շատ անգամ իրենց գիւրութեանը հաճար ուղիղ ճանապարհէն կը խտտորէին, և մօտ գիւղ մը մեզի կը յանձնէին, որով գիւղացիները կռուելու և չընէ

գուներու իրաւունք կ'ունենային : Երանկ խոտորանի ճանապարհներէ ելքնալով և բարձր լեռներ հետիոտտ երևելով իջնելով աւերի ժառանգայինք՝ քան թէ ճամբայ կ'աւնէինք, հարծարե թէ Իսրայէլացւոց անասառները պարտաւելու նման մենք ալ կը պարտաւեինք, և խօսք չէինք կրնար հասկը ցննել անոնց, և իրենք ալ հասկը նալ չէին ուզեր :

Ճանապարհորդութիւննիս այս կերպով էր . նախ Պերեսայէն ելնելուս՝ Տեճաջ Անիէի եղբայրը մեզ մէ բաժնուերով ետ դառնալուն 200ի մօտ գորք տուաւ մեզ ընկերանալու . բայց որովհետեւ ասոնց բազմութիւնը աւերի մեծ ծանրութիւն և զրկողութիւն կ'ըլլար խեղճ գիւղացւոց, որով մեզի ալ ֆրանսին կը հասնէր . քանի մը օրէն զինի զանոնք ետ դարձնելով խնդրեցինք որ գիւղերուն պարանկրան (1) վրայ յանձնարարութիւն ըլլուի : Ստոր անկէց յետոյ գիւղ մը հասնելուս՝ առջի գիւղին պարային կողմէն մէկը հետեւնիս գալով, նոյն հասած գիւղի պարային և ժողովրդոց առջեւ բարձր ձայնով կը յայտնէր Թագաւորին հրամանը, և տալիք պաշարնին մէկիկ մէկիկ յիշելով Թագաւորին անուանը երդում ալ կ'ընէր ճշմարիտ բըլալուն վրայ տակը դառնայր ետ : Այսպէս բոլոր հանգիստած գիւղերուն էկեզեցայանք իրարու յանձնարարութիւն ընելով զմեզ Թագաւորին հրամանը կը հազարդեն : Բայց այս հրամանները գնեւ կիսով չափ և ազանց կուոյ կը կուտարութիւն արդեօք, և թէ որքան նեղութիւն ու տառապանք կը կրէինք մինչեւ որ պատաս մը հաց բերել կուտայինք բերաննիս դնելու, անհնարին է մեզ պատահեալնոց նորոգելու մեք սրտին յուզմանքն ու սիրտերրու : Ըստ անգամ գիւղ մը հասնելուս, ուր առանց կուոյ վար չէինք իջնել ջրփնեւրուն վրային, մինչեւ իրկիուն արեւներու, և ելքեմն մինչեւ կէս գիշեր

(1) Այստեղ կը կուի հոգեւոր գործոց անութեան գիտաւորք և այս Արամեւը կարգազօղ զպիւնրուն մեջն կ'ընարուին իրենց առաջնորդին : Եպիսկոպոսին, կամ շէկիին (Տոյրապոյն վարպետին) ձեռքով : Երանկ մէջ ալ աստիճանի կարգերով գինեւարանոց կարգերուն նման

աստղերու տակ կը մնայինք, և տեղ մը չէին ցուցնելը մեզի հանգչելու, և մինչեւ այն ժամանակ անթի կը մնայինք : Արդեմն քանի մը հաց միայն կը բերէին անո՛վ դո՛ւ ընելու մեզի, բայց չէինք ընդունել, ըստ որում էթէ ընդունելու ըլլայինք, իրաւունք կ'ունենային թա գաւորին հրամայած միւս պաշարները չտալու. իսկ թէ որ անթի մնալու ըլլայինք, հետեւեալ օրը մենք իրաւունք կ'ունենայինք գանգատ ընելու մօտակայ տեղունք գտնուող շէխին կամ իշխանին, և այն ժամանակ զիւղացիք կը գատապարտուէին կրկինը հատուցանելու. կամ ուտելիք և կամ դրամական փոխարինութիւն. բայց մենք սպասելու ժամանակ չունենալով մաս մը միայն կը պարտաւորէինք երբեմն ընդունելու. իրենց անուշ ծէն ըստ սովորութեան երկրին, և զանոնք մեր հետն եզող սպասաւորաց իբր վարձ կը հատուցանէինք :

Այս ուտելեաց և բնակարանի մասին ինչ որ կը կըրէինք, անկէջ պակաս չէր նաեւ Ճանապարհներուն անհանգստութիւնը : Ասոր է որ թուրքիայի մէջ ալ ուղեգնացութիւնը Արապային պէս իւր ամեն հանգստութիւնները չունի, այսու ամենայնիւ Հապէշու տանի մէջ՝ մանաւանդ Արապացիի կամ թուրքատանցի համար անտրանելի է Ճանապարհորդելը : Ինչպէս արիւ տեղ ալ բաժնէնք, երկիրը բոլոր լեռնային է, և երբեմն մինչեւ երեք լեռ իրարու վրայ բարձրացած են, որոնց վրայէն կ'անցնէինք ոլորուն Ճամբաներով, տեղ տեղ ալ սողալով, ուսկէջ եթէ սահելով վար ընկնայինք անգնդային ձորերուն մէջ, անմիջապէս մահուան զոհ կ'ըլլայինք : Իսկ թէ որ դաշտաձեւ տեղ մըն ալ հանդիպէինք, այն ալ գարձեալ գետինը քարուտ և փշաբեր ծառերով խեղդուած էր : Այս պէտքերը երեք տեսակ են. ոմանք կեռ, ամանք ուղիւ, որոնց մէջ կան երկու ընն ու կարծիք. երրորդ տեսակ փուշ մըն ալ կայ երեք ճղի՝ գեանին, երեսը ցցուած և անոր ամանը հողին տակ ծածկուած, այս ամանին մէջ պարունակուած հունար սովու ժամանակ կ'ուտեն տեղացիք : Այս ըսած փշերու մէջն անցնելը իւր վտանգներն ունի

միշտ . Ճամբորդներուն ոչ դէմքերն ու ձեռքերը կը մընան անմիաս և ոչ վրանուն հագուստը : Արդեօք այս երկրին համար բաւ Աստուած Ադամայ , թէ « Փուչ և տատասկ բուսուցէ քեզ երկիր » :

Այն դժբաղդութեան չափը լրանալու համար այն պիտի ժամանակ հանդիպեցաւ . (ապրիլ ,) որ ջրի մեծ ցամաքութիւն կը տիրէր նոյն կողմի բոլոր երկրին մէջ Հանդիպած գիւղերնուս մօտ գտնուած ջրի ակերդ պուտ պուտ կաթելով մինչեւ իրիկուն հազիւ թէ կուժ մը ջուր կը ընցուէր , Ճամբորդի ողորմող ու գաւլաթ մը ջուր խրմցնող չէր գտնուեր այն տաք եղաւնակին որ կը տիրէր Այօյին մէջ : Այսանգը մեզ կրագառնար և մեր ջորիները ծարաւութենէ տանջուելով ուժէ կ'ընկնէին : Քանի մը տեղ իջեւանած ժամանակին գիւղացիք կուգային և իմանալով մեր եկեղեցական ըլլալը՝ կ'աղաչէին՝ որ աղօթք ընենք որ Աստուած անձրեւ տայ իրենց , թէպէտև եղանակը անձրեւի չէր , և երբէք լսուած չէր որ ապրիլ ամսոյ մէջ անձրեւ գայ այն կողմերը , խղճալով անոնց նեղութեան վրայ որոնց մենք ալ հաղորդ էինք , քանի մը տեղ լսաւ թախանձելոյ գիւրազուոց խաչհանգիստ ըրինք և աղօթք ընելով Աստուծոյ ողորմութիւնը խնդրեցինք : Չենք գիտեր թէ արդեօք մեր աղօթքը լսելի եղաւ՝ թէ Աստուած ժողովրդոց և մեր երեսին ողորմեցաւ , երկու երեք անգամ այնքան յորդ անձրեւներ իջան , մինչեւ հեղեղներ կապեցին ու գետեր յորդեցին . եթէ այս անձրեւները չգային , ամենեւեկն յոյս չկար մեր ող մնալուն , այլ ծարաւաւ տանջ պիտի զրկուէինք մեր կեանքէն :

Այօյի երկիրը կարծես թէ անիծուած էր Աստուծմէ . այսչափ նեղութեանց վրայ մարտիրներու բազմութիւնըն ալ միւս կողմէն աւերակ էր դարձուցեր երկիրը , բոլոր արմատիները լափեր էր բաց ի կորեկի տեսակներէն , որոնց հունձքը անձրեւային ժամանակ ըլլալուն համար աղատ կը մնան անոնց բազմածախ ժանիքէն : Այս աշխարհաւեր կենդանին այն կողմերը անպակաս գտնուելուն՝ տոկայ կը պատրաստի հոն հացի նեղութիւն ,

և կրտսիպուին տեղացիք վերը յիշած գեանափշին հուն-
տերը քաղել ու տեղու : որոնք հողոյն ներքեւ ճածկուած
ըլլալուն՝ ազատ կը մնան անոնցմէ :

Այս է ահա Այոյի վերայօք ըստ մեր ճանապարհոր-
դութեան համառօտ նկարագիրը : որու համար նոյն
խոկ Հասկէշք կը վկայեն դժուարին և անտոնելի ըլլա-
լը : Սայիս ամսոյ 27 ին հասանք Թէկրիի սահմանադը-
լութին եղած Աինարվա գիւղը , որու կառավարիչը Տե-
ճաջմաջ-Քասասայի քով գտցած ըլլալով՝ անոր փոխանօր-
դէն խնդրեցինք որ հրաման տայ մեզի նոյն եղանակով
այսինքն գիւղէ գիւղ մինչեւ Ատուա համնելիս գիւ-
ղացիք մեզ ուտելիք տան : Ինչու նեց նա մեր խնդիրքը
և հրաման ըրաւ որ խճեւանած տեղերնիս մեզի անօթի
չթողան : Այսպէս հասանք մինչեւ Ատուայի երկու օր
մնալով տեղ մը , ուրկէց Տեճաջմաջ-Քասասա մեծ իշ-
խանին մարդ խրկելով մեր գայն իմացուցինք . նա ալ
փութաց անմիջապէս Պարամկարաս մը ⁽¹⁾ խրկել , որուն
առաջնորդութեամբ մտանք Ատուա մեզի համար պատ-
րաստուած տեղը :

Տեճաջմաջ-Քասասան այն միջոցին ճ ժամ հեռու Աք-
սուժ ըսուած հին քաղաքը կը գտնուէր , ուր հոր մը մար-
րել տալու համար գտցած էր . և իւր տեղը Տեճա-Պա-
րեա անուն փոխանարդը կար , որ մեր գալուստը լե-
լուն պէ՛ս ապետակ եղ մը , մեղրագինի և կորեկօղի և
այլն , հեան առած տեսութեան եկաւ մեր քով : Աոր
հաճութեամբը հետեւեալ պռաւ օտուէն մեր տպասու-
ւորը մեծ իշխանին քով յուղարկեցինք Աքսուժ , որ մեր
ողջնոր մատուցանելով՝ միանգամայն թէ՛ զինքը և թէ՛
նոյն քաղաքի հին եկեղեցին տեսնելու համար օւնե-
ցած փափօքնիս յայտնէ : Այս ալ կ'ընգունի սիրով և
հրաման կը կարկէ փոխանարդին՝ որ պատուով զմեզ իւր
քովը յուղարկէ :

(1) Պարամկարաս կը նշանակէ արջունեղու և անասուններու վերա-
տեսուչ : որուն կը քրմնաօրին թարգմարին նուէր կ'ը իրքեւ տուրք
եկած բոլոր շրջառանիները , և ինչն է անոնց անօրելը : Սոյն պաշտօնը
խեղց մէջ խիտ պատուաւոր է , և ունի իւր իշխանութեան տակ մաս-
նաւոր խումբ մը զօրաց , ինչպէս միւս իշխանները :

Վերջը յիշուած Պալատարարը առջեւնիս բնիկերով տարու մեզի Մթուճ, և ուղղակի եկեղեցին իջանք արդ թերու և տեսնելու: Մյս եկեղեցին որ խիստ հռչակաւոր է բոլոր Հայէշտանի մէջ, առանց կրի քարերով հիւսուած: ցանկատարտի մը մէջտեղը կառուցուած է, ոչ բու չորս կողմը բոլոր գերեզմանատուն է: Վեղեցին քորաչէն է, և արեւմտեան գաւթը բոլոր եկեղեցւոյն լայնութեան ընդարձակ մարմարեայ առախաններ կան չորս կամ հինգ ոտք, սառնարին գաւթը տախտակէ շէնուած բարձր և փառաւոր շէնք մըն է. եկեղեցին չորս քառակուսի հիւսուածնց սիւներու վրայ կառուցած է յունական ճարտարութեամբ, և (Յունաց խորանին ձեւով է սեղանին խաչկալը: Յանկատարտին դուրս տեղ տեղ բրդածել արձաններ կան զանազան, բարձրութեամբ, որոնց ձեւը քառակուսի է և երթալով գէտ իծայրը կը նեղնայ. ոմանց վրայ գիր ալ կը տեսնուին՝ բայց անընթեռնիկ են, շատերն ինկած կտորած են և գետնին մէջ խրած:

Վեղեցին դուրս ելած ժամանակնիս Վրդհամ. առնուն Մեզղեացի գնդապետի մը ձեռքը նոր կրթուած 50 թ չափ զօրք բարեւ կանգնած էին, որոնց առաջնորդ դուրսեմբը մտտեցանք Քասսա մեծ իշխանին վրանիկն քով, որ հեռուանց մեզի տեսնելով փութաց խեղճ մեր դիմացը, և երեք անգամ մինչեւ գետին խոնարհելով Վեր. Վասհակ արքայանի ձեռքի խաչը համբուրեց. նա ալ խաչակնքելով օրհնեց զանիկայ: Վարք զօրքերը երկու կարգի բաժնուած՝ տարին մեզի անոր վերանին տակը, որ կարմիր կերպասէ էր, ուր կարէ տեսութենէ մը ետքը՝ իւր քովը ուրիշ վրան մը կանգնել տալով հոն հանգիստ առինք: Նա երեկոյն յուղարկեց մեզի եզ մը, ոչխար մը, մեղրագինի, հաց և այլն, որոնց համար յատուկ մէկը խրկելով իրեն շնորհակարտեղանք:

Հայէշից մէջ մեծ համբաւ տաացած է և մեծ յարգութեան առարկայ եղած է Տառնաբանեայ օրինաց քարեղէն տախտակը, որց համար Սովսէս մարգարէին

Բառուծոց առւածն է կ'ըսեն, և Մինիլիք անունով
 առաջին հին Թագաւորին ժամանակ Լըռուսողեմէն
 հան բերուած է : Վրիստոսի քարտու թեանը ժամա-
 նակ Լըգեկիէլ անունով քարեպանս ու հարեւորս անձ
 մը կ'առնու Լըռուսողեմ կը տանի նոյն տախտակը և
 Փրիզին ներկայանալով կ'ըսէ . « Լ, յս քարիս վրայ գրու-
 ած աստուածադիր օրինաց համար ի՞նչ հրատան կ'ու-
 տաս , ընդունի՞նք թէ ոչ » (Վրաս առանց բերանը
 բանալու կ'առնու տախտակը ձեռքը ու միւս երեսին
 վրայ ոսկեգրով կը գրէ . « Կ'ըսունեցէք ինչ որ գրուած
 է » Լ, այն ժամանակէն թվեր ընդունած են զայն
 իբրև աստուածատուր որինաց տախտակը : Լ, յս արտ-
 մու թիւնը իրենց գրքերուն մէջ աւանդուած ըլլողը կը
 հաստատեն . բայց ես սուրբ Վրոց հակառակ գտնելով
 զայն , որուն մէջ կը պատմուի թէ քարեղէն տախտակ
 ներք տապանակին մէջ դրու եցան (1) , սիրտս կ'երկար և
 կը յուզուէր այսպիսի մէկ պրանդակ ստուծեան մը
 դէմ , որ իբրև ճշմարտութիւն ընդունուած էր բոլոր
 Հայէջու եկեղիս մէջ , և ընտկանապէս մեր հետաքրք-
 քութիւնը կը շարժէր զայն տեսնելու , և եթէ՛ կարելի
 է՝ տուծիւնն ալ խոյտաւակելու : Լ, քառմի եկեղեց-
 ւոյն քարձր մէկ պահարանի մը մէջ պահուած է կ'ըսե-
 ին , սակաւ պատած , և կարեղ չէ որ մարդ տեսնէ ու
 շոշափէ զայն առանց պատժուելու : Թեոդորոս թաւ-
 գաւարը ուզեր է տեսնել , և Բաստած արժանի ըլլած
 չէ կ'ըսեն : Իսկ մենք երբ արժանի եզանք Լ, քառմի
 տեսնելու , խնդրեցինք Տէնալմաջ Վաստային որ հրա-
 ման ընէ զոչ տալ մեզի յիշեալ քարը որ համբարները
 լրաւ օրում ձեր հոս գտնուիլը ըսինք , մեծ պատե-
 հութիւն մըն է մեր ջերմեռանդական բազմանաց հաս-
 նելու : Միտմ ընդունեց մեր խնդիրը : Ի՞նչոյ հետե-
 լեալ առտու երեսնի չափ պատուաւ որ եկեղեցի տեսն-
 ներ եկան հաւարուեցան մեր քովը , և տեսութիւնը
 նեղէն յետոյ խոյր բացին մեր խնդրոյն վրայ , և ըսին
 թէ , « Ի հուսց անտի աւանդութիւն ունինք՝ որ անպ

մարդ չկրնար մտնելու . և եթէ տեսնել անգամ հարկ
 բլայ , պետք է որ առաջնորդ . Այսուպիսի հաճութեամբ
 բն ու կամեցողք բլայ : Անոր նոր Այսուպիսի դարձ
 է , անոր կ'ազաչէք , թէ որ կ'ընդունի լաւ , ապա թէ
 ոչ՝ հնար չէ՞ո Պատասխանեցի . ես . « Անդու թիւնն
 րը պէտք է պահուին , բայց ձեր այդ աւանդութիւնը
 կը դարձնուի մեզի թէ ինչ պատճառաւ կ'արդիւի իւր
 քրիստոսնեւալոյցել յարգանքն ու պատիւը ստանկ մէկ
 արբազան նիւթի մը մատուցանելու : Հոգ չէ , լաւ ,
 թող ձեր աւանդութիւնը չըննաբարեմք . բայց ընէք
 ինձ , պատուոյ և յարգանաց մասին այդ օրինաց տախ
 տակը աւելի մեծ է՝ թէ Վրիտանոսի խաչափայտը , ու
 թու վերջ իւր աստուածային արիւնը թափեցաւ մարդ
 կային փրկութեանը համար : Եւ յա հարցմանս պաւ
 տաստանն ինչ առաջ սկսան իրենց մէջ վիճաբանել . ու
 մանք կը պնդէին թէ քարեղէն տախտակն է պատուով
 և նախաձեռնար , և ոմանք թէ՛ կենաց Փայտն է : Վեր
 ջապէս պատասխան տուին որ Վրիտանոսի խաչափայտը
 աւելի յարգու ու պատուական է : « Թէոր այնպէս է ,
 կրկնեցի , ամենեւին աւանդութիւն մը չէ եղած սուրբ
 խաչին համար որ մարդոց տեսութենէ ծածուկ պահ
 ուի և համբարեցու չորուի բարեպաշտ անձանց , այլ
 ամեն քրիստոսնեւոյք կը պատուեն և կը համբարեն և
 իբրեւ յիշատակ Վրիտանոսի չարչարանաց իրենց բով և
 եկեղեցեաց մէջ կը պահեն . ինչպէս ահա կը տեսնէք
 մեր սրբազան Հօր վրէն կախուած խաչն ալ , որուն
 մէջ կայ կենաց Փայտին մէկ պզտիկ մասը , և բոլոր
 աշխարհ կը համբարեն զայն . ինչ իրաւամբ ուրեմն
 արդեւք դուռած է ձեր մէջը այդ տախտակին մտն
 նարու ու համբարեցու , թէ որ աստուածային ձեռքը
 դուռած տախտակն է : Կրնայ բլալ որ ձեր մէջն այն
 տխրահետ դանուին որ չհաւատան անոր ստուգութեան
 նը , և այդպէս կեղծ երկիւղածութեամբ ժողովրդ եան
 չգուցնելովքիդ կատարած ատք անանց . ուստի աւելի ձ
 քէկէ որ ամեն մարդ զայն խաչ լիւ և համբարեն զայն
 և այն ժամանակ կը հաստատուի անոր ստուգութիւնը

և աւելի յարգանք կրատանայ : 7

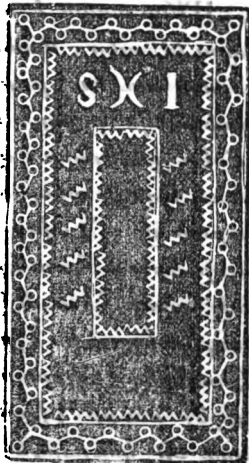
Խորին լուսթիւն մը տիրեց, և չկրցին պատասխան տալ այս խօսքերուս : « Իսկ կարգաւոր էք, ըսի դարձեալ, և պատուաւոր էք՝ ինչպէս որ կ'իմանամ : արդ կը հարցնեմ ձեզ, այդ աւանդութիւնը մեծ է և պարտաւորիչ ձեզի համար, որ այսչափ խղճու կը պահէք և պահել կուտայ, թէ՛ Վրիստոսի սուրբ Աւետարանը՝ որու խօսքերը փրկութիւն է հոգւոց և կենսատու բար աշխարհիս : Այս սուրբ գրքին աւանդած պատւերնեքը ամենեւին բանի տեղ չդնելով ու չյարգելով կը տեսնեմ այսօրուան օրս ձեր բոլոր երկրին մէջ որ անոնց հակառակը կը դործուին, շուտթիւն, պոռնկութիւն, ամուսնական օրինաց դրժում, մարդասպանութիւն, ստախօսութիւն, կեղծաւորութիւն, և այլն. դուք իբրեւ քրիստոնէայ և կարգաւոր, պարտաւոր էք այս պատուերնեքը պահել և պահել տալ ժողովրդեան իբր Յիսուսի Վրիստոսի աւանդութիւնները, և ոչ թէ անհիմն երկիւղածութեամբ քունէք այդ աւանդութիւնը որ ժողովրդոց բարեպաշտ զգացմանց ալ հակառակ է : 7 Այս խօսքերուս վրայ համոզուելով պատասխան կուտան միաբան : « Երթանք կրկին անգամ մեծ ժողով մը ընենք, և կը յուսուիք որ ձեր այդ խնդիրքը կը կատարուի, թէպէտ մինչեւ հիմայ եղած բան չէ : 7

Տէ՛ձաջմանջ Վաստային քով կ'երթան և մեր լաւաները բոլոր անոր կը կրկնեն. նա ալ կ'ուրախանայ ու կ'ըսէ. « Տեսա՞ք հիմայ, ես արդէն լսի ձեզ, թէ վերջը աստե՞ծով կը մնայք ու կրխայտաւորուիք. անկէջ զատ Մովսիսի խաչօրի Կաթնատկին յարցն ալ օրինօք կուրեցաւ : մենք զանկեայ քան զինանց Փայտը կը յարգենք և գրեթէ անտուածային պատիւ կուտայինք անոր պատ. ասհաւտով անստք անոր յարգը ուր իջաւ 7 Այսպէս պատասխանելով շատ ուրախ կ'ըլլայ մեր յուսամբ բերած միաբանքուի վրայ : որովհետեւ վրասացանք երկրորդ կէտ զեցախանեղիւն՝ քիչ հրամանալ չընդունելու նաև հանկը : 7 Աստի ժողովքի մէջ խորհարար ընելով կ'արձանին ցոյց տալով, մեր քանի զին, ստախոսակը, և իւր

ղակի մեր քով գալով ժողովին որոշումը մեզի կը յայտ
 նեն և կը հրաւիրեն երթալ տեսնելու ։ Պատասխան տը
 լինք ։ « Ենք քրիստոնէայ . եսքի՛ , միայն հաւատով ալ
 կրնանք մեր հազեւոր քաղաքներ շեցնել . ալ այսու
 հետեւ հարկ չկայ տեսնելու և մեր յարգանքը անոր
 մատուցանելու ։ Սպնաւանք լծէ մեր քով Վրիստոտի
 արիւնաման խաչին , մտոր կայ , նա է պատուոյ արժաւ
 նաւոր ։ Իսկ այդ տախտակին մէջի գրուած օրէնքները
 աւելի հարկաւոր և օրտակար են և ոչ լծէ քարը , և մենք
 արդէն այն պատուէրները մեր սրտին մէջ գրած ու
 նիւք ։ » Եւ մերժանս վըայ , որուն շէին յուսար , ա
 մօթով եւ կը դատնան ։ և Տէ՛ճաջմա՛ճ . Վաստան լսելով
 ինքը կը փութայ հաւոյս մեր քովը և իրենց եկեղեցա
 կանայ տմարդութիւնը պատարակելով կ'ըսէ ։ « Ենք
 աչէտ մարդիկ են ։ կը խնդրեմ որ ներքէ և դարձեալ
 յանձն առնուք երթալ տեսնելու ։ Սովեստի խաչոր ։ »

Չկրցինք այս անգամ ալ մերժել , ալ սիրով ընդա
 նելով մեծ իշխանին առաջարկութիւնը , իրեն և բոլոր
 մեծամեծաց և եկեղեցականաց ընկերութեամբ և կա
 նանաւոր զօրաց տաճարորդութեամբ և երաժշտաց եր
 գերով գնացինք եկեղեցին և մտանք բակին մէջ . հան
 նասան բոլոր ժողովուրդը ։ և մենք քանի մը եկեղե
 ցականով մտանք անպիտանանք , որ եկեղեցիէն դուրս
 ցանկապատի դրան ձախակազմը շինուած էր ուրիշ սե
 նեակներու կարգաւր , և հան կը պահէին եկեղեցական
 դէտտաներն ու անօթները ։ Եւ յա գետնայարկը ներսի
 կողմէն երկրորդ արտի մին ալ ունէր տախտակաճած ։
 ուր կ'եղուէր շարժական սանդխով մը . քահանային
 մէկը վեր երաւ , առիքնը երկու տախտակը մէկ դի լու
 նելով ներս մտաւ , որուն հետեւ եցանք մենք ալ . սպա
 կաւալ մը բուրբալ լուծաք մօտեցրաւ մտաւկի մը
 խնկարկեց . յետոյ մտաւ տուսէ ։ մենք ալ խնկարկեցինք ։
 Կարաւ կը շնորհարարնի շէջով գրոց մըն էր . որու
 վրայի աչքը գալար քաշելով խնկարկաւ . Տարնորդանեաց
 օրինաց քարերին տո՛ճաճաճար . Կորա հանեցինք դայն
 և սկանք . ու շէտա շի՛ճ ։ Ենք ։ Բզկայտակաւ կարգաւ

գոյն մարմարինն էր բարր, քառակուսի կտրուած, էր
կայնու թիւնը 24 հարիւրամետր և լայնու թիւնը 21. Իսկ
հաստու թիւնը գրեթէ Յ հարիւրամետր : Կղերքները
կէս բթաչափ լայնութեամբ փորուածս ճաղիկներէ
չըջանակ մը ունէր . սնոր մէջ կրկին չըջանակ մը դար-
ձեալ քառակուսի բարակ շղթայի նման ճուղքով կը
ներկայացընէր . այս երկրորդ չըջանակին մէջ պարսպ
էր, իսկ երկու չըջանակներուն մէջտեղն միջայր կրպա-
րունակէր տատը պատու իրանքները, հինգը մէկ կողմը
և հինգը միւս կողմը : առ ի շեւ գրուած տաճկական
ստորութեամբ . և տակի կողմը դարձեալ երկու շջա-
նակաց մէջտեղը կային երեք գիր, ինչպէս կը տեսնուի
դիմացի պատիկերին վրայ. առայնն գի-
րը Հապէշից այբբենարանէն դուրս
թուանշան մնէ, որ տասներորդ թիւ
կը նշանակէ. իսկ միւս երկուքը նշա-
նական տառեր են, մէկը մեր Չին
և միւս Ղին բուճ ճայնական հրեշ
մամբը . սակայն թիւ չին ցուցը-
ներ, վասն որոյ անհնարին եղաւ
մեզ բացատրութիւն մը գտնելու .
թեպէտ յայտնի կը գուշակուի որ
երեք գիրն ալ մէկէն թուական մը
ցոյց կուտան, բայց ոչ որ իրենց
կարգաւորներէն կըրցաւ կարգալ
և մեկնութիւն մը տալ : Սիւս ետեւի կողմն ալ գտաւ
ձեալ երկու չըջանակներ կ'երեւան ուրիշ կերպ բան
ուածքով . բայց հոն գրի նշան չտեսնուի : Քարը ամեն
դիէն իւր անարտաբերութիւնը պահած էր, հաւթերան
նշան բնաւ չէր կրեր, այսու ամենայնիւ երեք կամ չորս
և կամ աւելի գար յառաջ . քանզի տիրուած պիտի ըլլայ :
Սեր յարդանաց արտաքին ցոյցերը ստորով այս Աթուլ
պահան յիշատակարանին կրկին իւր տեղը տեղադրեալ
ցիւք ձորհակալ ըլլալով մեզ ներկայացընող քահանա-
յին, և դուրս ելլելով Տէրաշապուր քառասուն իշխու-
նին քով գնացիք, որ իւր մեծամեծներէն և կարգալ

ապրինընէն չընթացաւ եւ թակին մէջ մեզի կը սպասէր :
 « Ի՞նչպէս գտաք , հարցուց մեզի պատուաւոր եկեղեց-
 ցահոսաններէն մէկը . Սովետական տախտակին մէջ զ-
 րէկըները անոր երկու կողմը գրուած չէին . և այս տախ-
 տակին վրայ ալ այնպէս գրուած չէին . — Այո՛ , երկու
 կողմը գրուած է , — ըսինք . » և խօսքը չուզեցինք երկա-
 ընել , որպէս զի շատիկուինք ճշմարտութիւնը դուրս
 հանել : Այլ մեր ստորապահան պատասխանին վրայ իբր
 թէ մեծ յաղթութիւն տարածի պէս սկսաւ ուրախա-
 նալ ու ըսել . « Այսօր փարատեցաւ ոմանց մտքէն կաս-
 կածը , որոնք կը կործէին թէ մէջանալը գրուած են տա-
 սը պատուիրանները , և անոր համար սուտ է կ'ըսէին »

Սենք ստոյգ է որ չուզեցինք հան մեծ իշխանին ներ-
 կայութեանը , մանաւանդ նախապաշարեալ եկեղեցա-
 կանաց առջեւ բարբառիկն ջրել յիշեալ քարին բնագիր
 տախտակն ըլլալը , որ մեծ և սրբազան համարում մը
 ունէր քովերնին , այսու ամենայնիւ . սուրբ Վրոց տե-
 ղեակ եղողը անոր ստութիւնը իմանալու համար փորձի
 կարօտ չէ : Այս , Աստուածատուր օրինաց տախտակ
 ները երկու հատ էին (1) , որոնք Տապանին մէջ գրուե-
 լով՝ անոր հետ մէկտեղ անհետացան : Արկորդ , բլ
 նագիրները հին Աբրայեցուց լեզուով գրուեցան և ոչ
 Հայէջից : Արորդ , թուական չունէք վրան , զոր չը
 յիշեր սուրբ Վրքն ալ : Իսկ Հայէջից նման տգէտ
 ազգ մը կուրօրէն ընգռնելով զայն իբրեւ իսկական
 բնագիրք , սնուտի պարճանք մը տուած կ'ըլլայ իրեն :
 Այնպէս իրենց արանդութեան նայելով Ախուսի ներ-
 կայացուած ժամանակ , ինչպէ՞ս վերը պատմեցինք , ու-
 կեգիր տառերով ետեւի կողմը գրուած պիտի ըլլար ,
 « Ինչու՞նեցէք ինչ որ գրուած է » խօսքը . և այս ալ
 գարձեալ սպառցց մը պիտի ըլլար իրենց՝ տեղեկան
 և ոչ ճշմարիտ ըլլալուն : Այս ըսածներս անշուշտ նոյն
 քարին սպասաւորող եկեղեցակոնք գիտնալով , որով
 հետեւ մարգկային գատու մէ բարբառիկն գուրկ պիտի
 ըլլայ մէկը որ չկարենայ ըմբռնել այս օրինակ ստու-

Թիւն մը , կամաւ հաւատացուցած են խեղճ ժողովուրդը , և իրենց խարէութիւնը չբացնելու համար աւանդական սրբելք մի եւս ըլլալ հնարած են , ան մատչելի ընելով զայն աշխարհականներէն : Ան աքնորիկ նոյն աւանդատան մէջ գտնուած եկեղեցական դէտաններն ու անօթները ցոյց տուին մեղի , որոնց մէջ թէպէտ նշանակութեան արժանի բան մը չկար , սակայն ասոնց և ոչ մէկ քառորդը ուրիշ եկեղեցեաց մէջ տեսնելով , բաւական նշանակութիւն մը ունէին : Բաց մտնուած արագէտ յիշատակելու զանց չեմ ըներ եկեղեցական թմբուկը , որու ձեւը հասարակ թմբրկի ձեւէն տարբեր է իւր երկարութեամբը , և բարդովին արծաթով քանդակուած : — Դառնանք մեր պատմութեան :

Նոյն օրը Աբուս մէն ելանք Ատուա դառնալու մեծ իշխանին հետ . զինուորական երաժշտաց խումբը մեր տղեւէն կ'երթար . և մենք ջորիներ հեծած իշխանին հետ կը քայլէինք , զր ի պատիւ մեզ միշտ քանձի մը քայլ ետ կը քայլեցնէր իւր ջորին . և մեր ետեւէն կուգալին ռաբառադինսկ զօրքերը և զօրապետները : Բաղաքը հասնէնաւ և զմեզ յատուկ պատրաստութեամբ տան մը մէջ հանդէսեցնելէն յետոյ , ինքը գնաց իւր բնակարանը , և 12 ռուբլէ արձակել տուաւ մեր գալուտոր պատուերու համար :

Սեր Ատուա դառնալուս առաջին զբաղմունքնիս և պարտքերնիս եղաւ նամակաւ մի մեր հոն հասնիլը ծանուցանել Աննապատիւ Տ. Կոստի Սրբազան Պատրիարքին , որու համար յատուկ թղթատար մը հանելցինք Սուսավա առ Արժ. Առաքել աղայն Յ. Արիվէլեկեան : Այլ և ուրիշ նամակ մըն ալ Անդրկարէն լեզուով պարտք համարեցինք Լեզիպոսի Անդրիական ընդհանուր հիւպատոսին ուղղել , որուն մէջ մեր վերադարձին համար Բրիտանիոյ կառավարութեան ցոյց տուած ջանասիրութեանը շնորհակալութիւննիս յայտնեցինք . աւաթիկ անոր Հայերէն թարգմանութեան օրինակը .

Յիսասհակ Արքեպիսկոպոսէ Արուստղեանայ, առ Սե-
ծայատիւ Աթանդոն հաղարայեալ ընդհանուր Հիւ-
պատոս Անգղեյ .

Ի Պահիրէ , Արգիպատս :

Օգրութեամբն Աստուծոյ և շնորհիւ Տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի . ամէն : Խաղաղութեամբ հասանք
Աստուա , և մեծաւ սիրով ընդունելութիւն գտանք
Թէկրիի բարձրապատիւ Քատսա իշխանէն .

Սեր ամենախորին շնորհակալութիւնները կը մա-
տուցանենք շնորհաշուք Սեհափառ Սիքստրիա Թա-
գուհւոյն մեծին (Քրիստանիոյ) մեր վերադարձին յաջո-
ղութեանը համար ծժանդակեղուն նմանապէս և Նորին
պաշտօնատարաց համար գոհարանութեան և բարեմաղ-
թութեան աղօթքներ կը նուիրենք : Ապառինազտին :

Թէկրիի Բարձրապատիւ Քատսա իշխանէն խիտ
մեծ մարդասիրութեամբ ընդունելեցանք , ժպան որոյ
Թէ Նորին Սեհափառութեան և Թէ Բարձրապատիւ
Իշխանին դէմ զգացած մեր շնորհակարտութիւնը կը
փութանք խոստովանիլ :

Յուսալով Աստուած մօտ օրերս Արգիպատս հաս-
նելու , մնամք՝

Ձեր ամենախոսարարիմ բարեխոս Իսակով
Արքեպիսկոպոս Արուստղեանայ :

Քասապին առաջին պջերութիւնը, ընծաները : Պաշտօն, հոգեհանգիստ
 և հոգւոյ—հալը : Քասապին մեզի խրկած հոգեբաժինը շէրմակ մար-
 գիլը : Մեղացի վարդապետ և կարպետ Քոզէ Գուշեցի Հայր և իւր
 օրհրէքը : Ասոց միջոցաւ Քասապին Սեփեղացւոց հետ բանակիցը :
 Պատերազմէն յետոյ Քասապի Նորիերին հետ ըրած խօսակցութիւնն և
 զօրահանդէսները : Մեզի ցոյց տուած մեծ համակրութիւնը : Ըայի
 իշխանին մեզի խրկած պատգամաւորը : Քասապի երկրորդ պջերութիւնը
 և երած խօսակցութիւնները : իւր ընծաները : Վտակայ երեւոյթք : զինքն
 և իւր զօրքերը օրհնելիս : Պիկիպի մէջ մեծ թմբակն օրհնութիւնը :
 Քասապին հրովարտակը :

ՏԷՃԱԶՄԱՋ—ՔԱՍԱՍԱՆ մեր քով տեսութեան եկած
 ժամանակ իւր սրտին ցաւը յայտնեց մեզի օր մը յա-
 ռաջ Ամարա երկրէն մեզի իր քով փախցրնել տալու չը
 կրնալուն համար . « Թէեւ, ըսաւ , այն կողմերը գտնը-
 լող ապտամբաց մէջ ինձի կուսակիցներ ունենալով,
 յայտնած էի անոնց որ դձեզ այն երկրէն ազատեալու
 աշխատին . Պատասխանեցինք իրեն թէ՛ այդ բաղձանքը
 պատկուած համարեցէք . դարձեալ ձեր տէրութեան
 երկրին մէջէն ճամբայ շնորհելովսիդ արձակուեցանք .
 « Կը զարմանանք , Տէր , կրկնեցինք , քու իշխանութեա-
 նըդ ներքեւ քանի մը գլխաւորներ անանաբար Վալե-
 ջըմ՝ Կովազիին (1) կուսակցութիւն ցոյց կուտան և գաղտ-
 լուրեր կը հաղորդեն անոր . բայց չեն գիտեր անոնք որ,
 բաց ի մեծամեծներէն՝ անոր երկրի ժողովուրդին մեծ
 մասն ալ զձեզ սիրած են , և կը ցանկան քու իշխանու-
 թեանդ ներքեւ հպատակիլ օր յառաջ : — Այս խօսքիս
 վրայ մեծամեծները իրարու երես սկսան նայիլ : — Ա-
 հաւատիկ կը յայտնեմ Վալեջըմ-Կովազիի սրտին բաղ-
 ձանքը , որ մեր գալու ժամանակը յատկապէս իւր մէկ
 հաւատարիմ մարդուն միջոցաւ յայտնած էր մեզ , և
 խնդրած էր որ մեր միջնորդութեամբը հաճիք իրեն հետ
 հաշտուելու (2) : » Իսկայն պատասխանեց նա . « Թէ որ

(1) Թէրէ—Կորիտի թագաւորութիւնը, զեռ թէրիի մէջ չը ճանչ-
 ելուն , իւր առջի անուամբը կը յիշուի :
 (2) Մեր այս կերպով առաջարկութիւն ընելուս պատճառը իւր միտ-
 ջքն աւ ինքին իւր հարցը խնամալը համար էր :

Ճշմարիտ քրիստոնեաց ըլլար անիկայ, սիրով կը հնազանդէի անոր. բայց նա բարբարոսներէն ալ վատ է, իւր ընթացքը ապօրինաւոր, և բազմաձևութեան օրէնքը ծածկապէս ընդունող է. Բնչպէս ես զանիկայ ինձի տէր ընդունիմ. որ ճշմարիտ տէրն անգամ չներեր անոր ալ ապօրինաւոր ընթացից և խորհուրդներուն : Թէ որ Աստուած օրին մէկը ժողովագեան վրայ գլուխ կարգէ ինձի, հրապարակի մէջ կը յայտնուի արգարուծիւնը իւր ժամանակին, ապա թէ ոչ՝ օրհնեալ ըլլայ Աստուծոյ կամքը : Այս կերպ խօսելուն վրայ հարկ եղաւ որ լռենք, և խօսքը ուրիշ առարկայի դարձուցինք : Այն օրը մատուցինք իրեն մեր քովը մնացած քանի մը սատակեայ խաչեր և պատկերներ, որ եկեղեցական անօթներուն քով պահած էինք, նաև վարպետաշէն ոսկի խաչ մը սարդիոնի(սէլեանի) գոյնզգոյն քարերով զարդարուած և մէջը սուրբ Ատեփաննոսի մատուցէն զետեղած, հանդերձ ոսկէջրած արծաթ շղթայով, զոր Աբբազան Պատրիարք Հայրը տուած էր արժանաւոր անձի մը նուիրելու իւր կողմէն. և ըսինք իրեն թէ՛ « Այս երկուտարի եղաւ որ Հապէշու երկիրը կը պլաւտինք, և արժանաւոր մէկը չգտանք որ այս խաչը իրեն նուիրէինք. և սչ Վահլըմ-Վովաղին արժանի համարեցինք ասոր. բայց հիմա զձեզ միայն արժանաւոր դաննելով կը նշուիրեմք ձեր Բարձրութեանը մեր Աբբազան Պատրիարքին կողմէն շնորհաւորելով ձեր նոր իշխանութիւնը :» Այսպէս ըսելով՝ Գեր. Իսահակ Աբբազանը անոր վիզէն կը կախէ. նա ալ իւր վիզ փոքրիկ ոսկի խաչը հանելով՝ Արքին Աբբազնութեան կը շնորհէ ի նշան փոխադարձ սիրոյ : (Յետ այնորիկ իւր սրտին խորհուրդները յայտնելով կ'ըսէ. « Հայր, իմ մեռեալ ամուսնոյս հոգւոյն համար պատարագ և պաշտօն և հասարակութեան ալ հացկերոյթ տալու դիտաւորութիւն ունէի, բայց Ապուհային (Խաչի առաջնորդին) կրտսեանի որ անոր ձեռք ընել տամ. հիմա Տէրը իմ օրտիս հաճելի Ապուհա մը յանկարծ պարգեւելով ինձ զձեզ, ձեր ձեռքը կ'ուզեմ կատարել գիտաւորութիւնս : Սուտի

վերջան օրը (2 յունիս) կր խնդրեմ որ պատարագով պաշտօն կատարեք: Պաշտօնը և գերեզմանին վրայ հոգւոյ հանգստեան կարգը կատարելու համար հաճութիւն տուինք, բայց պատարագը, լրինք, էջրատագեմ դառնալուս Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանին վրայ կր կատարեմք:

Կիրակի առաւօտուն գնացինք Սէտանի-Վրէմ եկեղեցին, ուր աղօթեցէն զինի՝ ուրիշ տան մը մէջ բզգեատաւորելով սրբազան Հայրը, և ես վեղար ու շուրջառ առած՝ ելանք գնացինք հանգուցեալ կեովք գերեզմանը որ տան մը մէջ ամփոփուած էր. հանգստեան կարգը կատարեցինք՝ աւրիշ բարեմադթական աղօթքներ եւս ընելով ի ներկայութեան Տէճաջմաջ-Քասապին: Աղօթքէն յետոյ կ'ուզեինք զգետտները հանել, բայց իշխանը չհաճելով՝ այնպէս զգետտաւորեալ՝ ջորիի վրայ հեծցնել տուաւ Արքազան Հայրը. թագը գլուխը և դաւազանը առջեւէն տանելով. նցնպէս ես ալ շուրջառը կռնակս ջորին հեծած գնացինք հացկերութիւն տեղը, որ բացօթեայ ընդարձակ տեղ մըն էր, վրան ու բարդտիքը փայտերով ու ծառի ճիւղերով շինուած, օրուն տակը երկար սեղաններ պատրաստուած էին և ստոխարակ հացեր իրարու վրայ գիլուած զատ զատ. և մեծ իշխանին համար ալ ջատուկ տեղ մը պատրաստուած էր, ուրկէց կը դիտէր բաղանիսները առանց ինքը սեղանին մասնակցելու: Հոն դարձեալ հանգրտեան մը կարգացինք հանգուցեալ ամուսնոյն հողոցն համար. օրհնեցինք սեզանը, և Արքազան Հայրը հաց մը ձեռքը առնելով և օրհնելով զայն, նախ ինքը պաւստ մը առաւ անկէց և յետոյ մեծ իշխանին և անոր մեծամեծներուն մեկմէկ բրգուճ տուաւ: Տէճաջմաջ ձեռքը առնելով զայն՝ բաւ. « Իբրեւ հաց կենաց կ'ընդունիմ այսօր զայս ձեր ձեռքէն: » Օրհնութեանէն ետքը դարձեալ զգետտաւորեալ՝ ջորիներն հեծցնելով մեր բնակարանը տանիլ տուաւ զմեզ՝ հանգրտանալու համար. ուր հասած՝ ասեմներ իշխանաւորեալին կողմէն մատուցին մեզի 5 եղ. 5 ոչխար, 300

հայ, մեզք, արդար իւր, Կարաք մը մեղրուզինի և Կոստաս մը կորեկողի, դոք ամեն մէկը հինգ վեց հոգի բազմեր էին : Այս պարտեաներն էին իրք հոգեբաւին և պատարագոց : Ամիջապէս յարագի մէկը խրկեցինք լստ սովորութեան իւրեանց մեծ խնամին որ մեր շնորհակալութիւնները անոր մատուցանէ : Յետոյ եղին երկուքը ազբասաց բաժնել տուինք եղ մը կանոնաւոր նորաւարժ դրաց խմբին յու զարկեցինք ի քաջակրտւելին իրենց, ոչխար մը գանձը կրճատ Աղղիացի Քրտնել Բրքհամին, և մնայեալ երկուք էզը մեր սիրելի բարեկանաց սիրոյն մտրեւել տուինք : այս մեր ձրի արուստարութիւնը լեւելով Տէճաղեւջ Վաստան խիստ աւրախ եղաւ :

Ատուայի մէջ բուսական Նաբոպոլի և Թուրքիայիներ գտանք, որոնց հետ քաղցր տեսութիւն լինելով մեր քաջած տառապանքները կը թեթեւնային : մեր սրտերը կրնայինք ասոնց դիմացը բանար և փոխադարձ համակրութիւններ տաանալ : Այս ձերմակ մարդոց տեսութիւնը փայերած ժամանակներս մենք մեզի հարբենեաց երկրին մէջ կը համարեինք : Թէ ասոնց և թէ մեծ իշխանին քաղցր բնութիւնը եւ ուրախ դէմքը հարկարբեցին մեզի քանի մը քր երկարել մեր բնակտութիւնը յիշեալ քաղաքին մէջ : Իրարեկամներէն մէկն էր Հապէշ Արքայել վարդապետը որ սրայ հասակէն սուրբ Յակոբայ վանքին մէջ անած և անոր բարիքն ու շնորհքները վայելած է, և մեզի ալ ծանօթ սիրելի եղած էր : Յիշեալ վարդապետը լստ իւր կայրութեանը մեր խիստ կարեւոր հագուստները հագալով մերկութիւննիս ֆածկեց, և մեզ գի լծորուցինք մեր հագած Աթու պահան վայրենի ծածկոյթները : Կան որոյ խիստ շնորհակալ եղանք անոր մարդասիրութենէն :

Ընն Հաուայի մէջ մեկ տուէն ալ Հայ կացին բնիկ Պրտեցի, անկերիչ կարաստեա իրք համարեով . ասիկայ երկու մանց գաւառ ունէր, որ Հապէշից լեղուով մէկը կրայրս Վրտնի և միւսը Վրտնա Վրտնի կանտանին, երկուքն ալ այլապէս ոչ կրանդ գն երկաստորները քաջ

անգղիացի տ, արտեր քաւածու ճրմին Պոնապոլի աստու մա-
 բանին մէջ ստորացած էին թէ այս սիրուն անձինքը և
 թէ Սիբայէլ վարդապետը խորոս սիրելի եղած էին իշ-
 խանապետին աչքին՝ Մարդոյ բանակը Հապեղատան
 մասն՝ կէտինս Վան զեւրք կը լսէ Տէճաղմաջ Տփլասան
 անոնց գալու յորը՝ կը զայրանայ անոնց դէմ՝ և բանի մը
 անգամ իւր մեծամեծաց հետ խորհուրդ բնեղով վըճ-
 ապան կերպիւ կ'որոշուի արատերազակը անոնց հետ
 իրբեւ հաւատոյ թշնամիներու, և չթողուլ որ ներս
 մտնեն Սիբայէլ վարդապետը և երկու Հայ եղբարք
 առանձին իշխանին մօտն երթալով կ'աշխատին անոր
 սիրտը գրաւել, և համոզել որ պատերազմելու խոր-
 հուրդը ետ թողաւ և բարեկամական միջոցներ ձեռք
 առնու Մագղիացոց հետ և Վանոց տէրութիւնը կ'ը-
 սէին, բռնութեամբ գործ տեսնել չտալիք, այլ ինչ որ
 կ'ընէ՝ տիրով և իմաստութեամբ է հաւատոյ դէմ բը-
 նու չեն պատերազմիր իրենց կրօնական սկզբունքն է
 ազատութիւնը, վասն որոց չեն հաճիր բնաւ որ և է
 ազգի մը կրօնը բռնադատել հակառակ խղճի Վթէ
 դուք անպատճառ պատերազմելու ըրտք մենք ալ ձեզի
 հետ թեպէտ սուր կ'առնենք մինչեւ իման հոռուելու,
 բայց գիտցած ըլլաք, որ Տէր, որ մեր բողոք բանակին գորու-
 թիւնը ջնջելը՝ Մագղիական գորութեան քով սուտ մը
 ըսէր խմելու պէտ է Հապեղմաջ կ'ըսենք մենք թէպէտ
 եւ Մագղիացի չենք, բայց Մագղիոյ Տէրութեան ըս-
 ալութիւններն ալ մտնուլ չենք ուզեր որ Վանայիս իր-
 սելով՝ սիրտակեա կը հաւերդն զենքը, ինչպէս որ մենք
 ալ յետոյ բաւական գովութեամբ խօսեցանք Մագղիա-
 ցոց վրայ, որպէս զէ աներկիւղ վարահանայ անոնց
 վրայ՝ իւր նորահիմն իշխանութեան յատարանալուն
 մասին Օրիշալ Հայրազնի եղբարք Մագղիացոց եւ
 Տէճաղմաջ Քասապոյի մէջ բանակցութիւն մխելուն
 իրենք խորհրդական թարգմանի պաշտօնը կ'ըստին և
 երկու կողմին մէջ սէր եւ բարեկամութիւն մտելու
 պատճառ է ըստին Տէճաղմաջ իրբեւ հայր կ'ընդունի
 իրեն Ար Ստաբոս Ապիելը մեծ յարապետ ալ Մագղիա-

կան, բանակին. և բանի մը հարիւր Հասարչ զօրք կը
խորի՛ն անոր քով որ գ.ժ.ա.արու.ա. ճակատներուն մեջ
անոր բանակին առաջնորդին. և ամեն գիւղ ու բնակեց
որ պիտի անցնէին Մեղրից զօրքերը, պատուէր կը խոր-
ի՛ն որ պէտք եղածները ատրկով տան անոնց թէ՛ եղ,
ոչխար, այծ, փայտ, արմախք, և թէ ուրիշ ինչ բանի
որ պէտք ունենան ւ.

Սրբ Ստպերտ Վարիէր իւր արշաւանքին յողմու-
թեամբ ետ դառնալուն լուր կը խորի՛ն Տէճաջմալ՝ Քաս-
ային որ դայ տեսութիւն մը ընէ իրեն հետ, որուն մե-
ծամեծները կասկածներով թէպէտ չեն ուզեր որ անոր
քով երթան, բայց Տէճաջմալ վերոյիջեալ Հայկազուն
երեսասարգաց և Սիբայել վարդապետի՝ իւր հաւա-
տարիմ խորհրդակցացը խրատին հեռակերով, ամեն եր-
կիւղ մեկդի դրած բանի մը հազարով կ'երթայ Մեղրից
ւոց բանակը: Վարիէր իւր զօրքերը երկու կարգ շա-
րած պատրաստ կրտսասէր անոր գալտետանը, և դի-
մացն կըլելով կ'ընդունի զինքը և ձեռք ձեռքի տուած
իւր վրանը կրթերէ, և ի պատիւ Քասային զնուորու-
կան և պատերազմական կրթութիւն մը ընել կուտայ:
Սուրբերուն որոտարու ձայնը և հրացաններուն իրա-
րու ետեւէ հանած շառաչունը լսելով Քաստան և իւր
հետն եզող մարտիկը և բոլոր իւր բանակը որ հեռուն
կեցած էին, կը սարսափին կը գողան՝ աշխարհիս վերջին
օրը հասած կարծելով ւ. (Չորահանդէսն ետքը նախա-
ճաշ մը կուտայ իշխանին, որ տեսած ընդունելութեանը
վրայ խիտ ուրախանալով՝ իւր թեւն ունեցած սակի
և բանուած բաղպանը կը հանէ Վարիէրի աջ բաղուկը
կ'անցընէ, նոյնպէս իւր վահանը, նիզակը և բոլոր սրա-
տերազմական զարդերը և հեծած ջորին անոր կը պար-
դուէ, և ինքը որդեգիր կ'ըլլայ իբրև հայր ընդունել-
լով իրեն մեծ զօրապետը: Սեւ պնտրիկ թեւ. թեւի
տուած կ'առնու կրտսմի Վարիէրը իւր վանք և ինքն
ալ իրենց պատերազմական խաղերը ներխայտքնել կու-
տայ և սեղան կը հանէ լուսխորհրդանց ատրուութեան
կերտողութիւն վարքը: Վարիէր փոխարեն իւր, ընդունած

արարեւներուն՝ ինքն ալ կը շնորհէ։ Վասնայն իջ Թըն
գանթթ, երիւհազարի մտտ հրազէնք, ժառող, ձի և ջո
րի, և բանակին գրեթէ բոլոր աւերարդ ծանրութիւն
ները անոր կը թալու։

Տէճաջմալ-Վասնայն մեծամեծները երբ կը տեսնեն
անոր ողջամբ և ժառառորութեամբ ետ գառնալը, զար
մանալով (Նգղիացուց վեհանձն ընթացքին և մարդա
գիրութեանը ժայ) կը գովեն զիրենք, միանգամայն և
բարբ ճերմակ մարդոց վրայ մեծ համարում կ'ունենան
և ըստ բարեկամական և սիրոյ յարաբերութեանց պատ
ճառ յիշեալ Հայկազուն երիտասարդներն և վարդապե
տն լլղարով, անկէց յետոյ աւերի համակրութիւն մը
կրտասնայ մեծ իշխանը անոնց վրայ, և հրաման կ'ընէ
որ երբ և ուրին՝ ազատ մտնեն իւր բովը, որոնց շատ
անգամ խորհուրդներ կը հարցընէ գաղտ և կը կատարէ։

Ս'ենք դեռ Արուս չեկած քիչ մը յառաջ տանք իւ
մացուցած էին Վասնայն թէ՛ մեր և թէ՛ սուրբ Աթո
ւոյն վրայոք։ Իսպառոյ և Հայոց ազգին, նմանապէս ա
նոնց հագեւոր իշխանութեան և մեր պատրիարքական
իշխանութեան մէջ եղած մեծ տարբերութիւնը՝ ազ
դեցութեան և ժառառորութեան մասին, և Արուսա
ղէմի Հայոց Պատրիարքին երեք ազգաց վրայ ալ, այս
ինքն սուրբ երկրին մէջ գտնուող իսպառոյ, Հագէշից և
Ասորոյ վրայ ունեցած իրաւատութիւնը, և հին բնակող
Հագէշեցիներն թէ՛ ուսելը տարբ. և թէ՛ ուրիշ ամեն
գործերնուն գտնուող բոլոր հասկըցընելով անոր, այս
պէս պատասխան տուած է Տէճաջմալ Վասնուն. «Ա
տանք են ճշմարիտ քրիստոնէութեան նշանները։ Իշ
եա լուսն ծմ առաջուց մեր պատմութենէրք, և մեր ազգէն
կրտասարգն մէջ գտնուող կրտասորաց Հայոց վանքէն
կերակրուիլլո։ Այն գրէն միայր կը դնէր արտաքոյ կար
գի ընդունելութեամբ. զմեզ երտուաէ, ինչպէս որ
լրաւ ալ։ Իշ մեզի տեսութեան թիւած ժամանակ լրաւ.
«Կիւղեմի» որ Հայոց Արուսան յարար լիւ ժողովոյ իս
ցոյց տամ և անոնց արարել մէջ համակրութեան սեղ
նք մ'իւր ինքն ինքն յայտ տեսնելով մեր և իսպառոյ

Եպիսկոպոսին մէջ եղած մեծ տարբերութիւնը բարոյ
յական և քաղաքական մտային, մանաւանդ կրօնական
և եկեղեցական արարողութեանց և պաշտամանաց մէջ,
ձեր եկեղեցւոյն ունեցած վտեմութիւնը, իրենք աւ
ձամբ վճիռ տանոյ:

Հասկըչասանի միւս երեք մտային, այսինքն Ման
րայի, Շօպի և Կրճտաթի ժողովուրդը և անոնց բողոք
իշխանները մեծ համակրութեամբ ընդդէմած էին մե
զի հաւատոյ քննութիւններէն յետոյ, վազն որոյ թէք
լէ Արարիս թագաւորին քովէն բաժնուածով դէպ ի
Թէկրի գալու ժամանակին՝ Շօպի Միներիք իշխանը
լսելով մեր մեկնիլը, անմիջապէս պարզամտութեամբ մը խոր
կած էր մեր ետեւէն, և կ'սպասէր որ անուառ տանի
զմեզ Շօա և հոն առաջնորդ կարգէ: որուն պատաս
խանեցինք. «Չեր իշխանին կրօնաւէր և մարդասէր բա
րուց վրայ շատ ուրախ եմք, որ սիրով ընդունիլ կը ցան
կայ մեզի. բայց նախ պէտք է որ նա մեր Պատրիարքի
ճանչնայ և պարտ ու պատշաճ մեծարանքի անոր ցո
ցանէ, յետ այնորիկ դիւրին է Հայ եպիսկոպոս մը ի
րենց առաջնորդ ունենալ տ Պատգամաւոր իւր իշ
խանին կողմէն խառնանքով իրենց երկրէն ելած բեք
քերէն՝ այսինքն առ իւրիկ և ուրիշ պարտնայ մերթեք
ուրիշ ընծաներ խրկելու: Արարչան Պատրիարքին, ինչն
անկեց ետ գարձաւ գեպ ի Շօա: Մտնոց և Կնարայի ու
Կրճտաթի ժողովրդոց մեզի ցոյց տուած համակրութեան
պատճառ խորի եպիսկոպոսներուն անարժան վարդ
մուներն և սպանաութիւններն եղած է: որունցով բողո
քովին զգուած են: Եւ ինչ թէկրի ժողովուրդը որունք որ
նոյն սէրը ունեցան մեր վրայ, անկարէն ճեշտանք: Բաւ
այլ թէ Հասկի իշխաններուն գորուածն և թէքադրու
թեանն տակաւին կը սպասեցնէր կոյնի յապիսի անար
նորդին: վրան որոյ մեծ իշխանը շեք համակրութեան
ու
ուանց ժողովուրդուն գիրտը սրբաւերա՝ մեկնել ի մեկ ու
ուսկնորդի վախաբանութեան ընդ, իրենց այ թին անոր
երկւոյցան եկեղեցին առ անորոց ընդունելով:

Կրտսայի մէջ աւել որ մտակն յետոյ: Գրչիս և ին

ճամբայ ելելուս օրերնիս Տեճաշունը Վասսա մեր քանի
 եկաւ մեր վերջին հրատարակումն ընթուներու և զմեզ
 ճամբառ դնելու համարս Վասն տեսաթեան ժամանակ
 յայտնեց մեզի իւր պոփին ցաւք զոր եկեղեցականաց
 կողմէն կը կրէրս : « Եւ յայնն խնայք կը ցուցնեմ անոնց
 բուն : և դարձեալ Առաջիկայ ժողովոցոր նման ասիք
 բարիս են : Տեճեմ : Կա՛ն յերան կրօնաւորները պատր
 ապրտաբաճ են (ինձմէ) և իւր պաշարման մէջ դրած
 են : վաղը խապի Եղանակն գարուն՝ գարա կը խրատեն
 գնոր : նա ալ ձեզի պէս ականջը ծակ և բարակը մը
 տածող ու կատարեալ խելաց ակն չբայաւն և ինչպէս
 որ դիտեմ, առանց կորույր բրայա իրաւունքն ու ճիշ
 մտառութիւնը խմանալու՝ անոնց չար խրատներուն ա
 կանջ կը կախէ : Եւ ճամբոր բարձր ու գրած են որ
 քոյ . բայց շատ հաւանակած է որ նա կարգաւորաց
 խտրին մտիկ ընելով : որ մը կուլակիին (Թեքքէ Արդի
 սին) բով խոյս արց (երկայ) Եւ որ այսպէս բլայիքն ա
 դէն գուշակելով : որ բաձ կամ եկող Ելուսնային որ ճամ
 բան ուր տեղ որ պիտանէլու բլայ ձեզի, առանց հե
 տելիտը տեսնուելու հոս չգուց : և Ելուսնա Արդի
 նախորդ վտանգներու պատճառով ինչպիսի սպառաւորնե
 ընէ մէկը հետք չմերթ : վրոն գի բուն գեշու թիւն ա
 նոնց գլխին տակէն ծաղկոցառ ու կը ծագէ : Արծի մա
 սին եղան գեղձեւ նընկը արդէն յայտնի են ձեզի . բլ
 բխտունէի անունը միայն կը կրենք : Եւ յա լուծ չարիք
 ներուս առաջ բն անտեղու համար կը խնդրեն՝ ձեզմէ որ
 Ելուսնային պատահած ժամանակնից : հոն եղան տեղը
 ժողովակ մը կազմեք իրեն և իւր հետն եղող կարգաւո
 բաց հետ և երկու պարիեն ի գիր ինչ որ անտար ալ
 բով եղան կրօնական քա բարոյական զեղձ մեկըր : հոն
 ժողովակն մէջ պատակեք : և անոնց անտեղական դարձա
 ներուն վրայ ինչ պիտակ բերելու կը կորն՝ առաջարկէք .
 որպէս զի եկող Ելուսնային պիտանային ինչպէս բն չ
 հեռուի : ալ ինչ պիտակ պահանջէ իւր պատաւորու
 թիւնները՝ զանոնց ի զորմ որ ի յոյսու և ի պայծա
 քութիւն մեր եկեղեցից ինչ յոյսով անոնց համար : կրկնեց

մեծ իշխանը, գրած եմ՝ ձեր գնալիք ճանապարհին՝ զի
 րայ գտնուող բոլոր իմ իշխաններու՝ որ զձեզ ըն-
 դունին ինչպէս որ ես ընդունեցի։ այս մասին ապա-
 հով եղիք որ հանգիստ պիտի ըլլաք ամեն տեղ։ Եւ
 թուն պատասխանեցինք. — Ձեր այդ խօսքերը լաւ կը
 համոզեն զմեզ որ դուք բարի եւ ճշմարիտ քրիստոնեաց
 մի էք, ուստի ի մտերմահան սիրոյ շարժեալ կ'ուզեմք
 մեք ալ մեր բրած գիտողութիւնները յայանել ձեզ-
 թէ կրիի երկրին ժողովուրդը գրեթէ ամենքն ալ զէնք
 աւնին, բայց իրենք խիստ վախկոտ են, ինչպէս որ ճառ
 քան փորձեցինք։ Կովազի գալուն ձայնը որ լսեն, եւ
 ընանին գոյն չմնար, սարսափը զիրենք կը պատէ, ուս-
 տի անոնց զօրութեան վրայ այնքան ապաւինելու չէ,
 երբ պատերազմի դէպք պատահելու ըլլայ. այլ ձեր
 բոլոր զօրութիւնը այս նոր կրթուող կանոնաւոր զօր-
 քերդ միայն թող ըլլան, և անոնց թիւը պէտք է շատ
 ցննէք։ Թէ որ կողացի ու Շանկալացի գերիներ բռն-
 նելով ասանց հետ կրթելու ըլլաք, կարծեմ թէ հազար
 հազիէ բազկացեալ գնդով մը և 18 թնդանոթով կր-
 նաք կովազիին բազմութիւնը որաց դէմ դնելու։ Իւս-
 տի մի երբեք կասկածիք ձեր զօրքերը կրթող Անգլիա
 ցիէն. ձերմակ մարդիկը ձեր երկրին բարդաւաճելուն
 օգուտ ունին քան թէ միտա, մտնուանդ Անգլիացուոց
 նման վեհանձն ապա մը, ինչպէս յայանի ցոյց տուա-
 խք անշահասէր ընթացքը և առանց աշխարհակալու-
 թիւն ընելու մնօք բրած զոհարութիւնները։ Կա եւ
 ձեր բարձր հրամանին համեմատ՝ Եկաղաւաղնորդ Ա-
 պրանային պատահելու՝ ժողով ընելով ամեն բան անոր
 պիտի խնայ ընենք, օգտակար խորհուրդներ տարալ ա-
 նոր, և կը յաւանդէ որ ձեզ բարձունքները բոլոր պիտի
 կատարուին Աստուծոց յաջողութեամբը։ Կարհով եմք
 դարձեալ, որ եթէ մեզ քառանգ փորձուրդներն ալ յար-
 գելով զանոնք քառանգ նման շնորհակցանքիք քննաւոր
 Արտուան պիտի շնորհեա՞նք ինչպէս անորապէս Աթոնն
 ալ էր։ Եւս վերջին խօսքներու գրե խորհուրդ և աչքի
 ընդհանր ինչպէս զանոնք քառանգ շնորհակցանքիք քննաւոր

մտիկ կ'ընէր : յետոյ պատասխանեց . « Տուած խորհուրդնիդ ընդունեցի սրտանց , և պիտի աշխատիմ եւրոպական կրթութեամբ փարժուող զօրաց թիւը աւելցնելու , ըստ որում ականատես եղայ Անգղիոց բանակին պատերազմական հանդէսին շքեղութեանն ու զօրութեանը , և շատ սիրեցի . Աստուած ինչ որ կամեցեր է ինծիհամար , հաճելի է ինձի . և եթէ ձեր սուրբ աղօթից օժանդակութեամբը թագաւորական իշխանութիւն տալու ըլլայ ինձի Աստուած , գիտցած եղիք որ արքայական թագը ձեզմէ պիտի բնդունիմ : » Իսնարհեցանք իրեն ի նշան հաճութեան :

Այս իշխանը առջի իրիկունէն իւր գանձապետին հետ հազար հատ Աւստրիոյ թագէտ խրկեց մեզի իբր ճամբու ծախս , միանգամայն և ներողութիւն խնդրեց անկէ աւելին չունենալուն համար որ տայ , նոյնպէս և երկու զարդարուն ջորի հեծանելի և երկու ալ բեռնաբարձ գրաստ : Այլ ճամբու դնելու համար քովերնիս եկած ժամանակ իւր սրտին շնորհապարտ զգացմունքները մեզի յայտնելով կը ցաւէր նոյն միջոցին իւր գանձը դատարկ գտնուելուն , և խօսք կուտար բարեպաւտեհ առթիւ մը ցոյց տալու իւր խորին շնորհակալութիւնները զոր ունէր սուրբ Աթուոյն դէմ , որուն սուրբ քաղաքին մէջ գտնուող Հապէշ կրօնաւորաց ըրած մարդասիրութիւնը եւ անոնց ուտելիքը Հայոց վանքէն հոգացուիլը լսած եմ կ'ըսէր , և երախտապարտ եմ ձեր Ազգին և Պատրիարքին :

Այս տեսութենէս յետոյ ճամբայ ելանք , և նոյն ինքը Քաթան կէս ժամու չափ տեղ մեզի ընկերացաւ իւր զօրքերովը : Հոն վար իջնելով ջորիներէն , բաժնը լեղու ժամանակ Ղեր . Իսահակ Սրբազան Հայրը որհնեց Ղորին Բարձրութիւնը , բարեմաղթութիւններ ընելով : Ղոյնպէս և ես դէպ ի զօրքերուն և զօրապետներուն դարձնելով իմ խօսքս , և Ն . Սրբազնութեան կողմէն օրհնութիւններ տալով՝ խրախուսեցի զերենթ իրենց լեզուովը և յորդորեցի որ հաւատալովութեամբ ծառայեն իրենց իշխանին , և անոց ազգային պատիւն

ու փառքը աւելցրնելու համար տարած աշխատութեանը և բարինախանձաւորութեանը իրենք ալ ձեռնտու և օգնական ըլլան : Իրենց գէնքերը հայրենեաց պաշտպանութեան համար անոր թշնամոյն դէմ միայն գործածեն . իբրեւ հայր ու տէր պատուեն իրենց արժանաւոր իշխանը , զոր Աստուած պարգեւած է ձեզ , ըսի . և չըլլայ որ ձեր հաւատարմութեան ուխտէն դրժելով՝ ուրիշ իշխանաց կողմը բռնէք . ապստամբութեան խորհուրդ երբէք տեղի չգտնէ ձեր սրտին մէջ . գիտցած ըլլաք որ Տէճաջմաջ—Քասապէն ի զատ ուրիշ որ և է իշխան մը ապստամբ կը համարուի , և անոնց վախճանը Թէոդորոսին վախճանին պէս պիտի ըլլայ : Այս խօսքերուս վրայ բոլոր զօքերն ու զօրու պետները , որոնք խոնարհութեամբ և ուշի ուշով մը տիկ կ'ընէին , եկան և փղձկեալ սրտով Արքազան Հօր աջը համբուրեցին :

Տէճաջմաջ—Քասասն ետ դառնալուն մեզի Պալտըրափս տուաւ Միքայէլ վարդապետը մինչեւ սահմանադրուիսը հետերնիս գալու և ճանապարհին պէտք եղածը հոգալու : Անկէ ի զատ դարձեալ իւր փոխանորդը Տէճաջ—Պարիա իւր անձնական վաշտովը ընկերացաւ մեզի մինչև իւր գիւղը Պիհիգա , որ երեք ժամու ճամբայ է . ուր հասնելնուս՝ եզ մը և մէկ ոչխար խաւրեց մեզի ի պատիւ , և մենք ոչխարը վար դնելով եզը կրկին ետ դարձուցինք՝ որ մեր կողմէն գիւղացի հասարակութեան պարգեւ տրուի : Հետեւեալ օրն ալ հոն մնալով , խնդրեց մեզմէ որ հանդիսով օրհներբ պատեւրազմական նորաչէն մեծ թմբուկը , ինչպէս որ իրենք սովորութիւն ունին . և սոյն առթիւ հացկերոյթ մը տալով հասարակութեան , ելանք գնացինք սեղանին գլուխը զպետաւորեալ , և հոն թէ՛ թմբուկը և թէ՛ սեղանը օրհնելով ետ դարձանք : Իսկ զօրքերն ու գիւղացիք սնմիջապէս սկսան նոր թմբուկը զարնել և ուրախանալ :

Պիհիգայէն դեռ չմեկնած Տէճաջմաջ—Քասապին կողմէն յատուկ թղթաբերով գիր մը ստացանք , որով

իւր կնքոյ մատանին մեզ ծանօթացրնելով կը խնդրէր մեզմէ որ այսուհետեւ առանց իւր կնքովը թուղթ ու նենալու եկող Հապէշները սուրբ Երուսաղէմի մէջ չընդունուին մեր կողմէն : Այս է գրին օրինակը և կը նկեր :

« Կուղարկէ նամակս Տէճաջմաջ-Քասսան, գլուխըն իշխանաց և Եստուծմէ կարգուած իշխանր, Եբստում արքայանիստ քաղաքէն (1) : Հասցէ առ Եպուռնա Իսասակ Հայոց Պատրիարքը (Երբաբաբասադ) և առ Եպուռնա Տիմոթէոս Երուսաղէմի եպիսկոպոսը : Եստուածային ողջոյնը ձեզի պահապան ըլլայ : Կնիքս այս ձեւով է : Սենք Քասսային (մարդիկն) ենք ըսելով Երուսաղէմ՝ ձեր քովն եկողները (Հապէշները,) այս կը նիքս որ չեն ստացած, մի՛ ընդունիք : Կրուեցաւ Սաութէոսի աւետարանչին(2)

տարին, Սենի ամսոյ 12 ին, Քրիստոսի 1861 թվին (5) : »

Կնքոյն նշանը առիւծ է՝ գլուխը թափով, և բոլորտիքը գրուած է իւր անունը : « Եթովպիայ բոլոր իշխանաց բարձրագոյնը, Տէճաջմաջ Քասսա : »

(1) Առջի ժամանակ թագաւորները Աքսուժ նոսն ընուն, սովորութիւն եղած է նոյն քաղաքին անուամբը տարւո հրովարտակները :

(2) Հապէշք քառամէայ շքանին ամեն մէկ տարին մէկ Աւետարանչին նուիրած են կարգաւ :

(5) Թուական գործածելու սովորութիւն չունին Հապէշք ո՛չ գրոց և ո՛չ նամակոց մէջ : Վերջին ժամանակներո խորտի առաջնորդաց օտարմամբ բթեպետեւ ընդունած են Քրիստոսի թուականը բանեցընել, բայց յետոյ իրենք ալ շփոթելով և ճիշդ թիւը մոռնարով, հիմայ գարծածնին՝ որ ընդ հանրացած է իրենց մէջ, մեր հասարակ թուականէն ութ տարի պակաս էր Ամիսներն ալ մեր Հայոց ամիսներուն պէս 50 ական օր է, և հինգ օր յաւելուած ունի. և Սենի ամսոյ 12ը՝ մեր յունիսի 3 օրին կը համարաւաստանէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Ամարս հասնելին : Նորձար խպտի առաջնորդը . անոր և մեր մէջ եղած խօսակցութիւնը . կրօնական ժողովքը : Ամարայէն մեկնելին . և ճամբուն մէջ Նազարեթցի Իլիասին մկրտուիլը :

ՊիճիճԱՅԷՆ մեր Պալտրրավա Սիբայէլ վարդապետին և սպասաւորաց հետ ելանք ճանապարհ դէպ ի Ամարա երթալու որ թէկրիի իշխանութեան սահմանագլուխն է : Օրը երկու կամ երեք ժամ միայն կը քալէինք , որպէս զի մինչեւ մեր Ամարա հասնիլը՝ Խպտի առաջնորդն ալ հոն եկած ըլլայ , և հոն հանդիպինք իրեն , և ժողովն ալ հոն կազմենք : Ղանապարհին վրայ որ գիւղը որ իջնէինք , մեծ պատուով կ'ընդունէին մեզի . և մեծ իշխանը հրաման ըրած էր որ պատահած տեղերնէս եզմը , ոչխար մը , բղուղ մը արդար իւղ , մեղը , քանի մը աման կերակուր , 100 հաց , կորեկօղի և ջորիներուն կերը ընդունինք : Եթէ հրամայած պաշարները տալու չըլլային , պարտաւոր էինք թէ սիրով և թէ բռնութեամբ դրամն ընդունել անոնց փոխարէն . բայց մեր խիղճը չէր տանիր այսչափ ծանր պահանջմունք մը ընել խեղճ գիւղացիներէն , և աւելի քաղցր էր մեզի առանց մէկուն սիրտը ցաւցրներու մեր ճամբանիս շարունակել : այսու ամենայնիւ առանց նեղութիւն մը կրելու 7 աւուր մէջ հասանք Ամարա քաղաքը : Խպտի առաջնորդը դեռ հոն հասած չէր , ճամբան տկարացած ըլլալով , և քաչած անտանելի նեղութիւններէն յուսահատած , ինչպէս որ յետոյ ինքը պատմեց , զղացեր՝ ու ետ դառնալ ուզեր է , վասն որոյ Ամարայի քաղաքապետը իմանալով փութացեր գացեր էր անոր դիմաց , զոր հետն առնելով բերաւ հոն մեր հասնելէն երկու օր ետքը : Սիրով և ողջագումամբ ընդունեցինք զինքը , և համառօտ տեսութեան մը մէջ յիշեց նա մեծ իշխանին ժողովքի համար ըրած պատուէրը , զոր իրեն ալ գրելով խնդրած էր , մենք ալ մեր հոն սպասելը անոր համար ըլլալը իմացուցինք : Բիշ մը հանգստու

նախն յետոյ՝ լաւ տուաւ մեզի որ իւր քովն երթանք
 առանձին . և մենք մեր մասնաւոր խօսակցութեան
 մէջ պէտք եղած տեղեկութիւնները հաղորդեցինք ի-
 րեն : Կովութեամբ պատմեցինք Տէճաջմաջ-Վասսայի
 կրօնասիրութիւնը, քրիստոնէական բարի գգայմունք-
 ները, ընտիր եկեղեցականները պատուելը : « Օգոյշ
 կեցիր, ըսինք իրեն , այս երկրիս մարդիկներէն , որոնք
 շողոքորթութեամբ և սուտումուտ խօսքերով բանասար-
 կութիւն կ'ընեն ձեր և մեծ իշխանին մէջ տեղը , որոնք
 խիստ վարպետ են այս կերպ գործքերու մէջ . և եթէ
 դուք միամիտ գտնուելով՝ անոնց խաբեբայութիւննե-
 րուն մտիկ ընելու ըլլաք , մէկէն կ'ընկնիք որոգայթի մէջ :
 Պարտք կը համարիմք նաեւ ըսել ձեզ , որ ձեր քովը չը
 պահէք ամենեւին նախորդ Այուլնային սպասաւորնե-
 րէն մէկը , զոր հետերնիդ բերած էք , վասն զի այս բանը
 մեծ իշխանին կամացը խիստ հակառակ է : — Ասոնք իմ
 քովս ընդունելը , պատասխանեց , Հապէշերէն գիտ-
 նալուն համար է , որոնց պէտք ունիմ : — Հատ լաւ
 ըսինք : Բայց այս գիտնաք որ այս մարդիկը Այուլնա
 Աբլամին գլխուն ալ շատ բաներ բերին . առջի բերան
 լաւ ծառայութիւն ըրած են իրեն , յետոյ այն սովու-
 րութիւնները թէպէտ եւ անմեղ՝ բայց ժողովրդեան
 աչքին գայթակղութիւն և յանցանք համարուելով ,
 ինչպէս է օղի խմելը , ծխախոտ քաշելը , պաս օրերը ծոմ
 չպահել՝ կամ պասն աւրելը , անոր ընել ու գործածել
 տալով , հոգ չէ՝ մարդ չտեսներ ըսելով , մօրուսը ձեռք
 առին , ու յետոյ բան չմնաց որ գլխուն չբերին : Եւ Այ-
 պուլնա առաջնորդ մը որ անոնց քաղցր ու մաքիչ լե-
 զուէն խաբուելով՝ իրեն ներելի չեղած սովորութիւն-
 ները թէեւ գաղտնի գործածէ , ալ կը պարտաւորի
 բոլորովին անոնց ձեռքը անձնատուր ըլլալ . ինչ որ ու-
 զեն և ինչ որ ընեն՝ պէտք է լսէ ու ձայն չը հանէ , ե-
 թէ կ'ուզէ որ իւր պատիւը չխայտառակի : Այուլնա—
 Աբլամին իւր մօրուսը ձեռք տալէն յետոյ՝ երբ մտիկ ը-
 նել չէր ուզեր , շատ վնասուեցաւ : Ասոր համար ահա
 իբրեւ հոգեւոր եղբայր կ'իմացընեմք ձեզ անոնց որո-

գայլթները , որպէս զի անոնց մէջ չընկնաք : Ընոնց արտաքին շարժմունքներուն , հաւատարիմ ու հարազատ բարեկամի և սպասաւորի նման ցոյց տուած խօսքերնուն ու կերպերնուն չհաւատաք երբէք , և ձեր իշխանութեան սանձը չտաք անոնց ձեռքը՝ որ ուզածնուն պէս վարեն : Ըպունային համար թէկոյի իշխանութեան երկրին մէջ բաւական հողեր ու կալուածներ կան իրեն սեփական , որոնց արդիւնքովը կրնաք բաւականանալ . չըլլայ թէ ասոնք մեզի չեն բաւեր ըսելով , և Վակչըմ-Այովազիի տիրած Ըմարա ընդարձակ երկրին մէջ աւելի շատ հողեր Ըպունային սեփականուած կան ըտղներուն աւանջ կախելով , և աւելի մեծ հարատուութիւն մը ձեռք ձգելու բաղձանքով անոնց խաբուիք ու Վակչըմ-Այովազիին քով խոյս տաք : Ըյդ մարդոց ջանքերը միայն իրենց շահուն համար է , յիշեալ իշխանին կողմէն կաշառուելով կ'ընեն անոնք և ոչ ձեր շահուն համար : Հապէշի բոլոր երկրին մէջ դեռ յայտնի չէ Ճճմարիտ Թազաւորն ո՞վ ըլլալը . պէտք է սպասէք մինչեւ որ Հոգին սուրբ մէկն ընտրէ ու ժողովդեան յայտնէ : Ըյս օրուան գտնուող իշխանապետաց մէջ ամենէն ընտիրն ու Թազաւորութեան արժանաւորն է Տէճաջմաջ-Բասսան : Ըսիկայ , ինչպէս ըսինք , քրիստոնէսաց ու կրօնասէր մարդ մըն է . քան զՎակչըմ-Այովազին , որուն բռնած ընթացքը գուցէ թէոյորոսէն վատ ըլլայ , և դէպ ի կործանում տանի իւր իշխանութիւնը : » Ըյս խօսքերուս , որոնք բոլոր իրեն օգտին համար էին , սիրով միտ դնելով շնորհակալ եղաւ :

Սեր հետն եղող Պալտրրավա Սիքայէլ վարդապետը իւր թճնամիներուն բերնովը Ըպունային քով բամբաւ սուած ըլլալով , ամենեւին ընդունած չէր զինքը իւր քովը . մէք անոր վրայօք գովութեամբ խօսելով առաջարկեցինք իրեն որ ընդունի զինքը իւր ներկայութեանը , և հաշտեցուցինք հետը :

Յետ այսորիկ ժողովը կազմեցաւ , ուր ներկայ գրուելու եցան Ըպունային հետն եղող հրաւիրակ Հապէշ կարգաւորները և ուրիշ կարգացօղներ՝ քառասունի

չափ անձինք : Երողութիւն մէջ առարկութիւն եղաւ մեր կողմէն քահանայից տգիտութիւնը , որոնք առանց օրինաւոր ձեռնադրութեան հինգհարիւրը մէկէն քահանայ կը կոչուին , առանց նայելու անոնց վարքն ու բարքը , գիտութիւնն ու արժանաւորութիւնը : Կտուտովանեցաւ Այգուան ալ ասոր ապօրինաւորութիւնը , և յայտնեց որ այսուհետեւ չպիտի ընդունի ինքը ձեռք դնել մէկուն վրայ՝ առանց ընդունելու կանխաւ ժողովրդեան հաճութիւնն ու վկայութիւնը : Գարձեալ առարկեցինք սուրբ եկեղեցւոյ եօթը խորհրդոց խափանումն ու անոնց զեղծումները , պատմելով ժողովոյն մէջ ինչ որ աջօք տեսեր և ականջօք լսեր էինք : Վարմաւորեցաւ Այգուան և դժուարութեամբ հաւատաց մեր ըսածներուն , ու հարցուց ժողովականներուն թէ՞ ստոյգ են այս զեղծումները՝ թէ ոչ : Չկրցին ուրանալ անոնք , բայց գիրենք ալ անմեղագիր ընելու համար , նախորդ առաջնորդներուն վրայ դրին բոլոր յանցանքը . « Ընոնք , ըսին , իրենց հոգեւոր պաշտօնին մէջ թոյլ գտնուած են . ժողովուրդին չեն սորվեցուցած . մենք անոնց լեզուն չենք գիտեր , անոնք ալ մեր լեզուին ծանօթ չըլլալով՝ անմիջական խօսակցութիւնները դժուարացած են , և հետզհետէ սկսած է զեղծումները եկեղեցւոյ մէջ , և անկէ ժողովրդոց բարուց ու վարուց ալ անանցած է : Սնանաւանդ թէ , յաւելցուցին , մէկ առաջ նորդ մը Հապէշտանի բոլոր երկրին քիչ օգուտ կրնայ ընել , և քիչ կարգ կանոն կրնայ մտցընել ու սորվեցընել : — Այս պատասխանները թերեւս իրաւացի ըլլալով Այգուան ձայն չհանեց . բայց երբ լսեց անիկայ որ եկեղեցեաց մէջ կանթեղ մը և լոյս մը անպամ չվառիր , ալ չկրնարով համբերել դարձաւ ըսաւ . « Ասոր քիչ ունիք զրուցելք . միթէ ատոնց ալ պատճառ առաջնորդներն են : » (Յետոյ մեղմացընելով իւր ձայնը՝ դարձաւ մեղի ու բոլոր ժողովականներուն ըսաւ . « Կստուծով այս գայթակղելի կանոնազանցութիւնները և զեղծումները կը շխտուին . երբ տեղերնիս հասնելու ըլլանք , ընդհանուր ժողով մը կը կազմենք և հետզհետէ բարեկար-

գութիւններ կը հաստատենք : 7

Սողովը վերջնապէն յետոյ, այլ շատ չմնացինք Մա մարայի մէջ. վերջին հրաժարական օգջոյնը տալով Մապունային՝ բաժնուեցանք իրարմէ, հետերնիս տանելով անոր սրտին ճշմարիտ գշացմանցը հետ իւր շնորհակալութիւնները : Ելանք մենք դուրս այն դժգոհատիպ երկրէն՝ փառք տալով Աստուածային սուրբ կա մացը, որուն ողորմութեամբն և Անգղիոյ վեհափառ և բարեսիրտ Թագուհւոյն միջնորդութեամբն ազաւեցանք, և նա (Ապունան) մտաւ փորձութեան մէջ, ինչպէս որ զգացեր էր և կ'ըսէր մեզ անգիտութեամբ յանձնառու ըլլալը : Սեր երեսաց տրամութիւնները փարատեցան, և սրտերնուս մէջ նոր ուրախութիւն մը տիրեց լուսաւորեալ երկրի մէջ սաք կոխելնուս համար, ինչպէս է Եգիպտոսի բարձրապատիւ Կուսակալին և մեր Օսմանեան բարեգութ Տերութեան երկիրները : Անպարեցինք մեր մնացեալ ճանապարհը դէպ ի Սուսավա հասնելու, ինչպէս որ տղու մը ձեռք մատնուած ճնճղուկի ձագը յանկարծ անոր ձեռքէն պրծելով իւր մայրենի բոյնը կը թռչի կ'երթայ : Սուտի երեք աւուր ճանապարհը երկու օրուան մէջ առնելով հասանք ողջամբ Սուսավա :

'Իեռ Սուսավա Հասած, մեր քովն եղաղ՝ Կազարէթցի Իլիաս անուն սպասաւորը մկրտուած չըլլալով, և արդէն իւր բոլոր խորհուրդներն ու գաղտնիքը տուած ըլլալով մեզի, կէս ճանապարհին խնդրեց մեզմէ որ զինքը մկրտենք. հոն գետի մը հանդիպելով վար իջանք և մը կրտուելով քրիստոնէութեան սրբազան կնիքն ընդունեց՝ 'Իեր. Իսահակ Արբազան Հօր ձեռք, և կնքահայր եղաւ իրեն իւր հարազատ ընկերն ու քաղաքակիցը 'Իէորգ անուն երիտասարդը : Որոնք երկուքնին մէկէն մինչեւ Սուսավա հետերնիս գալով և ջուզելով իրենց քաղաքը դառնալ, ի վարձատրութիւն իրենց հաւաւ տարիմ ծառայութեանցը՝ քանի մի հարիւր թալէս և երկու ջորի շնորհեցինք իրենց, որոնք ուրախութեամբ ետ դարձան Արուս վաճառականութիւն ընելու :

Մուսավայի մէջ տարածաշրջան Մահաբե Աւարքէ Ե ճիւղէկէնը : Մեր վերադարձի ըսրը երկրորտ հասնելը : Մուսավայ կողեակը : Մե-
վազին և ճիւղան հասնելին : Մաւէզեան Տօրթօր Ֆրանկիւ ԷՖէն-
սին : Երկրորտ և Աղէքսանդրիա հասնելին : Հիւստոտոս պարոն Ըս-
թանէի հետ տեսութիւննին : Անգղիայ արտաքին գործոց պաշտօնեայ
Քլարենտընի նամակը : Հիւստոտոսին փոխադարձ այցելութիւնը , և ըզ-
մեզ իրաւիկէ Իսմայիլ փաշային ներկայացընելը : Յոպպէ և յերուսա-
ղէմ մտնելին : Մեր վերադարձին Ժպմանակ Աղէքսանդրիայ անգղիա-
կան Հիւստոտոսին ձեռք հանդերձեղին և սոսկ իրկուիլը : Սթան-
էի մեզ գրած նամակին օրինակը : Անոր երկրորդ նամակը , և մեր
պատասխանը :

Մ ՈՒ Ս Ո Ւ Վ Ո ոտք կոխելնուս՝ մեր անձին և սրտին
անհանգստութիւնները փարատեցան , և իբր թէ խա-
ղաղութեան նաւահանգիստը հասնելով թեթևութիւն
մը զգացինք : Սակայն երկար և դժուար ճամբորդու-
թեան յօգնութիւններէն , որուն կէս մասը գրեթէ
ոտքով քարած էինք , ջրային տկարութիւն մը մնացեր
էր մեր վրայ , զոր թէպէտ և բանի տեղ դրած չէինք ,
բայց երբ հանգստութիւնը դտանք՝ աւելի զգալի ե-
ղաւ այն և սկսաւ անհանգիստ ընել զմեզ , և ուռեցք
մը եւս երեւան ելաւ բոլոր մեր մարմնոյն վրայ : Այս
Սուսավային օգը որ հեղձուցիչ տաքութիւն մը ունի ,
աւելի նեղութիւն պատճառեց մեզի : Այսպիսի օտար
երկրի մը և վտանգաւոր հիւանդութեան մէջ , որով
երկուքնիս ալ կրտառապէինք , աստուածային խնամոցը
կը կարօտէինք , որ և շուտով հասաւ մեզ յօգնութիւն ,
մեր դիմացն հանելով մահտեսի Աբաքել աղայն Ղիպէ-
լէկեան , ազգաւ Հայ , բարեպաշտ և բարեսիրտ անձր ,
որ մեր հոն գալը լսելուն պէս՝ անմիջապէս եկաւ գը-
տաւ զմեզ և տարաւ մեզ համար պատրաստուած բը-
նակարանը , և ամեն կերպով մեր հանգստութեանը հոգ-
տարաւ . զինուորական բժիշկը բերել տարով քիչ շատ
դարմանեց մեր հիւանդութիւնը , և մահուան վտան-
գը հեռացուց մեզմէ : Սոյն անձին մեզ մատուցած բա-
րեքները և միտքարութիւնները մեծ նշանակութիւն

ուռնին մեր քով, և մշտնջենաւոր յիշատակութեան արժանաւոր են. կը ցաւինք որ մենք չկրցանք մեր կողմէն հատուցուամ ընել անոր հիւրասէր ու մարդասէր վարմանցը :

Մտուայէն առ Մենասպատիւ Պատրիարքն գրած նամակնիս եկանք հոս յիշեալ Մայիս քով գտանք, որովհետեւ թղթատար շոգենաւին ղեկը կոտորուելով՝ ճանապարհը չէր կրցած շարունակել, և 15 օրէն միւս շոգենաւը գալով կ'առնու կրտանի գայն, և այս պատճառաւ ամսոյ մը չափ շոգենաւ չգար Սուսավա. մեր ցաւը չէ թէ միայն մեր հոն արգիլեալ մնալնիս եղաւ, այլ առաւել մեր ողջամբ վերագարծի լուրը մեզմէ առաջ Երուսաղէմ Սրբազան Պատրիարքին չհաղորդուիլը : Իսկ Նազիպտոսի Մագդիական ընդհանուր Հիւպատոս Քօրծնէլ Սթանթօնին Մտենի վրայօք խրկած նամակնիս կը հասնի հոն, ըստ որում Սուսավայի Մագդեոյ գործակատար պարոն Սանդլինձէր այն միջոցին գործքի մը համար Մտէն երթալով՝ հետը կ'առնու կրտանի նա մակը, և անկէց Նազիպտոս խրկելով կ'իմացու իմեր վերագարծը : Սոյն բարեսիրտ անձը դեռ Մտէն երթալու համար Սուսավայէն ճամբայ չելած՝ իրեն համար յաւտուկ եկած շոգենաւը քանի մը օր սպասել կուտայ, որ մենք Սուսավա հասնելուս պէս՝ առնու հետը Մտէն տանի զմեզ, և անկէ ուղղակի հանգիստ կերպով մը Սուէիչ խրկէ : Իսկ դժբաղդաբար մեր ուշ մնալովը, անոր մեկնելէն երկու օր յետոյ հասանք :

Սուսավա պզտիկ կղզեակ մըն է ցամաք երկրէն երկու քարքնկէց հեռաւորութեամբ. գիրքը տափարակ և դաշտաձեւ է և գեղեցիկ նստուածքով. օգը սաստիկ տաք կ'ընէ, մանաւանդ երկիրը շուրջալուսն, վասն որոյ հաղիւ կրնայ տոկալ օտարական մը : Այս պատճառաւ բնիկ ժողովուրդը գրեթէ մերկ կը պարտին՝ ղեն ջակ մի միայն պլուելով, կամ լոկ շապիկ մը հագնելով իրենց տանը մէջ : Այդ ներս մտած ժամանակնիս բաղնիք կարծեցինք քաղաքը, երբ կրտաներկ կամ լոկ շապակով մի մարդիկը տեսանք : յամանակ առ ժամանակ այն.

պէս ահագին վտձորիկներ կ'երըն յանկարծ, որ աւ նազատի աւազներն երկինքն հանելով օդը կարծես թէ անկող ու մշուշով կը պատի, և յետոյ բոլոր այն բաւրակ աւազները անձրեւի նման քաղաքին վրայ կը տեղան : Բնակարանները ընդհանրապէս կնիւնէ (սաղէ) հիւսուած խեղճ խրճիթներ են, որոնք շատ անգամ պզտիկ կայծէ մը բռնկելով յանկարծ մոխիր կը դառնան . վասն որոյ ստէպ պատուէր կը տրուի հասարակութեան որ խրճրթէն դուրս կրակ վառեն կերակրոյ համար :

Սոյն կողին (Սամանցւոց կառավարութեան կողմէն Լեզիպոսսի Խրտիվին յանձնուած օրէն ի վեր սկսած է շէննալ ու պայծառանալ . և հիմայ քանի մը պատուաւոր տըներ ու քարաշէն շինուածքներ կը գտնուին : Լատին կղերք վանք մի և դպրոց մը ունին, ուր աղքատ աղայոց ձրի դաստիարակութիւն և ուսմունք կուտան : (Ստար տէրութեանց կողմէ միայն Գաղղիոյ հիւպատոս մը կայ, այն է վերոյիշեալ պարոն Սանգինձէրը, որ միանգամայն և գործակալ էր Լնգղիոյ կառավարութեան : Սուսավայի հարաւային կողմը կ'ընկնայ ցամաք երկիրը, ուր նաւակաւ մը կ'անցնին, և նաւամատոց տեղոյն անունն է Սին-բիւլիւ : Այս տեղէն ճամբայ կ'ըլլուի նաեւ դէպ ի Հապէշու երկիրը երթալու համար : Օր վեղերքէն սկսեալ մինչեւ երեք աւուր ճանապարհներ սը Սուսավայի կառավարիչը կ'իջևէ, և անկէ անդին Հապէշու իշխանութիւնն է :

Լեզիլէ ընկերութեան Հիճալի անուն շոգենաւուն դալու օրերը պարոն Սանգինձերն ալ Սուսավա դարձաւ Լտենէն, որու հետ տեսնուեցանք : Սոյն ան ձը Հապէշու մէջ իւր ունեցած համբաւուն համեմատ մարդասէր ու քաղցր բնաւորութեան տէր մէկն էր, որ մեծ համարում ցոյց տուաւ մեզ, և մինչեւ շոգենաւուն վարձը Լնգղիոյ տէրութեան կողմէն ինքը վըճարեց ամբողջ : Յուլիս 5/17 օրը մեզի համար խիստ տրտմալի օր մը եղաւ՝ թէ յիշեալ հիւպատոսէն և թէ մեր համազգակից մահտեսի Լուսքել աղայէն բաժնը

ւերնուս պատճառաւ, որոնց ձեռքք վերջին անգամ
 թոթուելով և մեր օրհնութիւնները տալով մտանք չու
 գենաւ, ու խարխիսը վերցուաւ, և ծանրաշարժ ընթաց
 քով բրգաձեւ կոթողներուն մէջէն, որ զգուշութեան
 համար հաստատուած են, սկսաւ քալել և ոլորուն նե
 ղուցներէ պտրտելով դուրս ելնել: Թէպէտ և Ղիտ
 տէի և Սեվազիսի նեղուցներուն մէջ ալ կան պաղլեղ,
 բայց այս կողմինները խիստ աւելի ու խիթալի են, ու
 ընց գէմ կարծես թէ շոգենաւր մաքառելով մը կ'անց
 նի մեծ նեղութիւններ կրելով իւր ընթացքին մէջ, մին
 չեւ գիշեր ժամանակ անոնց վտանգէն կրտօպուռի կանգ
 առնել կենալ, որպէս զի չմնասուի ջրերուն տակը ծած
 կուած պաղլեղներու դեզերէն: Այրբամ ցորեկն ան
 գամ կը պատահի որ յանկարծ փոթորիկ փրթելով ա
 ւազները երկնքին երեսը ամպի նման կը ծածկեն ու
 կը մթնցընեն, ուսկէ կը հարկազրի շոգենաւր խարխիս
 ձգել ու սպասել մինչեւ լուսնալը: Այս օրինակ պատ
 ճառներով երեք աւուր ճանապարհը հազիւ թէ վեց
 աւուր մէջ առինք մինչեւ Սեվազիսի նաւահանգիստը
 ուսկէց ալ ՉԾ ժամուն հասանք ի Ղիտտէ:

Սեւ երկամեայ պանդխտութենէն վերադառնալ
 նուս կրկին անգամ գտանք հոս մեր նախածանօթ բարե
 կամը և այն ազնիւ հոգին, որուն յիշատակը մեր հետ
 ընկերացած էր օտարութեանս մէջ, այն է մեծապատիւ
 Սարգեան Տօթօր Պրանկիւլէֆէնօին, վասն որոյ մեր
 սրտին ուրախութիւնը կրկնապատկեցաւ և հայրենաց
 հոտ բուրեց երբ յանկարծ եկաւ փարեցաւ նա մեր ճի
 տը: Անոր առաջին հարցումն եղաւ մեր առողջութեա
 նը վըայ. և երբ իմացաւ տկարութիւննիս, ըստ որում
 ինչպէս ըսինք, Սուսավայի մէջ կատարեալ առողջու
 թիւննիս չէինք գտած, փութաց իւր յատուկ բնակա
 րանին մէջ զմեզ հանգստացընելէն յետոյ անմիջապէս
 հարկաւոր դարմաններն ի գործ դնել, որոնցմով քանի
 մի աւուր մէջ կատարելապէս առողջութիւն գտանք:
 Հոս չենք կրնար զանց առնել մեր պատգին շնորհա
 կալութիւնները հրապարակաւ մատուցանել սոյն ազ

նիւ անձին, որ ինչպէս տուաջին անգամ անկէ անցած ժամանակնիս, նոյնպէս և այս անգամ աւելի մտերմաբար սէր և խնամք ցոյց տուաւ մեզ, մեր կարեւոր պիտոյքն անգամ հոգալով. որու քով քանի մը օր հանգստանալէն և իւր քաղցր տեսութիւնը վայելելէ յետոյ շարունակեցինք մեր ճամբան ուրիշ շոգենաւի մը մէջ փոխադրուելով, և եօթն օրին հասանք Սուէիշ: Ընմիջապէս հեռագիր մը հաղորդեցինք Ազիպտոս՝ Արուսաղէմի վանուց կողմէ կալուածոց գործակալութեան պաշտօնիւ հոն գտնուող Արժ. Աստուածատուր վարդապետին Տէր (Յովհաննէսեանց, և մեր հոն հասնիլը իմացընելով հետեւեալ օրը մենք ալ շոգեկառքով մը տանք Ազիպտոս: Յիշեալ սուրբ եղջօր մեզ ցոյց տուած մարդասիրութեան գոհ սրտիւ մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնեմք: Տեղւոյն Անգղիոյ փոխ-հիւպատոսը մեր դալը լսելով, համեմատ իրեն եղած յատուկ ազդարարութեանը՝ փութաց մեր այցելութեանը գալ և Աղէքսանդրիոյ ընդհանուր հիւպատոսի տեղապահ պարոն Սթանլէի սիրալիբ ողջոյններուն հետ՝ Անգղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնէի կողմէն նամակի մ'ալ գալը մեզի հաղորդեց. ասոր հետ ըրած տեսութիւննիս երկար էր և համակրական, ինչպէս էին նաեւ Ղիստէի, Սուէիշի և միւս քաղաքաց Անգղիացի հիւպատոսաց հետ ըրած տեսութիւննիս:

Ազգերով օր յառաջ Արուսաղէմ հասնիլ, շոգեկառք մտնելով եկանք Աղէքսանդրիա և իջեւանեցանք Սեծ. Ալքսեան մահտեսի (Յակոբ Էֆէնտիի տունը. հոն փութացինք պարոն Սթանլէի տեսութեանը երթալ, որ խիստ մեծ համակրութեամբ և պատուով ընդունեց զմեզ, և Անգղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնէի վերոյիշեալ թուղթը մեզ տուաւ: Ընթացողք կը յիշեն անշուշտ մեր գրած նամակը, զոր Աստուա եկած ժամանակնիս անգղիարէն լեզուով ուղղեցինք Ազիպտոսի ընդհանուր հիւպատոս Քոլոնէլ Սթանթօնին. որ նոյն ժամանակները ինտրա գտնուելով նամակը ընդունած ժամանակ արտաքին պաշտօնէին կը հաղորդէ, և նա

ուրախանալով կը բարեհաճի անձամբ պատասխանել մեր նամակին : Աւասիկ յիշեալ նամակին օրինակը .

Արտաքին գործոց պաշտօնատուն :
Յուլիս 33/10, 1869

Տէր իմ Արքեպիսկոպոս ,

Եզրիպտոսի ընդհանուր Հիւպատոս և Ն. Վ. Թա գուհւոյ գործակալ Սթանթօն հազարապետէն, որ այժմ մասնաւոր հրամանաւ բացակայ ըլլալով հոս կը գտնուի, իմացայ՝ Ձեր Արբազնութենէն վերջին ամսոյ 13 թուով նամակ մը ստանալը, որով Ձեր Ատուա հաւ նիլը կը ծանուցանէիք : Այս լուրը ուրախութեան առիթ պիտի ըլլայ թէ Թագուհւոյն և թէ Անգղիոյ ազգին, որոնք մեծապէս յարգեցին Ձեր Արբազնութեան Հապէշտան երթալնուդ շարժառիթ պատճառը, և միանգամայն հետաքրքրութեամբ մասնակցեցան Ձեր կրած ներութեանց և տառապանաց վրայօք այս կողմերու առնուած լուրերուն :

Իմ երախտագիտութեանս յայտարարութիւնն աւելցրնելով պատիւ ունիմ մնալ Ձերդ Արբազնութեան
Ամենախոնարհ և հնազանդ
ծառայ Վարէնտն :

Առ նորին Վերապատիւ
Արբազնութիւն Իսահակ
Աբբ Եպիսկոպոս :

Սեր այցելութեան գնալուն երկրորդ օրը պարն Սթանլէյ փութաց մեր փոխադարձ տեսութեանը գալու Սեծ . Ալքքեան մահտեպի Յակոբ էֆէնտիին բնաւ կարանը, ուր բաւական տեսութիւն ընելէն յետոյ, կանխաւ մեր հաճութիւնն առած ըլլալով տարաւ ըզմեզ անձամբ Բարձրապատիւ Խրտիվի Իամայիլ փաշային ներկայացընելու . որ նմանապէս պատուով ընդունեց զմեզ, և զանազան հարցումներ ջրաւ Հապէշտանի

երկրին և անոր կառավարութեանցը վրայօք : Քանի մը օր միայն Աղէքսանդրիա մնալով և պատուաւոր անձանց այցելութիւններն ընդունելէն զինի մտանք շոգենաւ , և երկու աւուր մէջ հասանք ի Յոպպէ , ուր շաբաթ մի յառաջ Ամենապատիւ Տէր Աստուծոյ Արքայան Պատրիարքը սուրբ Աթոռոյս աւագ Թարգմանը քանի մի վարդապետով խրկած էր : Շոգենաւէն դեռ դուրս չելած , անոր գալը լսելով Ամերիկայի և Բրուսիոյ Տէրութեանց գործակատար յարգոյ պարոն Սիմէօն Սուրատեանը , յիշեալ Տէրութեանց դրօշակները պարզելով նաւակով շոգենաւն եկաւ քանի մը բարեկամաց և վերոյիշեալ սուրբ եղբարց հետ զմեզ ընդունելու : Քաղաքին մէջ ալ նայնպէս բոլոր մեզ ծանօթ բարեկամք սոգայիւք և օտարազգիք փութացին մեր տեսութեանը , ինչպէս նաև Ռամլա հասնելուս հոն ալ ցոյց տուին մեզ իրենց համակրական սէրը : Արչափ աւելի կրմօտենայինք սուրբ Արուսաղէմի , այնչափ աւելի բարեկամաց և մեր քաղաքացի ժողովրդոց թիւը կ'աւելնար , որոնք լսելով մեր գալը մեր դիմացը փութացեր էին : Վալոնեսա ըսուած տեղը , որ մէկ ժամ է քաղաքէն , գտանք զՎեր. Կարապետ և Սիմէօն Արք. բազան Ապիսկոպոսները , որոնք Արքայան Պատրիարք Նոր կողմէն եկած էին մեզ դիմաւորելու : Այնպէս Անգղիոյ Հիւպատոս Առէլ Թէմբրլ Սօր իւր Թարգմանը և երկու խաւանները խրկած էր :

Աւելորդ կը համարիմ վանքը հասած ժամանակնիս եկեղեցական Թափօրիւ զմեզ ընդունելին նկարագրել . բայց չեմ կրնար լուր և չյայտնել այն յուզմունքն ու սրտագին զեղմունքը , զոր փոխադարձաբար կը կրէինք մեր հոգւոյն մէջ՝ տեսնելով ողջ առողջ բոլոր Սիաբան եղբարքն ու Հարբը և Ամենապատիւ Պատրիարք Արք. բազան Հայրը , երբ իրարու փարելով և քաղցր արասունքներ Թափելով զիրար կը համբուրէինք , և փառք կուտայինք Աստուծոյ , որ զմեզ գրեթէ մեռելութենէ յարուցանելով եւ զմիաբան եղբարքը ողջ պահելով արժանի ըրաւ մէկզմէկ տեսնելու :

Հոս չեմ ուզեր զանց ընել հարկաւոր պարագայ մի, որուն վրայօք տեղեկութիւն ստացանք Լըրուսաղէմ դառնայնէս յետոյ : Վերը երես 116 լած էինք Պելեոսայէն նամակ մը խրկելնիս յԱգիագոս և մեր վիճակը այն տեղի ազգայնոց իմացնելնիս : Սոյն նամակը Լըրուսաղէմէն Սրբազան Պատրիարքին խրկուելով, և ի մանալով մեր Պելեոսայի մէջ արգիլուած ըլլալը, անմիջապէս կը հեռագրէ Կոստանդինուպօլիս Լ՛մեն . Տէր Պօղոս նախորդ Պատրիարքին, և անոր միջոցաւ Լ՛նգղիոյ Վսեմ. դեպպանին կ'իմացնէ, և կը խնդրէ որ մեր վերադարձին համար հոգ տանի : Եւ ալ առանց ժամանակ անցընելու՝ յԼ՛նգղիա կը հեռագրէ անկէ հրաման ընդունելու համար : Վեհափառ Թագուհւոյն կառաւարութիւնը սոյն լուրը առնելուն պէս՝ Լգիպտոսի իւր ընդհանուր հիւպատոսին (1) հրաման կը խրկէ որ մեր վերադարձին համար ինչ որ հարկ է՝ ի գործ դնէ և մեր գալը գիւրացնէ, ուստի սոյն հրամանին վրայ նա ալ կը փութայ Լըրժանապատիւ Լստոռածատուր վարդապետի ձեռօք երկերկու ձեռք հագուստ և հազար արծուէդրոջմ՝ ըտեալ պատրաստել, և Լըրուսաղէմոյ հիւպատոսին ալ գրելով՝ Սրբազան Պատրիարքէն եւս առ մեզ ուղղեալ նամակներ բերել կուտայ, զորոնք իւր գրութիւններուն մէջ դնելով և պատրաստել տուած հագուստներով ու դրամներով Լգիպտոսի կառավարութեան ձեռօք Բարձրապատիւ Իսմայէլ Փաշայի մարդոց հետ ճամբայ կը հանէ մեր ձեռքը հասցընելու ի Սէդէմմա (Կալլապատ) :

Եւս լուրը Սուէիչ եկած ժամանակնիս իմացանք, և մեզմէ քանի մը օր յառաջ տեղւոյն կառավարիչը ճամբայ հանած էր զանոնք . և յԱ՛ղէքսանգրիա հասնելուս ճիշդ եղելութիւնը իմանալով՝ մեր շնորհակալութիւնը մատուցինք Լղէքսանգրիոյ ընդհանուր Հիւպատոսի տեղապահին, և ընդունեցինք Լնգղիոյ տէրութեան ցոյց

(1) Սոյն միջոցին ընդհանուր Հիւպատոսը բացակա գտնուելով՝ Ագիասանգրիոյ Հիւպատոսը կը վարէր անոր պաշտօնը՝ իբր տեղապահ և կամ փոխանորդ կարգուելով անոր կողմէն :

պուլած սոյն մարդասիրական հաւաստեաց նշանը, ոչ իբր փոխարէն մեր անձնանուիրութեանը, այլ ի պատիւ Վեհափառ Թագուհւոյն բարեպէտ տնօրէնաւթեանը (1) :

Ահաւասիկ Լեզիպոսի ընդհանուր Հիւպատոսի տէրապահ Սթանլէյի մեզ ի Հապէշտան յուղարկած նամակին պատճէնը, որ թէպէտև մեր ձեռքը չհասաւ, ըստ որում մենք ճամբայ ելած ու Լեզիպոս արգէն հասած էինք, սակայն անոր մէկ օրինակը Ամեն. Սրբազան Պատրիարքին խրկած էր, ինչպէս վերը պատմեցինք :

Ամենապատիւ սրբազան Հայր

Յարգանացս ողջոյնը մատուցանելն յետոյ, պատիւ ունիմ ծանուցանելու թէ, Լըուսաղեմայ Ամեն. Պատրիարքը Կ. Պօլսոյ Վսեմափայլ դեսպանին ձեռօք Բրիտանիոյ Վեհ. Թագուհւոյ կառավարութեան աղերսագիր մը ուղղած է, որով կը խնդրէ ձեր վերադարձը այն ճանապարհորդութենէն զօր քրիստոնէական սիրոյ զգացմամբ յանձն առիք, յուսարով թերեւս ազատէք Հապէշտանի հանգուցեալ Թէօդորոս Թագաւորը և իւր ժողովուրդը պատերազմի հարուածներէն, վասն որոյ սոյն առթիւ Վեհափառ Թագուհւոյն կառավարութենէն յատուկ հրամանագիր ստացայ ձեր վերադարձը դիւրացնելու համար ամեն միջոց և ջանք ի գործ գնելու, որպէս զի յիշեալ Ամեն. Սրբազանին խնդիրը կառարուած ըլլայ : Ուստի պիտի Վեհափառ Թագուհւոյն կողմէն գիր մի կ'ուղղենք նոյն բարձրութեան Կովազի իշխանին, խնդրելով իրմէ որ գիւրացնէ ձեր վերադարձը և անվտանգ հասցընէ գձեզ մինչեւ ի Վեդէմմա. ուր բարձրապատիւ Փօխարքայն ի

(1) Յիշեալ ազանելիները ետ գաւնալուն, ըստ որում իրենց համար յատկապէս ձեւած էին, անցեալ տարի մարտ ամսոյն մէջ սուրբ Աթուս խրկուեցան բայ ի 1000 ըւեալէն, և իրենց արուեցաւ Ամեն. սրբազան Հօր միջոցաւ :

պատիւ Ն. Վ. Թագուհւոյն և ձեր կրած սուրբ պաշտօնին՝ յատուկ հրամաններ խրկած է զձեզ ամենայն սիրով ընդունելու և մինչեւ ի Վահիբէ անվտանգ հասցրնելու : Նորին Բարձրագատուութեան շնորհիւն է նաեւ թէ՛ սոյն նամակին և թէ՛ ասոր մէջ ներփակեալ լլմեն . Սրբազան Պատրիարքին գրութիւնները յղելու պատեհութիւնը և դիւրութիւնը գտնելնիս : Նոր հետ կ'ուղարկեմք նաեւ հազար ըռեալ և լաթեղէնք, որ Սէդէմմա հասնելուդ՝ ըստ ձեր հաճոյից կարենաք գործածել :

Բնդունեցէք կանխաւ մեր խնդակցութիւնը զոր ձեր երջանիկ վերադարձին համար կը նուիրեմ, բարեմաղթելով առ Նստուած որ զձեզ անվտանգ և խաղաղութեամբ հասցրնէ, ազատելով չարին փորձութիւններէն՝ որոնց ենթակայ էիք :

Սօսերս զձեզ տեսնելու յուսով պատիւ ունիմ մը նալ, և այլն :

Սթանկէյ :

Պելեսսայէն ետ դառնալնուս Վմարայի իշխան Վակչըմ-Ալովազին, կամ ինչպէս որ իրենք կը կոչեն, Թէքըմ-Արորիս թագաւորը՝ ուզելով մեր վերադարձին առթիւր Վնգղիոյ տէրութեան առջեւ շնորհք մը գտնելու յատուկ նամակաւ մը կ'իմացրնէ անոր զմեզ պատուով ճամբու դնելը, և իբր փոխ սրէն իւր բարեաց ու խընամոց՝ զոր մեզի ըրած ցոյց կուտայ, կը խնդրէ պատուական օթոց մը, դիտակ մը և ուրիշքանի մը կտոր պարգեւներ : Տէրութիւնը այս նամակս ընդունելով, անոր խնդիրը չկատարած կ'ուզէ ստոյգը մեզմէ իմանալ, թէ արդեօք չճմարիտ է Վակչըմ-Ալովազիի մեզի ցոյց տրուած բարիքները, և թէ վարձատրութեան արժանաւոր է նոյն անձը : Սոյն գիրը Լեզիպտական ընդհանուր հիւպատոսի տեղապահ Սթանկէյին կ'ուղղէ . նա ալ իւր առանձին նամակաւ ր անոր իմաստը մեզի հաղորդելով պատասխանը կը խնդրէ, որուն փութացինք բացատրութիւն տալ Վակչըմ-Ալովազիին մեզի հետ ըրած

վարմանցը : Աւասիկ յիշեալ տեղապահին գրած նամակին պատճէնը :

Աղէքսանդրիա , 15 սեպտեմբեր , 1869 :

Գերապատիւ սուրբ Հայր ,

Ձեր սուրբ օրհնութիւնը խնդրելէն յետոյ , պատիւ ունիմ ծանուցանել որ Վեհափառ Թագուհւոյն կառավարութիւնը նամակ մը ընդունած է Առնի վեհաժողովոյ կառավարէն , որով կ'իմացնէ թէ Կովազի իշխանը ի նպատակ Ձեր Արքայութեան ըրած իւր մարդասիրութեանը և Վաստա իշխանին քով երթալնուդ առթիւ ի գործ գրած իւր ջանից փոխարէն , դիտակ մը քանի մը օժոց և ուրիշ բաներ խնդրած է : Ի այց կառավարութիւնը այդ նուէրները շնորհելէ յառաջ , կամեցաւ իմանալ Ձեր Արքայութեանէն յիշեալ իշխանին արժանաւորութիւնը : Այսու առթիւ կառավարութեան կողմէն եկած պաշտօնագրին օրինակը սոյն նամակիս հետ կը ներկայացընեմք ի ծանօթութիւն Ձեր Արքայութեան :

Ընդունեցէք և այլն :

Աթանէյ :

Սեր Պատասխանը :

Վ սեմափայլ Տէր ,

Ատացանք մեծաւ հաճութեամբ Ձեր Վ սեմութեան գիրը , որու մէջ ամփոփած էիք նաեւ Վեհ. Թագուհւոյ կառավարութեան կողմէն խրկուած նամակը , որով կը ցանկայ իմանալ Վակըմ-Կովազի իշխանին մեզ ջոյց տուած վարմունքը :

Ար փութամբ , Վ սեմափայլ Տէր , պատասխաներու անկեղծաբար , որ մենք տարիի մը չափ յիշեալ իշխանին ձեռաց տակ թափառեցանք , և թէպէտ ծանր նեղու-

Թիւններու ենթակայ չեղանք, բայց իբր որտե՛ն զգաց-
մունքներուն և արտաքին շարժմունքներուն նայելով
սպիտակ մարդկանց հետ այնքան համակրութիւն ու-
նենալ չէր երեւեր, ինչպէս վկայած է տեղւոյդ ընդ-
հանուր հիւպատոս հազարապետ Մթանթոնը :

Եւ եթէ կը ներուի մեզ խոստովանիլ, աւելի մաք-
րասիրութիւն և շնորհքներ գտանք Թէքրիի իշխան
Տէճալմաղ-Քասսայէն, որ մեզի իբրեւ կրօնակից ըն-
դունեց՝ հոգեւոր և մարմնաւոր պարտքերը մեզի հա-
տուցանելով :

Մնա՞ք անկեզ՞ զգացմամբ սրտի, մաղթելով վասն
Ձեր օրհնութիւն ի Տեառնէ :

Իսահակ արքեպիսկոպոս :

Յ Ա Ն Կ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՅ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ճանապարհորդութեան նպատակը : Երուսաղէմէ մեկնելնիս : Եգիպտոսի մէջ Անգղիոյ ընդհանուր Հիւպատոսին հետ տուութիւն մը : Սուէի շէյխանգուստ Հայերը , և սուրբ Զատիկի տօնը : Գաղղիական Լիպոււ Հիւպատոսին բարեարտութիւնը : Ճիտատէ , ու Մալեղեան Տօթօն Փըրանկիւլ էֆէնտին : 4—15 :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մուսուլայէն Հապէշասն երթալիք ճանապարհին գոյ ըլլալը : Ճիտատէի Անգղիոյ Հիւպատոսը : Սեփազինի նեղուցը . քառասնորդարանը . Բեգրագի Յոյն վաճառականը . Միւսուս Փէյ : Փոթորիկի Քեսեյա խաղաճա Բանաեօթի : Ուղտապանաց հետ սակարկութիւնն և Շէիք : Աթպարա գետէն անցնելնիս : Կատարիֆ : Կալապատ : Յովսէփ և Ճըրճիս : Շէիք Ճիւսայի հետ տեսութիւնը . Կալապատի Հապէշները . Շէիքին տարեկան սուրբը : Հապէշասն մտնելնիս : 15—25 :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՈՆիէն ելնելնէս յետոյ պատահած վտանգները . Ճիւսան և Գապր—Մարեամ հոսնելնիս : Ըսար—Ամպայի իշխանէն հրաւիրակ գալը . հացի նեղութիւնը , հրաշքը : Պէթանիս—Եէսուս գիւղը : Վտանգաւոր գետէն անցնելու ժամանակ խղդուէլէն ազատելնիս : Վոլտակէ գիւղը . հոն քաշած նեղութիւննիս : Եղեկիէլի հիւանդութիւնն ու մահը : Ալիսա գիւղը . և անկէ Ըսար—Ամպա հասնելնիս . հոն եղած ընդունելութիւնը : Իշխանին տեսութիւնը : Երկու նաղարէթցիքը : 25—38 :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ըսար—Ամպայի ստորագրութիւնը , պահպանութիւնն և անոր կառավարութեան եղանակը . Բանտարգելաց վեճակը և անոնց պահպանութիւնը : Եղեւնագործը . Տաղաւարաց և Վերացման խաչի տօնին հանդէսը . հըրավտուութիւն : Իշխանաց խորհուրդը : Արդ՛ամպայի իշխանին տեսութիւնը , պարգևատրութիւն և փոխարինութիւն : 58—46 :

ԳԼՈՒԽ Ե .

Առաջին անգամ մեր գալը Թեոզորոսին իմացընէնիս . եկած պատասխանը : Գիւղացուց երեսէն մեր տեսած ֆեսար : Թեոզորոսի ապտամբ իշխանները : Ապունա—Մեկմի ժախճանը : Թեոզորոսին գիր խրկէնիս , և անկէ եկած պատասխանագիրը մեր իշխանաց ձեռքն անցնիլը : Անգղեակած բանակին գալը և Թեոզորոսին Մակաեւա փախիլը : Աէմիին Ճըլկայի վայր գալն ու փախիլը , և իւր երկրին կողպտուիլը : Տեսնիա , զի ապտամբին բռնուիլն , և անոր եղբօրը Թեոզորոսի քով գլխատուիլը :

47—56 :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Թըբսօ—Կովագիին Ճըլկայի երկիրը յարձակիլը , բանակցութիւնը , գերեաց փոխանակութեամբ արձակուիլը : Թըբսօ—Կովագի ետ կը դառնայ Ըսար—Ամպայի Թեսեմնա իշխանին խորամանկ հարցումները : Երկրորդ յարձակումն Ըսար—Ամպայի վրայ : Մեր սնտուկներուն քննութիւնը , Թեսեմնայի և միւս իշխանաց հնարքները և վարպետութեամբ մեզի կողպտեւնին . անոնց փախուստը : Բանտարկեալները շղթայէ ազատելիս :

56—69 :

ԳԼՈՒԽ Է .

Թըբսօ—Կովագի մեր պահպանութեանը համար մարդ կը խրկէ ըսը . ինքն ալ կուգայ հոն . տեսակցութիւնիս : Իսահակ սըբազանին ի ցոյց բազմութեան զգեստուսրիլը : Իրեն կը յանձնուիլը և հոգածու պահպան մը կը կարգէ մեր վրայ : Բանակին հետ Պոզա և Չոնկ կը հասնինը : Թըբսօ—Կովագի ներկայանալով յուսահատութիւնիս անոր կը յայտնեմ Մեր պահպանին չարութիւնը : Մեր կրօնին քննութիւնը և ընդունած պատիւն ու պարգեւնիս : Չարտոգար կը հասնինը , և մեծ իշխանը Պելեսայու վրայ կը յարձակի : Վակչեմ—Կովագի հետ կը զարնուի ու կը մեռնի : Հայր—Մարեամ ապտամբը : Վակչեմ Կովագիին նամակ գրելն ու անոր անձնատուր բլլուլնիս :

69—85 :

ԳԼՈՒԽ Ը .

Վակչեմ—Կովագի բանակին մէջ պատուով ընդունուելնիս : Փոխ—Առաջնորդին բանտարկութիւնը : Վակչեմին հետ ըբած խօսակցութիւնիս , տուած ընծանիս : Թեոզորոսի մահուան համբաւը . Վակչեմի ուրախութիւնը : Տըբսօ—Քիտանը—Մերեթ գիւղը բնակելնիս : և Վակչեմին Ամպաճարա երթալն ու զօրանալը : Կոճաթի՝ Ուկալի—Տեստա իշխանը : Վակչեմ Թագաւոր կը հրատարակէ զինքը : Նաբիէր զօրապետէն կակաճիլն , ու Թեկրիի իշխանին անկէ վարձաբիրիլը : Պաթտա—Պրու մեր Պապրեալայի վարքը . անկէ քարկոծուելնիս , և նոր Թագաւորին զխնաց դասի մանելնիս : Պակչո ըսուած երգման ձեւը : Պապրեալայի գատա .

այսպէս թիւերը : Պեղեսայու մէջ Թեքէեմ—Անօթ գիւղը բնակելնիս : 85—105 :

ԳԼՈՒԽ Թ .

Տէճալ—Ուպի և իւր որդիքը : Թեքէ—Կորկիոի արշաւանքները : Ազու-
ամաբու թիւները : Մեծամեծաց առւած խորհուրդները : Ռաս—Վոլտե
—Մարեամ կ'ապստամբի : Թեքէ—Կորկիսի եկեղեցականաց դէմ ունեցած
ատելութիւնը . ասոնց ազգեցութիւնն և սուտ գուշակութիւնները : Ռաս
—Վոլտե—Մարեամ կը հնազանդի : Թեքէ—Կորկիսի քով երկրորդ ան-
գամ մարդ խրկելնիս : Ալի—Ֆարիս : Ըսէյթ—Մոթայթի կրկնու կ'ա-
պստամբի : և Իսլամ Որդիք իշխանուհին : Բժշկութեամբ ապրելու մի-
ջոց և հագնելեաց կողմէ քաշած նեղութիւննիս : Նամակ խրկելու դը-
ժուարութիւնները : Հապէշ Միքայէլի հետ նամակ խրկելնիս : 105—116 :

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Կապրօ—Մեռանի—Ալէմ : Թեոդորոսի Մըշըշա անուն որդին և անոր
մահը : Ուկալի—Տեստա , և Կալլացի զօրաց անգթութիւնը : Կապրօ—
Մեռանի—Ալէմ Պեղեսայու վրայ կ'արշաւէ : Առաքել Յ . շխիւլէկեանի
միջոցաւ Երուսաղէմէն նամակ ընդունելնիս : Վալըմ—Կովագիին վերա-
դարձի համար ինչքագիր տալերնիս . անոր պատասխանը : Վերադարձ
և ճանապարհի հանգամանքները ու դժուարութիւնները : Ակոյի երկի-
րը . ջրի ցամաքութիւն : Ատուա և անկէ Աքսուճ գալերնիս : Աքսուճի
եկեղեցին : Տասնարանեայ օրինաց քարեղէն տախտակը : Աղէքսանդրիոյ
անգղեական ընդհանուր Հիւպատոսին գրուած նամակը : 116—154 :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Քասսային առաջին այցելութիւնը , ընծաները : Պաշտօն , հոգեհանգիտա
և հոգւոյ—հոյքը : Քասսային մեղի խրկած հոգեբաժինը : Ճերմակ մար-
դիկը : Միքայէլ վարդապետ և Կարապետ Որդէ Պօլեցի Հայր և իւր
որդիքը : Ասոնց միջոցաւ Քասսային Անդղեացւոց հետ բանակցիլը :
Պատերազմէն յետոյ Քասսայի Նաբիէրին հետ ըրած խօսակցութիւնն և
զօրահանդէսները : Մեղի ցոյց առւած մեծ համակրութիւնը : Ըօայի
իշխանին մեղի խրկած պատգամաւորը : Քասսայի երկրորդ այցելութիւնը
և եղած խօսակցութիւնները , իւր ընծաները , Ճամբայ ելնելնիս , զինքն
և իւր զօրքերը օրհնելնիս : Պիհիզայի մէջ մեծ թմբկին օրհնութիւնը
Քասսային հրովարտակը : 155—147 :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Ամարա հասնելնիս : Նորընտիր խալտի առաջնորդը . անոր և մեր մէջ
եղած խօսակցութիւնը . կրօնական ժողովքը : Ամարայէն մեկնելնիս .
և ճամբուն մէջ Նալարէթցի Իլիասին մկրտուիլը : 148—152 :

Մուսավայի մէջ սկարանալին : Մահանսի Առաքել Յ . շիփէլէկեանը :
 Մեր վերադարձի ըւրը Եգիպտոս հասնելը : Մուսավա կգրեալը : Սե-
 վագին և շիտան հասնելին : Մալեզեան Տօրթօր Յքանկիւ Էֆէն-
 աին : Եգիպտոս և Աղէքսանդրիա հասնելին : Հիւպատոս պարսն Ղա-
 թանէլի հետ տեսութիւննին : Անգղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնայ
 Քլարէնսընի նամակը : Հիւպատոսին փոխադարձ այցելութիւնը , և ըզ-
 մեզ իրտիվէ իամայիլ փաշային ներկայացընելը : Յոպպէ և յԵրուսա-
 ղէմ մանելին : Մեր վերադարձին ժամանակ Աղէքսանդրիոյ անգղեա-
 կան Հիւպատոսին ձեռք հանդերձեղէն և ստակ խրկուիլը : Սթան-
 լէի մեզ գրած նամակին օրինակը : Անոր երկրորդ նամակը , և մեր
 պատասխանը :

153—164.

